

О. К. Струкевич, І. М. Романюк, Т. П. Пірус

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

8

ІСТОРІЯ

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
в XVI ст.**

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
в першій половині XVII ст.**

**ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-
ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
середини XVII ст.
ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ**

О. К. Струкевич, І. М. Романюк, Т. П. Пірус

УКРАЇНИ

**Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
в 60–80-і роки XVII ст.**

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
наприкінці XVII —
у першій половині XVIII ст.**

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
в другій половині XVIII ст.**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 179 від 17.03.2008 р.)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Відповідальні за підготовку до видання підручника:
головний спеціаліст МОН України *Р. І. Євтушенко*; методист вищої категорії
Інституту інноваційних технологій і змісту освіти *О. В. Галєгова*

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Застосовуємо золотий запас знань

Працюємо над історичними поняттями,
термінами, датами і мапами

Поміркуємо разом

Працюємо творчо

Струкевич О. К., Романюк І. М., Пірус Т. П.

С87

Історія України: Підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.:
Грамота, 2008. — 272 с.: іл.

ISBN 978-966-349-136-3

Підручник містить навчальний матеріал з історії нашої Батьківщини, починаючи
від XVI до кінця XVIII століття.

Основний навчальний матеріал поданий згідно з чинною програмою «Історія Укра-
їни» Міністерства освіти і науки України. Він супроводжується рубриками «Історич-
ний факт», «На думку вчених», «Історичне джерело», у яких наведені додаткові дані з
відповідних тем. Глибше осягнути багатовікову історію нашої держави допоможуть
уривки з історичних документів, численні ілюстрації, мапи, схеми.

Запитання та завдання зорієнтовані на вікові особливості восьмикласників, а отже,
сприятимуть ґрунтовному засвоєнню навчального матеріалу.

ББК 63.3(4Укр)я721

Вступ	7
-------------	---

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI ст.

§ 1. Соціально-економічна структура українського суспільства в XVI ст.	13
§ 2. Люблінська унія. Підпорядкування українських земель Польщі	20
§ 3. Релігії в Україні XVI ст. Братства	25
§ 4. Церковне життя в другій половині XVI ст. Берестейська унія 1596 р.	31
§ 5. Заснування Запорозької Січі	37
§ 6. Перші козацькі повстання. Початок національно-визвольного руху	43
§ 7. Українська культура XVI ст.	51
§ 8. Українські міста і розвиток мистецтва в XVI ст.	56
Узагальнення теми «Українські землі в XVI ст.»	60

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVII ст.

§ 9. Господарські та соціальні відносини в Україні в першій половині XVII ст.	64
§ 10. Становище церков на теренах України в першій половині XVII ст.	69
§ 11. Українське козацтво в першій чверті XVII ст. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний	72
§ 12. Національно-визвольні повстання 20–30 років XVII ст. .	78
§ 13. Церква й освіта в Україні в першій половині XVII ст.	84
§ 14. Українська культура першої половини XVII ст.	90
Узагальнення теми «Українські землі в першій половині XVII ст.»	97

ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

§ 15. Передумови і початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.	101
§ 16. Продовження Національно-визвольної війни протягом другої половини 1648 — початку 1649 рр. .	108
§§ 17–18. Виборення козацькою Україною незалежності. Весна 1649 — червень 1652 року	115
§ 19. Заснування Української козацької держави — Війська Запорозького	126
§ 20. Гетьманщина в системі міжнародних відносин. Продовження боротьби з Польщею в 1653 р.	133
§ 21. Українсько-московський договір 1654 р. Воєнні дії 1654–1655 рр.	138
Узагальнення теми «Початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Відродження Української держави»	144

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в 60–80-х роках XVII ст.

- § 22. Українська держава в останні роки життя
Богдана Хмельницького 148
- § 23. Україна за гетьманування Івана Виговського 154
- § 24. Порушення територіальної цілісності України.
Гетьман Юрій Хмельницький 161
- §§ 25–26. Боротьба Петра Дорошенка за об'єднання
України. Занепад Правобережжя 167
- § 27. Соціально-політичний устрій, господарське
та культурне життя Гетьманщини
другої половини XVII ст. 175
- § 28. Запорозька Січ і Слобідська Україна
в другій половині XVII ст. 183
*Узагальнення теми «Українські землі
в 60–80-х роках XVII ст.»* 188

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

- § 29. Гетьманщина наприкінці XVII —
на початку XVIII ст. 193
- § 30. Правобережна Україна наприкінці XVII —
на початку XVIII ст. 198
- § 31. Північна війна та Україна. Повстання
гетьмана Івана Мазепи проти Московії 202
- § 32. Україна після Полтавської битви.
Діяльність Пилипа Орлика 207
- § 33. Політичне становище Гетьманщини після
Полтавської битви — до середини XVIII ст. 213
- § 34. Українська культура другої половини XVII —
першої половини XVIII ст. 218
*Узагальнення теми «Українські землі
наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.»* 227

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVIII ст.

- § 35. Гетьманщина другої половини XVIII ст. 230
- § 36. Соціально-політичне та економічне становище
Правобережної України в другій половині XVIII ст. . 234
- § 37. Соціально-політичне та економічне становище
західноукраїнських земель
у другій половині XVIII ст. 240
- § 38. Запорозька Січ і Південь України
в другій половині XVIII ст. 245
- § 39. Українська культура другої половини XVIII ст. ... 251
*Узагальнення теми «Українські землі
в другій половині XVIII ст.»* 260

Перед тим, як вирушити далі... 261

Хронологічна таблиця 262

Короткий словник понять і термінів 266

Вступ

Шановні восьмикласники!

Минулого року разом із руськими селянами-общинниками й міщанами, купцями й ремісниками, дружинниками й воеводами, боярами й князями, духівниками й митцями ви переймалися турботами господарювання й захисту нашої Вітчизни, пишалися її розквітом, вас непокоїв її занепад. Навчаючись, ви доклали чимало розумових, моральних і вольових зусиль. Вони не були марними. Досвід учасників історичного поступу: причини їхніх успіхів і невдач, перемог і поразок, шляхи виправлення помилок — усе це стало складовою вашого досвіду. Настане час, і ви його обов'язково використаєте.

Цього року ви вивчатимете дві історичні дисципліни — «Історію України» та «Нову історію». Їхньою спільною рисою є вивчення Нового часу, який прийшов на зміну добі Середньовіччя.

Разом з українським народом — головною дійовою особою історичного процесу — ви вступите в Новий час, краще усвідомите, що Україна — це складова Європи. Ви побачите, як жадова збагачення охопить майже всю українську верхівку, як магнати та шляхтичі посилюватимуть визиск народу, як до нього додається загарбницька політика ворогів. Шукаючи свободи, захищаючи власну гідність і Батьківщину, ви станете козаками. Разом із вами на боротьбу за національне визволення підніматься селянство й міщанство. Ви створите власну Українську козацьку державу. У неї знайдуться вороги як внутрішні, так і зовнішні. Вони невпинно послаблюватимуть основи української державності. Разом із кращими представниками українства ви віддаватимете свої сили, уміння й натхнення на зміцнення Гетьманщини. Так у боротьбі за державність, політичну окремішність мине понад століття. Вас очікуватимуть успіхи й поразки, ясні надії та гіркі розчарування. Українська козацька держава не вистійть, але виживе її дух — невмируще прагнення до свободи.

Про все це ви зможете дізнатися більше зі сторінок підручника. Увесь навчальний матеріал поділений на шість тем, які відповідають шістьом етапам історичного поступу українського народу протягом XVI–XVIII ст. Зі структурою підручника ви зможете ознайомитися, переглянувши його зміст.

Разом із підручником поглибленню ваших знань суттєво сприятимуть уривки з історичних джерел, художні твори, історичні дослідження. Як і в попередніх класах, вам стануть у нагоді енциклопедії та словники історичного спрямування. Історичну інформацію можна знайти також в Інтернеті. Однак пам'ятайте, що у «всесвітньому павутинні» може розміщуватися й недоброякісна інформація. Тому будьте пильними й ретельними в доборі електронних джерел історичної інформації. Зі свого боку, ми можемо порадити вам такі сайти:

Стародавній Світ до середини V ст.	6 клас
Середньовічна Україна V–XV ст.	7 клас
Україна за Нових часів XVI – друга половина XVIII ст.	8 клас
кінець XVIII – XIX ст.	9 клас
Новітня історія України 1900–1920 рр.	10 клас
1921– початок 1950-х рр.	11 клас
1953 – початок XXI ст.	12 клас

*Острозький замок.
Оборонна вежа.
XIII–XVII ст.
Рівненська обл.,
м. Острог.
Сучасний вигляд*

Площа Ринок у Львові. Сучасний вигляд

www.history.org.ua
www.ukrhstory.narod.ru
www.ad-astra.chat.ru
www.litopys.org.ua
www.uk.wikipedia.org

Нова доба — нова історія. Історія, яку ви вивчатимете у 8-му та в наступних класах, має принципову особливість. Починаючи з кінця XV — початку XVI ст., найвидатніші європейські мислителі та провідні суспільні верстви поступово почали *по-новому* сприймати світ і насамперед людину, розглядаючи її як найвагомішу складову світу, вірячи в її можливості, волю та розум. На зміну середньовіччю прийшла Нова доба, або Нова історія.

Такий поділ всесвітньої історії на стародавню, середньовічну та нову запровадили вчені європейських університетів ще в XVII ст. Нині його визнають усі історики. Однак хронологічні рамки нової історії визначають по-різному. Так, у Франції, Німеччині та Великій Британії її початком вважають час виникнення гуманізму й Реформації. У США початок нової історії пов'язують з епохою великих географічних відкриттів і насамперед із відкриттям Америки.

Упродовж більшої частини XX ст. українські радянські історики вважали початком нової історії англійську буржуазну революцію середини XVII ст., а кінцем — жовтневий переворот у Росії 1917 р.

У сучасній Україні утверджуються погляди, яких дотримуються історики Західної Європи, а точніше, сучасні українські історики повертаються до тих поглядів на нову історію, які панували в Україні до 1917 р.

Українські землі на початку Нового часу. Вони були розділені між кількома державами. Більшість перебувала у складі Великого князівства Литовського. На цих землях упродовж першої половини XVI ст. українці організовували своє внутрішнє життя відповідно до українських державних традицій.

Інші землі були в гіршому становищі. Під чужою владою вони перебували ще з часів Середньовіччя. Так, Галичина з 1387-го, а Західне Поділля з 1431 р. входили до складу Польщі. Буковину із середини XIV ст. утримувала Молдова, а Закарпаттям ще в XIII ст. заволоділа Угорщина. Звісно, чужі держави не дбали про інтереси та самобутність українців.

Поряд із землями, підпорядкованими чужій державній владі, протягом усього XVI ст. існувала й окрема територія козацької України. За допомогою шаблі й плуга її творили в родючих південних степах вільні люди — козаки. Своє життя вони облаштовували за допомогою «козацького порядку» й «козацького при-суду».

Вільно живучи, обробляючи й захищаючи свої землі, козаки переконливо доводили, що українці можуть господарювати без феодалів, і здатні підтримувати суспільний лад без чужоземних урядовців. Цікаво. Чи не так?

Однак уже час розпочинати вивчення вітчизняної історії Нової доби. І нехай Кліо — муза історії — надихає вас на успішну працю. Ми підкреслюємо — **працю**. Адже яким талановитим не був би учитель, що навчає, без наполегливої праці учня, який вивчає предмет, успіху не досягнути. Процес навчання завжди потребує спільних активних зусиль учителя та учня. Сподіваємося, ваші зусилля поєднає наш підручник.

*Богоматір «Одигітрія»
із церкви Св. Дмитрія
с. Красова Львівської обл.
XV ст.*

Ханські війни виводять ясир. Гравюра з угорської хроніки XV ст.

1. Розгляньте ілюстрації на с. 8–9. До яких періодів історії України вони належать?
2. До складу яких держав входили українські землі наприкінці XVI ст.? Знайдіть ці держави на мапі.
3. Що є предметом вивчення курсу «Історія України» в сьомому та восьмому класах?
4. Уважно ознайомтесь зі змістом підручника з історії України. Чому, на вашу думку, автори розділили навчальний матеріал на шість тем?
5. Назвіть хронологічні межі періоду історії України Нового часу.
6. Що вам найбільше запам'яталося з історії середньовічної України? За часів якого правителя ви б хотіли жити? Чому?

Х

цьому розділі ви дізнаєтеся про виникнення першої Запорозької Січі, як українці в XVI ст. відстоювали право на свободу й повставали проти гноблення; за допомогою друкованої книги берегли національну самобутність.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- показати на мапі територіальні зміни, що відбулися внаслідок Люблінської унії, українські воєводства та їхні центри, місця Запорозьких Січей-фортець, напрямки козацьких походів і перших повстань;
- застосувати й пояснити на прикладах поняття та терміни: «низове» та «реєстрове козацтво», «Запорозька Січ», «клейноди», «козацька республіка», «братства», «національно-визвольний рух»;
- пояснити причини та наслідки виникнення українського козацтва; перших козацьких повстань, Люблінської унії; утворення греко-католицької церкви;
- охарактеризувати особливості військово-політичної організації козацтва; військового мистецтва козаків;
- проаналізувати зміни, які відбулися на українських землях унаслідок Люблінської унії;
- оцінити діяльність князя В.-К. Острозького, діячів Острозької академії, єзуїтів, православних братств.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI СТ.

Московский
вершиник

	Південно-східна межа розселення українців у XV ст.		Перший відомий похід козаків у турецькі володіння (1492 р.)
	Напрями татарських походів наприкінці XV — на початку XVI ст.		Заснування Хортицької фортеці Дмитром Вишневецьким (1559 р.)
	Похід турецько-молдавського війська проти Польщі в 1498 р.		Головні замки, зведені за наказом литовських князів на українських землях для захисту від татар
	Українські землі, обезлюднені внаслідок нападів татар		Володіння Османської імперії (а) та її васалів (б)
	Межа розселення українців на середину XVI ст.		Кордони держав на середину XVI ст.
	«Дике поле» — незаселені прикордонні території між литовськими і турецько-татарськими володіннями		Східний кордон Священної Римської імперії
	Головні осередки формування українського козацтва		Укладення Люблінської унії між Польщею та Литвою про об'єднання в єдину державу — Річ Посполиту (1569 р.)
	Напрями козацької колонізації		
	Бій козаків у складі польського війська з татарами в 1489 р. (перша згадка про козаків у писемних джерелах)		

§ 1. Соціально-економічна структура українського суспільства в XVI ст.

1. Чим характеризувалося *натуральне*, або *природне* господарство?
2. Що таке *вотчина* в Русі, *бенефіцій* у Європі?
3. Пригадайте, у чому різниця між «похожими» селянами, «непохожими» та кріпаками. Хто такі данники, тяглові, слуги?

1. Економічне життя на українських землях протягом XVI ст.

Упродовж XVI ст. в господарстві України відбулися докорінні зміни, розпочати в попередньому столітті. На зміну натуральному (природному) господарству прийшло **товарне виробництво**. Воно охопило насамперед західноукраїнські землі й центральні райони правобережної Київщини.

Основою господарювання в XVI ст. залишалося сільське господарство, зокрема землеробство. Воно набувало все інтенсивнішого (від латин. *intensio* — напруження, посилення) розвитку. Це відбувалося завдяки удосконаленню знарядь праці, запровадженню трипільля, використанню добрив, розширенню посівів пшениці, технічних культур (льону, коноплі) та городніх рослин. Значного поширення набули садівництво, бджільництво.

У зв'язку зі зростанням у Європі цін на робочу худобу в Україні все більше розводили волів і коней.

ТОВАРНЕ ВИРОБНИЦТВО — виробництво, підпорядковане якнайбільшому продажу товарів на ринку.

Історичний факт. Відомо, що вже в другій половині XV ст. через Перемишль щорічно переганяли в країни Західної Європи майже 20 тис. волів з України.

Значно поширилися випалювання поташу, виробництво селітри, солеваріння. Водяні млини на одне-два, а то й одинадцять коліс, були чи не в кожному панському господарстві.

Провідні позиції в господарюванні займали феодалі. Протягом XV–XVI ст. їхні володіння швидко зростали, згодом число великих латифундій перевершило сотню.

Розвивалося й ремесло. На середину XVI ст. в українських містах Великого князівства Литовського

Сільськогосподарські роботи. Мініатюра з літопису Самійла Величка

Знаки львівських ремісничих цехів

Ремісники-зброярі

налічувалося 150–200 ремісничих спеціальностей. Ремісники об'єднувалися в цехи. Поруч із ними працювали й позацехові ремісники-партачі. Розвиток ремесла й торгівлі сприяв розвитку міст. На середину XVI ст. в Київському, Волинському й Брацлавському воєводствах їх уже було майже 150.

2. Соціальна структура українського суспільства

Українське суспільство XVI ст., як і будь-яке тогочасне європейське, поділялося на тих, «що воюють, моляться і працюють».

Управління громадськими справами, захист від ворогів узяла на себе шляхта. Вона складалася з кількох прошарків — дрібної, середньої та великої (магнатів).

МАГНАТИ

(від латин. *magnatus* — багата, знатна людина) — великі землевласники, представники родової й багатой знаті.

Одяг заможних городян.
XVI–XVII ст.

Князі, пани, магнати. На вершині соціальної піраміди перебували магнати — нащадки українських удільних князів. Найбільше їх збереглося на Волині: Острозькі, Четвертинські, Збараські, Вишневецькі, Чарторійські, Корецькі, Слуцькі та інші князі — усього близько 30 родів.

До верстви магнатів влилися також вищі прошарки старого боярства, яке за багатством наближалось до князів. Найвідомішими боярськими родами були: Боговитини, Монтовти, Семашки, Сенюти, Загоровські, Гуревичі, Немиричі та інші — загалом майже 50 сімей.

Магнати посідали найвагоміші урядові посади, із них складалася «панірада» при великому князеві. Вони мали значні привілеї: підлягали тільки судові великого князя; виступали у воєнний похід на чолі своїх бойових відділів під власними знаменами — корогвами (хоругвами). Тому їх часто називали «панями хоругвовними».

Дрібна шляхта. Основну частину панівного стану на українських землях XVI ст. становила шляхта. (Пригадайте матеріал 7-го класу. З яких верств формувалася шляхта?). На початку століття вона зазнала кількох ревізій. З числа шляхтичів виключили тих, хто не зміг документально довести своє право на володіння землею.

Протягом першої половини XVI ст. різні верстви Великого князівства Литовського, що несли військову службу, злилися в єдиний привілейований стан. На

польський кшталт його почали називати «шляхтою». Решта отримала широкі політичні та економічні права й привілеї, що забезпечували панівне становище. Шляхтичі мали право обирати й бути обраними до складу повітових органів управління; обирати послів на загальнодержавний сейм (тодішній шляхетський парламент), щоправда, політичні питання майже завжди вирішували магнати. Шляхтичі могли вільно виїздити за кордон «для набуття ліпшого щастя або задля лицарських учинків». Їх не можна було заарештувати без рішення суду. Вони вільно розпоряджалися своїми землями, мали неабиякі привілеї в торгівлі. Шляхтич мав право судити своїх підданих, що дуже виразно підкреслювало його панівне становище.

Із Литовського статуту про привілеї шляхти

За вбивство шляхтича шляхтич мав заплатити 100 кіп грошей (60 крб) «головщини» родині вбитого і стільки ж «вини» (штрафу) великому князеві. За вбивство путного боярина чи слуги військового платили 20 кіп, а за вбивство селянина лише 10 кіп. Шляхтич, за те, що вдарив шляхтича, сплачував 12 кіп, але коли б шляхтича вдарив «хлоп», то йому відрубували руку. За вбивство шляхтича «хлоп» платив власною головою.

• Чому нині такі покарання неприйнятні?

Духівництво. Важлива роль та особливе місце в українському суспільстві належали духовенству, яке сформувалося в окрему суспільну верству. У XIV–XVI ст. воно становило майже десятину населення. Його завданнями були молитви за паству й поширення освіти. Духовенство поділялося на дві категорії: біле (парафіяльні священники, які не давали обітниця безшлюбності), та чорне (ченці й високі духовні ієрархи). Українське суспільство, утративши власну державність, сприймало церкву не тільки як духовного наставника, а й як захисника національної самобутності та осердя громадського життя.

Литовські статuti. Протягом XVI ст. були чітко визначені права й обов'язки станів. Їх фіксував тогочасний кодекс законів — Литовський статут (від латин. *statuto* — устанавлюю, вирішую) — збірник основних засад, введення правил. Протягом XVI ст. цей документ був виданий у трьох редакціях: 1529, 1566, 1588 рр. До Литовського статуту увійшли положення «Руської Правди», звичаєвого українського й білоруського права, відомого в Європі «Саксонського зерцала», привілеїв і грамот великого князя Литовського.

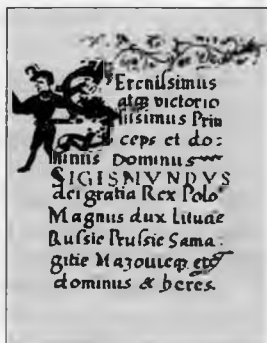
Метою кодексу був захист інтересів держави та шляхти. У цілому він завершив юридичне оформлення підпорядкованого становища залежного населення.

Завдяки включенню до кодексу багатьох загальнолюдських норм його пункти використовував і народний — **копний суд**.

3. Становище непривілейованих груп населення

Як окремий стан в Україні формувалося й міщанство. Його верхівка: **патриціат** — багаті купці, цехові майстри та **бюргерство** — середні та дрібні крамарі, інші заможні міщани займали провідні позиції в міському середовищі.

Зовсім іншим було становище **плебейства** — ремісників-партачів, учнів, підмайстрів, наймитів. Саме на їхні плечі лягав основний тягар сплати податків. Ви вже знаєте, що такі великі міста, як Київ, Львів, Луцьк, мали привілеї на самоврядування — магдебурзьке право.

Титульний аркуш
Другого Литовського
статуту, 1566 р.

КОПНИЙ СУД
(від *копа* — сільська
громада) вели обрані
громадою судді — «копні
мужі». Копний суд
здійснював розслідування
злочинів і визначав
покарання. Поступово він
був замінений вотчинним
(панським) судом.

Про Литовські статuti

Незважаючи на узаконення нерівного становища станів і панування шляхти, Литовські статuti містили багато ідей епохи Відродження. Вони установлювали однакову відповідальність перед законом і підданих, і носіїв влади, у тому числі й членів уряду; визначали принцип персональної відповідальності перед законом.

На відміну від феодальних «судебників» Європи й Росії, у яких фіксувалися насамперед норми кримінального права, Литовські статuti охоплювали майже всі галузі права — державне, цивільне, військове, земельне, сімейне, кримінальне й кримінальний процес та ін.

• У чому полягає, на вашу думку, значення Литовських статутів?

Міщани міст, залежних від феодалів, платили натуральні податки, працювали на панських ланах, ремонтували дороги, чистили стави, будували греблі тощо.

В українських містах XVI ст., що перебували під владою Польщі, виразно спостерігалось загострення релігійно-національних відносин. Винятком був Кам'янець-Подільський, де на рівних діяли три громади: українська, польська й вірменська. В інших містах влада переважно зосереджувалась в руках іноземців, хоча саме українці становили більшість городян.

Становище селянства. Основою й найнижчим станом соціальної піраміди українського суспільства XVI ст. було неоднорідне селянство. У 7-му класі ви вже вивчали, що це були групи данників, тяглових і слуг і до XVI ст. п'яту частину селян становили кріпаки.

Протягом XVI ст., у зв'язку зі зростанням цін на внутрішньому та європейському ринках, магнати й шляхтичі все активніше організовували товарні господарства — фільварки. Пани розширювали власні володіння й захоплювали громадські й селянські землі, примушуючи селян до відбування панщини та сплати все більших податків.

Щоб забезпечити свої господарства робочою силою, панівні верстви прагнули закріпачити селян. Протягом XVI ст. вони цього домоглися. У 1505 р. польський сейм заборонив селянам Галичини змінювати місце проживання без згоди пана. У Великому князівстві Литовському закріпачення відбулось дещо пізніше. Його зафіксували Перший та Другий Литовські статuti. Особливу роль у перетворенні селян на кріпаків панських фільварків відіграла земельна реформа «Волочна поміра» 1557 р.

Польський купець.
Гравюра XVI ст.

Міщани

Селяни

Про земельну реформу «Волочна поміра»

Відповідно до її вимог усі землі й феодальних, і селянських господарств зовано перемірялися й перерозподілялися. Феодал забирав собі кращі землі під фільварок. Селянам же виділялися волоки — наділи від 17 до 22 га. Волока не була власною землею, селянин вважався лише її користувачем, якого можна було будь-коли витіснити з неї. За користування волокою він мусив відбувати два дні панщини на тиждень, виконувати різні повинності, сплачувати грошові й натуральні податки. Так реформа перетворила всіх селян на «тяглових держателів землі».

- Поясніть термін «тяглові держателі землі», пригадавши навчальний матеріал з минулорічного курсу «Історія України».

Остаточне законодавче оформлення кріпосного права було здійснене «артикулами» польського короля Генріха Валуа (1573 р.) і Третім Литовським статутом (1588 р.). Відповідно до них тривалість панщини визначалася за бажанням пана; селяни не могли розпоряджатися своїм майном, у тому числі й землею; шляхтич отримав право карати на смерть своїх кріпаків; селян-утікачів розшукували протягом 20 років.

Варто зазначити, що становище українського селянства в різних регіонах було неоднаковим. У Галичині панщина досягала 5–6 днів на тиждень. На зовано заселених землях Східного Поділля, у центрі та на півдні Київщини, лівобережжі Дніпра фільварків майже не було. Селяни-новопоселенці користувалися пільгами — «**слободами**», а коли вони закінчувалися, то сплачували переважно натуральні податки.

СЛОБОДА — поселення, що на певний час звільнялося від податків.

«Волочна поміра» чітко визначала тривалість робочого дня панщини: «...А до роботи приступати підданим, як сонце сходить, а зійти [з роботи], як заходить [сонце], а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом — година, у полудень — година, надвечір — година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але по півгодини має бути; ...а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки ж часу, на скільки спізнився, відробити має».

- Скільки в середньому тривав робочий день селян за умов панщини в різні пори року (літо, зима)?

4. Виникнення українського козацтва

Першою згадкою про козацтво є розповідь польського хроніста М. Бельського. Описуючи похід польського короля Яна-Альбрехта в 1489 р. проти татар у Східне Поділля, він засвідчив, що успішне просування війська південними степами, аж до Саврані, відбулося завдяки місцевим козакам, які добре знали Побужжя. Відомо також, що того ж року козаки напали на Таванську переправу в пониззі Дніпра.

Зіткнення на Великому Кордоні. Виникнення й утвердження українського козацтва відбулося на Великому Кордоні, що розділяв тоді християнський та мусульманський світи. На українській ділянці цього кордону зіштовхнулися, з одного боку, прагнення Литовської держави поширити свої межі далі на південь, а з іншого — наступ Кримського ханства на Україну та сусідні християнські держави.

Упродовж 50–70-х років XV ст. в широкий перед степовий смузі від р. Мурафи на Поділлі до басейну р. Сули на Лівобережжі тисячі бояр отримали земельні наділи за умови, що нестимуть військову службу, споруджуватимуть та укріплюватимуть замки. Одночасно на прикордонну службу брали й заможних селян і міщан. На цих родючих, але небезпечних землях кожен селянин, щоб не стати легкою здобиччю людоловів, мусив вправно володіти зброєю.

Історичний факт. Як розповідав наприкінці XVI ст. австрійський посол Еріх Лясота про цей край, кожний хлібороб, «виходячи на польові роботи, завжди має рушницю на плечі й шаблю або тесак на поясі».

Із селян і міщан набирали так званих «слуг військових». «Слуги ординські» супроводжували послів і гінців. «Слуги путні» займалися кур'єрською службою й наглядали за шляхами. «Слуги замкові» несли службу в замках. «Слуги кінні», або «панцирні», стояли на варті поблизу замків чи в Дикому полі.

КОЗАК —
вільна людина.

Усі вони займалися військовою справою — справою вільних людей, і щоб підкреслити це, почали називати себе **козаками**, що тюркською мовою означає «вільна людина».

КОЗАКУВАННЯ —
воєнні походи військово-
службового люду, селян
і міщан прикордонної
смуги на татарські
кочовиська, улуси
й фортеці у відповідь
на татарські напади.

У 1475 р. Кримське ханство визнало себе васалом турецького султана й різко посилювало грабіжницькі походи на християн-сусідів. Литовська держава не мала коштів, аби утримувати на прикордонні наймане військо, тому місцеві жителі мусили власними силами захищатися від татарських набігів. На татарські напади вони відповідали воєнними походами на ворожі кочовиська, улуси й фортеці. Ці походи в степ називалися **козакуванням**.

ДОБІЧНИЦТВО —
військовий промисел
козаків, походи по здобич
на татарські кочовиська,
улуси й фортеці.

Одночасно розвивався й військовий промисел **добичництва**. За прикладом татар, які ходили по здобич в Україну, з південноруських замків і сіл у степ виходили ватаги шукачів легкої наживи. У цьому зв'язку поняття «козакування» стало означати не лише бойові походи, а й походи в поле чи «на низ» по «здобич».

Суперечності між козаками та прикордонними старостами. Поступово козацтво пристепової зони все більше потрапляло під владу українських прикордонних магнатів Вишневецьких, Острозьких, Ружинських, Дашковичів та інших панів хоруговних. Організуючи захист південних рубежів, прикордонні старости часто чинили й свавілля. Вони половинили козацьку здобич (хоча закон вимагав віддавати державі лише 1/8), занижували ціни на козацькі товари, відбирали угіддя, навіть приневолювали козаків до панщини.

Не всі мирилися з таким становищем. Міщани з порубіжних містечок, а також бояри та військові слуги, яким було відмовлено в праві на шляхетство, поступово відступали «на низ» за Дніпрові пороги. Цей край вражав і приваблював сучасників своїми природними багатствами.

Козаки-уходники. На багатих низових землях протягом весняно-осіннього сезону козаки займалися «уходництвом». «Уходами» вони називали рібні та мисливські

промисли, пасіки й території солевидобування. Уже на початку XVI ст. на Запорозжі з'явилися зимівники (хутори), де козаки розводили худобу та коней.

Для самозахисту козаки-уходники об'єднувалися в згуртовані й озброєні загони-ватаги, очолювані найдосвідченішими, сміливими й винахідливими отаманами. Згодом вони почали споруджувати за порогами укріплені табори (січі) з невеликими військовими гарнізонами, що охороняли укріплення цілий рік. Низові козаки, або січовики, займалися й військовим промислом — добичництвом. Так ухидництво й козакування за порогами для багатьох стало постійним заняттям.

Показання селян. Із середини XVI ст. до козаків стали масово долучатися селяни. Одні тікали «на низ» від кріпосницького гноблення, інших на прикордонні землі запрошували магнати й шляхтичі та звільняли їх від будь-яких повинностей на 5–15 і більше років. Не бажаючи знову потрапити у феодальне ярмо, селяни перед завершенням «слобід» переходили на нове місце проживання, проголошували себе козаками й не визнавали влади польських старост. Останні називали таких жителів міст і сіл «непослушними». На початку XVII ст. на сході Поділля, у Центральній та Південній Київщині вони становили більшість населення.

До лав козацтва влилося чимало представників православного духовенства, позбавленого сану, і навіть дрібної шляхти. Не витримуючи свавілля магнатів, не бажаючи зрікатися батьківської віри, такі люди шукали свободи на вільних землях. Маючи ґрунтовну освіту, досвід управління, вони ділилися своїми знаннями й світоглядом з основною масою козацтва.

Так козацтво сформувалося в суспільну силу, що стала на українській ділянці Великого Кордону захищати свій та сусідні народи. Одночасно козацтво власним прикладом засвідчило, що можна успішно господарювати без феодалів і забезпечувати громадський порядок, обравши старшин зі свого середовища.

*Запорозжець. Листівка.
XVII ст.*

*М. Дерезус.
Ясир гонять. 1953 р.*

1. Які докорінні зміни відбувалися в господарстві України протягом XVI ст.?
2. Охарактеризуйте стан господарства на українських землях у XVI ст. Які зміни відбулися в ньому порівняно з минулими століттями?
3. Вибудуйте соціальну піраміду українського суспільства XVI ст.
4. Назвіть причини закріпачення селянства.
5. Уявіть себе селянином, якому загрожує покріпачення. Ваші дії?
6. Назвіть причини виникнення козацтва.
7. Із яких суспільних верств сформувалося козацтво?
8. Як українське козацтво впливало на український народ наприкінці XVI ст.?
9. Чому козаки будували свої укріплення за Дніпровими порогами?
10. Складіть план відповіді «Закріпачення українського селянства».

§ 2. Люблінська унія. Підпорядкування українських земель Польщі

1. Як пов'язане ім'я князя Свидригайла зі справою української державності?
2. Коли втратили політичну автономію Волинське та Київське князівства у складі Великого князівства Литовського?

1. Передумови Люблінської унії

Після занепаду Галицько-Волинської держави українські землі на понад три століття втратили політичну самостійність. Наші терени стали метою **експансії** трьох держав: Великого князівства Литовського, королівства Польського, Великого князівства Московського. Крім того, не припинялися набіги татарських орд.

ЕКСПАНСІЯ

(від латин. *expansio* — поширення, розширення) — політика, спрямована на розширення території країни шляхом підкорення сусідніх територій.

УНІЯ

(від латин. *unio* — єдність, об'єднання) — союз держав.

Завдяки включенню білоруських та українських князівств до складу Великого князівства Литовського, воно за півтора століття перетворилося на найбільшу в Європі XIV ст. державу під назвою «Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське».

Проте поступово зміцнили свої позиції сусідні Польща та Московія. Обидві держави прагнули заволодіти українськими землями на підставі різноманітних «обґрунтувань»: мовляв Русь-Україна — «вотчина віковична государя нашого», або «київські князі всі були васалами короля й Корони».

На початку XVI ст. Велике князівство Литовське почало занепадати. Йому було все складніше витримувати натиски сусідів. Дедалі важче ставало захищати південні кордони від агресивного Кримського ханства.

У 1558 р. між Великим князівством Литовським і Московією спалахнула Лівонська війна (1558–1583). Намагаючись повернути собі Чернігово-Сіверщину, Литва втратила такі стратегічні й торговельні пункти, як Смоленськ і Полоцьк. Виснажена війною, опинившись перед загрозою ворожого вторгнення та втрати державності, Литва звернулася по допомогу до Польщі, яка запевнила про готовність допомогти, але за дуже високу плату — об'єднання в єдину державу.

Ще 1385 р. між Польщею та Литвою була проголошена Кревська **унія**. Її наслідком стало укладення персональної унії, тобто визнання великого литовського князя одночасно й польським королем. Однак, погодившись на персональну унію заради спільної боротьби з Тевтонським орденом, литовські політики ревню відстоювали суверенітет власної держави.

І тепер литовські, білоруські та українські магнати висловилися проти такого об'єднання, оскільки побоювалися втратити своє провідне становище.

Протилежну позицію зайняли шляхтичі Великого князівства Литовського. По-перше, вони сподівалися звільнитися від утисків з боку магнатів і посісти таке ж провідне становище в об'єднаній державі, яке мала у своїй державі польська шляхта. По-друге, бажали позбутися обтяжливих військової повинності, яку на

них покладало Велике князівство Литовське, тоді як королівство Польське звільнило від неї свою шляхту.

Такі настрої литовських шляхтичів радо вітала польська шляхта. До активної експансії на Схід її підштовхували ідеї войовничого католицького **месіанізму**, а головне, її нестримно вабили безкраї руські землі, цінність яких невинно зростала разом із підвищенням попиту на сільськогосподарські товари та деревину в Європі.

2. Люблінський сейм 1569 р.

10 січня 1569 р. польський король Сигізмунд Август скликав у Любліні спільний польсько-литовський **сейм**. Уже на початку роботи його засідання набули надзвичайно гострого характеру. Це спричинило різне бачення державного устрою майбутньої об'єднаної держави. Литовські магнати домагалися створення федеративної держави. Адже **федерація** передбачала функціонування спільних верховних органів влади при збереженні більшості власних державних установ, законів. Отже, федерація дала б можливість литовським магнатам панувати у своїй державі.

Водночас польські послы домагалися **інкорпорації**, тобто включення Литви до складу Польщі. Це означало поширення польських влади, устрою та законів на територію Великого князівства Литовського.

Литовські магнати, незадоволені ходом перемовин, у ніч на 1 березня таємно залишили Люблін. Проте їхній несподіваний вчинок не зірвав роботу сейму. Польські делегати, опираючись на підтримку дрібної української шляхти, зажадали від короля приєднання до Польщі Підляшшя та Волині. Було також порушено

МЕСІАНІЗМ — релігійне вчення, яке приписує якомусь народові провідну роль в історії.

*Сигізмунд Август.
Гравюра. 1554 р.*

СЕЙМ — тодішній парламент, що представляв у Речі Посполитій владу шляхти й магнатів.

ФЕДЕРАЦІЯ
(від латин. *foederatio* — союз) — союзна держава, складові частини якої (землі, князівства) проводять самостійну внутрішню політику.

ІНКОРПОРАЦІЯ
(від латин. *incorporatio* — включення до складу) — приєднання, включення однієї держави до складу іншої.

*Панорама Любліна.
Фрагмент гравюри кінця XVI ст.*

питання щодо підготовки можливих воєнних дій, якщо литовські магнати надумали чинити збройний опір. Через кілька днів король видав універсал про приєднання Підляшшя й Волині. Сейм із нетерпінням очікував прибуття до Любліна представників цих земель для складання присяги. За зволікання їм погрожували відібрати маєтки та позбавити посад. Наякані делегати незабаром приїхали й присягнули.

У квітні до Любліна повернулися стривожені таким ходом подій литовські та руські магнати. Адже через Лівонську війну й протидію роботі Люблінського сейму вони опинилися між двох вогнів. Магнати нерішуче попросили скасувати рішення короля та скликати новий сейм, щоб захистити права Литовської держави.

**ПОСПОЛИТЕ
РУШЕННЯ —
назва шляхетського
ополчення в Польщі.**

У відповідь польський король і сейм оголосили **посполите рушення**, погрожуючи відібрати маєтки в тих, хто не присягне на вірність Короні Польській. На початку червня до Польщі були також приєднані Київщина й Брацлавщина.

НАДУМНУВЧИХ

Аналізуючи ті події, видатний український історик М. Грушевський сказав: «Прославлений пізніше як акт любові, братерства, пожертвування, у дійсності цей сойм був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією (тиском — *Авт.*) державної влади й тяжких політичних обставин».

- Що вам відомо про М. Грушевського як історика? Яке значення має ця історична постать для сучасної України?

3. Суспільно-політичні зміни в українських землях після Люблінської унії

Утворення Речі Посполитої. 1 липня 1569 р. Люблінський сейм ухвалив нову польсько-литовську унію. Відповідно до її умов, збагачена територіально Польща та вдвічі обкраяне Велике князівство Литовське об'єднувалися в єдину федеративну державу «двох народів» **Річ Посполиту** (польс. *Rzecz pospolita* від латин. *respublica* — справа народу). Управління об'єднаною державою здійснював обраний на спільному польсько-литовському сеймі володар, який отримував титул короля польського та великого князя литовського. Шляхетство Польщі й Литви обирало єдиний сейм (парламент).

РІЧ ПОСПОЛИТА —
назва союзної держави,
що виникла влітку 1569 р.
унаслідок об'єднання
Польського королівства
та Великого князівства
Литовського.

РЕСПУБЛІКА
(від латин. *res* — справа,
publicus — народний) —
протилежна монархії
форма правління, при
якій державні органи
влади обирає народ.

Сейм Речі Посполитої. Фрагмент гравюри. 1652 р.

Річ Посполита здійснювала єдину зовнішню політику, скасувала митниці й запровадила єдину грошову одиницю — злотий.

Історичний факт. Із загальної чисельності населення Речі Посполитої (7,5 млн чоловік) українців було близько третини — майже 2 млн (усі статистичні дані цього періоду дуже приблизні). Поляки заселяли тільки 180 тис. кв. км, але становили майже половину її населення. Решта — литовці, білоруси, євреї, німці та вірмени.

М А Д У М К У В Ч Е Н Н Я

Унаслідок Люблінської унії завершився литовський період, який тривав дві сотні років. Видатний український історик І. Крип'якевич уважав, що він мав «позитивне значення в розвитку українського народу», для його «культури і національної свідомості це був щасливий час». Адже «життя Великого князівства розвинулося на основах Київської держави» з фактичною владою «потомків давніх князів і бояр», опертою на власну судово-правову систему, руську (українську) державну мову, українські за духом міста, провідну роль православної церкви, власну школу.

«Усе те разом давало українському громадянству — його вищим прошаркам — почування, що воно живе у своїй державі, своїм державно-національним життям... Упевнено почувавши себе громадянами держави, вони завзято ставали до оборони своїх прав, не дозволяючи їх порушувати».

- Обґрунтуйте конкретними фактами слова І. Крип'якевича, що «життя Великого князівства розвинулося на основах Київської держави», пригадавши навчальний матеріал з минулорічного курсу «Історія України».

Політичний статус українських земель за умовами Люблінської унії.

Залишившись у меншості, українські магнати в ході обговорення й укладення унії не домогалися надання українським землям та народу статусу третього рівноправного члена федеративного союзу. Вони погодились на інкорпорацію, тобто включення українських земель до складу польської держави.

Українські землі було поділено на шість воєводств: Руське (Львів), Белзьке (Белз), Подільське (Кам'янець), Волинське (Луцьк), Брацлавське (Брацлав), Київське (Київ). Їх очолили призначені королівським урядом воєводи.

Українські князі та панство все-таки отримали з рук польського короля деякі привілеї, що захищали насамперед інтереси їхнього стану. Незмінними залишалися Литовський статут 1566 р., базоване на ньому судочинство, визнавалася й свобода віросповідання. Незалежно від релігійної належності, магнати й шляхтичі мали право володіти маєтками, обіймати адміністративні посади, вирішувати справи місцевого значення на сеймиках, вести повітову документацію українською мовою.

Суспільно-політичні наслідки на українських землях після Люблінської унії.

Наслідок перший. Одним із найголовніших наслідків Люблінської унії стало швидке визрівання суспільного конфлікту між панством і селянством. За умовами унії 1569 р. українська, литовська й польська шляхти зрівнювалися в правах, а король мав право надавати їм маєтки за рахунок українських земель. Шляхтичі посилювали експлуатацію підданих, збільшували повинності. У відповідь на це почастішали втечі селян.

ЕКСПЛУАТАЦІЯ —
привласнення
результатів чужої
праці.

Наслідок другий. Швидке й надмірне збагачення магнатів і шляхти стало причиною їхнього конфлікту з королівською владою. Магнати все менше слухалися короля, не виконували закони, усе більше чинили свавілля. Це, звичайно, підживляло авторитет королівської влади, вело до її ослаблення.

Наслідок третій. Рішення Люблінського сейму 1569 р. про підпорядкування українських земель владі польського короля та польських урядовців призвело до наступу на православну віру українців, їхню культуру та мову. Одночасно з польською державою цей наступ здійснювала католицька церква. Під їхнім тиском український народ зазнав «національної катастрофи». Він дедалі швидше втрачав економічно найсильніший, політично найвпливовіший, культурно найосвіченіший стан, здатний організувати народ на захист своєї держави, церкви, дбати про освіту, зміцнювати народну самосвідомість, збагачувати й плекати мову.

Люблінська унія призвела до ліквідації проявів української державності, поставила наш народ на межу втрати власної культури й самосвідомості. Унія відкрила Польщі шлях до використання природних багатств України й швидкого зміцнення своєї економіки та обороноздатності. Українцям вона принесла різке посилення феодальної експлуатації. Це стало причиною того, що вже наприкінці XVI ст. український народ розпочав національно-визвольну боротьбу, яка зрештою вилилася в Національно-визвольну війну.

Б А Д У М К У В Ч Е Н И Х

Відомий польський історик XX ст. О. Халецький, описуючи враження поляків від київсько-подільських просторів України, сказав: «Братія шляхетська, побачивши перед собою родючі українські простори, думала передовсім не про Москву, не про козаків і татар, а про „нову здобич польського плуга“».

- Чи нині потрібні, на вашу думку, законодавчі обмеження для іноземних громадян на придбання землі? Обґрунтуйте відповідь.

1. Які історичні факти засвідчують, що з початком XVI ст. Велике князівство Литовське почало занепадати?
2. Чим пояснити, що магнати Великого князівства Литовського були проти об'єднання Польщі й Литви, а шляхтичі, навпаки, підтримували цю ідею?
3. Порівняйте сутність федеративного об'єднання держав та інкорпорації однієї держави іншою.
4. Чому М. Грушевський називав Люблінську унію «ланцюгом насильств»?
5. Яка частина Великого князівства Литовського уклала федеративний союз із Польщею, а яка була нею інкорпорована?
6. Визначте особливості політичного статусу українських земель за умовами унії.
7. Які суспільно-політичні зміни відбулися в українських землях після 1569 р.?

§3. Релігії в Україні XVI ст. Братства

Яку роль в історії людства відіграли Відродження, гуманізм, Реформація?

1. Реформація в Україні

Україна завжди була складовою Європейської цивілізації. І це яскраво проявилось в її релігійному житті XVI ст. Чимало європейських країн тоді охопили реформаційні ідеї. Діячі **Реформації** вимагали звільнення з-під влади Папи Римського, створення національних церков, ведення богослужіння національними мовами, перекладу Біблії та інших священних книг рідною мовою. Вони також засуджували католицьких священників, які брали високу плату за виконання релігійних обрядів тощо.

Хвиля європейської Реформації докотилася й до України. Тут вона набула своїх особливостей. По-перше, за відсутності верстви багатих буржуа, боротьбу за перетворення очолили міщанство й козацтво. По-друге, вимога захистити «істинну віру» означала для українців боротьбу не лише за духовне, а й за національне й соціальне визволення.

Реформаційний рух започаткував новий напрям християнського вчення — **протестантизм**. В Україні найвпливовішими серед протестанських течій були ідеї **кальвіністів**, яких у Литві й Польщі називали соцініанами, за ім'ям Кальвінового учня Фауста Социна. Основною віровченням соцініан було визнання істинним лише Бога Отця з трьох осіб Святої Трійці. Вони заперечували ікони та всю церковну зовнішню обрядовість, не визнавали воєн і смертної кари, вважаючи їх гріховним посяганням на образ Божий — людину.

Нові віровчення передусім привертали увагу шляхти й магнатів. У протестантських (особливо в кальвіністських) вимогах вони вбачали засіб послаблення влади вищих церковних ієрархів, ліквідацію церковного землеволодіння, контроль мирян над духовництвом, близькість до ідеалів шляхетських прав і свобод.

Перехід українців до протестантизму не набув масового характеру насамперед тому, що селянам він був чужий і незрозумілий. Вони вважали його «панською церквою», зберігаючи вірність батьківській, православної. Навіть за часів найвищого підйому протестанти мали не більше 100 осередків.

Найголовнішим здобутком Реформації в Україні стало оновлення православної церкви, використання в богослужінні перекладів Святого Письма живою мовою народу. Зокрема, у 1562 р. у Несвізькій друкарні, що в Білорусі, було вперше надруковано руською мовою кальвіністський катехізис, який уклав Шимон Будний.

РЕФОРМАЦІЯ

(від латин. *reformatio* — перетворення, виправлення) — широкий антикатолицький рух в Європі XVI ст., пов'язаний з переходом від феодалізму до буржуазного суспільства.

ПРОТЕСТАНТИЗМ —

загальна назва християнських течій, що виникли в період реформації в XVI ст. (кальвінізм, лютеранство тощо).

КАЛЬВІНІЗМ —

одна з гілок протестантизму, створена Ж. Кальвіном і У. Цвінглі; головний постулат кальвінізму — учення, за яким Бог навіки визначив обраних для спасіння людей, незважаючи на людські провини й заслуги.

2. Контрреформація в Україні

На противагу Реформації прихильники католицької церкви організували контрреформаційний рух. Його змістом стали ідеї такої перебудови католицької церкви, щоб пристосувати її до нових умов життя та настроїв.

Справі перебудови католицької церкви слугував орден єзуїтів, заснований у 1534 р. Єзуїти згуртували навколо ідеї оновлення католицької церкви значні інтелектуальні сили. При цьому головними їхніми засобами переконання були педагогічна діяльність і дипломатія. Розгортанню діяльності єзуїтів в Україні посприяла Люблінська унія. У 1571 р. єзуїтську колегію було відкрито в Ярославлі (Галичина), а незабаром у Львові, Кам'янці, Перемишлі, Вінниці, Києві, Острозі, Новгороді-Сіверському та інших містах.

єзуїти

(від латин. *Jesu* — Ісус) — члени католицького чернечого ордену, заснованого в 1534 р. в Парижі.

Єзуїтський кляштор на Подолі в Києві.
Фрагмент малюнка.
Близько 1651 р.

Боротьбу з реформаційними рухами єзуїтам полегшувало те, що представники реформаційних течій, замість того, щоб спільно виступити проти католицизму, розпочали боротьбу між собою.

Багато людей, які вже перейшли в протестантизм, стали знову повертатися до католицької церкви. Належати до Єзуїтського ордену стало престижно. Його членами були відомі проповідники, організатори шкільництва, учені та письменники. Той рівень освіти, який надавали єзуїтські навчальні заклади, приваблював українських шляхтичів. До того ж випускники мали можливість поглиблювати освіту в європейських університетах. Легко долаючи реформаційні впливи на теренах Речі Посполитої, єзуїти спрямували свою боротьбу проти православ'я.

На оборону православної церкви стали дрібна шляхта й міщанство, до них приєдналося козацтво. Це надало боротьбі народного, демократичного характеру.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Львівський архієпископ Ян Порохницький, який сам був представником спольщеного українського роду, розповідав про масове покатоличення української знаті: «Коли траплялося, що була панна-одиначка з маєтністю, або багата вдова, то королі своїх поляків-шляхтичів посилали до Русі, помагали їм своїми впливами, і так (вони), женячися часто, наповнили Русь і запровадили віру правовірну католицьку римську; решту зробила пильність пастирів, так що й найбільші панове з Русі перейшли до єдності з римським костолом, покинувши грецьку схизму».

- З яких міркувань українська знать змінювала віру?

3. Православні братства

Яскравим виявом національно-визвольного руху стали **братства**. Патріотичні сили, що гуртувалися навколо них, виступали за розвиток національної культури, убачаючи в цьому запоруку визволення народу від соціального, національного та релігійного гноблення.

Церковні братства існували в Україні з глибокої давнини, та особливо широко вони розгорнули свою діяльність з XVI ст. Їх засновували при церквах, що й відобразилося в їхніх назвах: Львівське — Успенське, Віленське — Свято-Духівське, Луцьке — Чеснохресне, Київське — Богоявленське і т. д.

У давнину братства опікувалися своїми церквами, дбали про будови та церковне убрання, допомагали священикам; на свята влаштовували зібрання міщан. Особливо важливою була економічна взаємодопомога. Братства надавали позики своїм членам, іноді організовували позикові каси, рятували міщан від боргів, запобігали продажу майна (особливо будинків) у чужі руки, для збіднілих і старців засновували притулки. Такі заходи сприяли зростанню популярності братств.

У XVI ст. під впливом реформаційних ідей братства поширили свою діяльність на політичне й культурне життя. Через посилення національного гніту вони організували в містах оборону українського міщанства, виступали зі скаргами на утискувачів до міських магістратів, висилали посольства до королів, шукали допомоги в шляхти й вельмож.

У Галичині чільне місце посіло Львівське братство при церкві Успення. Воно налічувало 20–30 членів — стільки осель дозволялося мати українським міщанам у межах міста, але це були заможні люди. У 20-х роках XVI ст. вони виступили проти обмежень, які накладав на них польський **патриціат**. Їхні скарги підтримав перед королем Василь-Костянтин Острозький, після чого українські міщани отримали певні полегшення. У 1539 р. вони домоглися відновлення галицького єпископства, яке було скасоване в XV ст. У цій справі пліч-о-пліч з міщанами йшла галицька шляхта, яка ще не втратила національного духу. Першим єпископом став міщанин, визначний член братства, Макарій Тучинський. У 70-х роках XVI ст. представники Львівського братства увійшли й до так званої «колегії сорока мужів», яка обмежувала владу міських патрициїв.

БРАТСТВА — релігійно-громадські організації міського населення при православних (згодом і греко-католицьких) парафіях в Україні та Білорусі XVI–XIX ст.

ПАТРИЦІАТ — найзаможніше, привілейоване населення середньовічних міст більшості країн Європи.

Стародавній Львів

Невідомий художник.
Портрет князя
Василя-Костянтина
Острозького.
XVIII ст.

Які релігії
існували в XVI ст.
у Львові?

СТАВРОПІГІЯ

(грец. *stauropigion* — поставлення хреста) — автономна православна церковна одиниця (церква, монастир, братство), яка підлягає безпосередньо патріархові.

Львівське братство активно займалося справами духовної культури та освіти. У 1586 р. антиохійський патріарх Йоаким надав йому права **ставропії** — церковної автономії. Відтоді воно не підлягало владі єпископа, а безпосередньо патріархові. Львівське братство закликала інші міські громади до заснування братств, і братська організація поширилася на Холмщині, Галичині, Волині, Поділлі, Київщині. Мережу церковних братств можна одночасно вважати й першою мережею освітніх товариств в Україні.

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

Мету братства київські братчики пояснювали так: «Братство називається, коли православні християни, що живуть серед чужовірців, серед ляхів, уніатів і проклятих еретиків, хочуть від них відлучитися і не мати нічого спільного з ними, а самі любов'ю єднуються, імена свої разом вписують і браттями називаються: а це для того, щоб твердіше й скоріше могли відперти противовірення».

- Якими прислів'ями (українськими, інших народів світу) можна проілюструвати це історичне джерело?

Організація братств. Внутрішня структура братства була простою. Найчастіше до нього входило кілька десятків людей, згуртованих задля спільної справи. Сходини братства відбувалися щонайменше раз на місяць. Раз на рік відбувалося загальне зібрання, на якому вибирали старшину — старших братів. Число братчиків збільшувалося за рахунок представників різних станів — міщан, духівництва, шляхти, селян, до того ж як чоловіків, так і жінок. Братства стали загальнонаціональними установами і це вони свідомо підкреслювали: наприклад, у статуті Львівського братства зазначено, що членом може бути «чи міщанин, чи шляхтич, чи хто з посполитих людей всякого стану».

Братські організації пильнували дотримання дисципліни серед своїх членів. За кожну провину брат платив кару воском або мав відсидіти певний час на церковній дзвіниці. Так карали брата, коли він без поважної причини не з'являвся на сходини братства або на похорон, а також, коли «брат брата у братстві наганьбив» або казав негідні слова. Кари зазнавав навіть той, хто відмовлявся від старшинства. Братства ждали від своїх членів, щоб вони всі свої спірні справи вирішували між собою, перед братським судом, а не зверталися до суду міського чи державного.

Так братства посіли провідне місце в національно-релігійному житті. Вони усували негідних духівників, плекали гарних провідників і вчителів, наводили лад і дисципліну в монастирях, засновували школи та бібліотеки, поширювали духовну літературу. Братства пробуджували давні культурні цінності й творили нові, піднімали громадянський дух, творили нову атмосферу національного відродження.

4. Львівська братська школа

Найважливішою своєю справою братства вважали заснування шкіл, оскільки вбачали головну причину занепаду національно-культурного життя в недостатній

державі Руській, що не могли поширити шкіл і наук усе-народних і їх не фіндували, бо якщо науку мали б, то за несвідомістю своєю не прийшли б до такого занепаду».

Львівську братську школу було створено в 1586 р. Вона називалася слов'яно-грецькою школою, або гімназією. Навчальний план опирався на програму «вільних наук», але також вивчалися поетика, риторика, на уроках розглядали й питання філософії. У навчальному закладі дисципліни викладали досвідчені вчителі (так, грецької мови навчав архієпископ грек Арсеній). Разом із ними працювали брати Лаврентій і Стефан Зизаній-Тустановські, Іван Борецький, згодом — митрополит Іов.

«Порядок шкільний» — таку назву мав статут Львівської братської школи. У ньому зазначалося, що вчителі мали любити й навчати всіх дітей однаково, як вихідців із багатих сімей, так і з бідних. До всіх школярів ставилися однакові вимоги: повага до вчителів, старанність і працьовитість. Тільки кращі учні для заохочення мали право сидіти за першими партами. Заняття в братській школі розпочиналися о дев'ятій годині ранку. Спочатку вчитель переводив домашнє завдання, потім учні вивчали новий матеріал. Щоденно признавали чергових, які стежили за поведінкою школярів. До речі, навчання у Львівській школі велося слов'янською мовою. Зі старовинних мов у школі на перше місце ставили не латинську, а грецьку мову, що єднала Україну з давнім джерелом світової культури. Навчання мало переважно гуманітарний характер. Із каталога братської бібліотеки видно, що значну увагу приділяли творам класичних авторів: поряд із підручниками з граматики й словниками тут були видання Арістотеля, Овідія, Вергілія, Валерія Максима та інших. Окрім гуманітарної освіти, учні здобували знання з математики, астрономії, музики.

Головним завданням школи була підготовка духівників, учителів і письменників, які словом усним і письмовим могли б прислужитися народові в «посполитій справі». Цієї мети Львівська братська школа зуміла досягти.

БРАТСЬКІ ШКОЛИ — навчальні заклади в Україні та Білорусі наприкінці XVI—XVII ст., які організовувалися й утримувалися православними братствами.

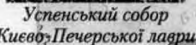

*Лаврентій
Зизаній-Тустановський —
український педагог, поет,
перекладач, церковний
діяч. XVII ст.*

1. Які наслідки для України спричинила Реформація? Що було спільного між реформаційним рухом у Західній Європі, Польщі та Україні?
2. Якого поширення набув протестантизм в Україні?
3. На чому зосередилися в Україні католицькі контрреформатори?
4. Чому діяльність братств мала таку прихильність серед народу?
5. Серед книг бібліотеки Львівської братської школи були твори Арістотеля, Овідія, Вергілія, Валерія Максима. Знайдіть у довідниках, ким були ці історичні діячі. Про що свідчить такий підбір авторів?
6. Складіть розповідь про діяльність братства від імені його члена-братчика.

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ на УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
у СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XVI – перша половина XVII ст.)

Райони поширення віросповідань на території Речі Посполитої:

православ'я

Католицька церква

Центри епископств

Православна црква

Центри архієпископств і єпископств

Межі єпархій

Східна межа епархій, що в XV–XVI ст. відійшли до Московської митрополії; у XVII ст. на нетривалий час поверталися під зверхність Київської митрополії

Найважливіші православні церковні братства

Найвизначніші православні монастирі

Берестейський церковний собор (жовтень 1596 р.); утворення греко-католицької (уніатської) церкви

Православні єпархії, що прийняли Берестейську унію

ВІЛЬНО

Резиденція Київського

KH18

Відновлення православної ієрархії
на українських і білоруських землях
(1620 р.)

Кордони Речі Посполитої
близько 1620 р.

Церковнослужитель

§ 4. Церковне життя в другій половині XVI ст. Берестейська унія 1596 р.

Установіть відповідність.

1. Заснування Київської митрополії	а) 1453 р.
2. Поділ християнства на католицизм і православ'я	б) 1051 р.
3. Здобуття турками Константинополя	в) 1054 р.
4. Заснування ордену єзуїтів	г) 1534 р.

1. Становище церкви

Українське православ'я другої половини XVI ст. перебувало в глибокій кризі, яку, в основному, зумовила несформованість української держави, а отже, відсутність підтримки офіційною владою. З боку польського уряду православ'я зазнавало лише утисків. Православна українська церква не могла сподіватися й на дієве заступництво історичного центру православ'я — Константинопольської патріархії. Понад століття тому православну Візантію завоювали турки-мусульмани.

Згубно вплинуло на українське православ'я право великого князя литовського й короля польського «подавати хліби духовні», тобто призначати єпископів. Воно поставило найвищих представників церкви в залежність від світської влади.

Резиденція константинопольських патріархів.
Гравюра. XV–XVI ст.

ПАТРОНАТ

(від латин. *patronatus* — покровительство, опіка) — право шляхтича призначати й відсторонювати священників у своєму маєтку.

На нижчому рівні діяло подібне право **патронату** магнатів і шляхтичів над архімандритами та священниками монастирів і церков, які знаходилися на землях феодалів. Останні на власний розсуд призначали й відсторонювали церковних служителів. Право патронату перетворювалося на справжнє переслідування православних священників, якщо патрон переходив у католицитво чи протестантизм.

Такі порядки суперечили звичаям православної церкви, за якими всі церковні служителі мали обиратися релігійними громадами та священниками. Спостерігаючи за духовниками в повсякденному житті, а також у справах служіння Всевишньому, миряни та ченці насамперед брали до уваги християнські чесноти кандидатів. Права ж «подання хлібів» і патронату створювали можливості багатьом негідним пролазам нехтувати думкою релігійних громад, здобувати церковні посади, використовуючи зв'язки й гроші, улесливість і обман.

Історичний факт. Свої церковні посади такі «духівники» розглядали лише як засіб швидкого й легкого збагачення. За висловами сучасників, вони були не святителями, а «сквернителями», яких «скоріше можна було зустріти в корчмі, ніж у церкві». Траплялося, що боротьба за єпископські кафедри та архімандрії переростала на справжню війну з облогами, штурмами, гарматними обстрілами. Нерідко єпископів притягали до суду за вбивства, розбої, насильство над жінками, двоєженство і троєженство, роздавання церковних скарбів і маєтностей своїм дітям і родичам.

Так право «подання хлібів» і патронат вели до морального розкладу верхівки духівництва, її віддалення від свого народу. Серед священників усе менше залишалося людей тямущих, освічених, щиро відданих високій справі служіння Богу й громаді.

Неосвіченість православних священників стала особливо помітною на тлі все активнішої діяльності чернечого ордену єзуїтів в Речі Посполитій. Поступово до них у «науку» почали віддавати своїх дітей прихильники всіх віросповідань. Єзуїти їх справді добре навчали, а разом із тим виховували дітей завзятими протестантами та рівними прихильниками православ'я в душі відданості католицькій церкві. Тому переважна більшість вихованців непомітно для себе «сполщувалася», зрікалася батьківської мови, культури й віри, а потім свідомо переходила в католицизм.

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

Єзуїтське шкільництво, яке часто обералося втратою руської ідентичності, гостро критикували патріотичні українці. Ось як казав про навчання в єзуїтській школі волинський шляхтич у 1620-х роках: «Аж ты дал синка своего, дал до ...школы, а звычайно до навчання ...вызуйтов. Аж они там твоего сынка русинка, засмаковавши ему поганую ...науку, ошукали... Аж юже и на віру свою святую правдивую яко пес шекает, и на тебе, отца, и на матер на свою, и на увес род свой, и віры, и языка своего многославного святого вырекается...»

1. Від яких національних ознак часто відмовлялися учні єзуїтських шкіл?
2. Чи відомі вам з курсів літератури твори, у яких автори висміюють зречення своєї мови, традицій тощо?

Становище української православної церкви ускладнювали й зовнішні чинники. У 1589 р. Москва домоглася від Константинопольського патріарха визнання Московського патріархату й надання його главі титулу Патріарха Московського та всієї Русі. Формулювання «всієї Русі» дуже чітко виказувало наміри Московського царства щодо України, її церкви та народу.

Незважаючи на складні внутрішні та зовнішні обставини, аж ніяк не всі православні приречено й бездумно чекали на вирок долі.

Н А Д У М К У В Ч Е Н И Х

Коли єзуїти повели відкриту розумову атаку на православне віровчення й успішно перемагали, православні, як стверджував відомий історик Д. Дорошенко, або відмовчувалися, або, як похвалювався відомий католицький проповідник — єзуїт П. Скарга, «не можучи нічого відповісти на його аргументи, заможні русини просто скуповували й палили його книгу».

- Які методи й дії, на вашу думку, припустимі для захисту віровчення, яке сповідуєш?

У 1577 р. єзуїт Петро Скарга опублікував книжку «Про єдність церкви Божої». У ній він доводив, що православ'я перебуває в безнадійному становищі, а «за допомогою слов'янської мови ніколи не можна пізнати істину». Нібито співчуючи «обдуреному руському народові», єзуїт пропонував єдиний вихід — поєднання в унію з Римом. Але під поняттям «унія» (союз) Скарга проповідував не рівноправне існування двох однаково авторитетних церков, а відречення православних від своєї віри й навернення до католицизму.

Таке розуміння унії викликало в православних справедливе обурення. Православні церковні діячі, згуртовані навколо Острозької академії, вступили з єзуїтами в богословську полеміку, тобто наукову інтелектуальну суперечку. Відтоді вони боролися проти єзуїтів не спаленням книжок, а гідними раціональними аргументами викривали підступність єзуїтських пропозицій і обґрунтовували справедливість своїх поглядів.

Так виник жанр церковної полемічної літератури. Першою її ластівкою став твір Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного» (1587). Ученими виявлено майже 200 пам'яток полемічної дискусії, яку вели прихильники й противники унії.

Протистояння в українській православній церкві. «Капітуляція» єпископів. Борючись проти наступу католицької церкви, частина духовництва Київської митрополії та Львівське братство, підтримуване Константинопольським патріархом, удалися до рішучих спроб реформування православної церкви. На жаль, київський митрополит та частина українських і білоруських єпископів не були готовими до зміни усталених (переважно негативних) церковних порядків.

До літа 1595 р. православні єпископи підготували 33 **артикули** (статті) проекту умов унії. Вони вимагали зрівняння православного духовництва з католицьким, визнавали окремі поступки католицьким догматам, однак наполягали на збереженні національної сутності українсько-білоруської церкви.

Єпископи Володимирський Іпатій Потій і Луцький Кирило Терлецький привезли артикули до Риму. Після детального їх вивчення Папа Римський Климент VIII відхилив найголовніші, виробивши свої умови унії. Замість того, щоб відмовитися від них, послі «капітулювали». Вони прийняли католицьке віросповідання й погодилися на умови Климента VIII.

*Іпатій Потій.
Малюнок 1714 р.*

АРТИКУЛИ
(від латин. *articulus* — розділ) — стаття, розділ чи параграф закону, договору.

Історичний факт. Не маючи повноважень від православної церкви, послі-єпископи погодилися з католицьким догматом про походження Святого Духа «від Отця і Сина», а не лише «від Отця», як це прийнято в православному богослів'ї. Вони також визнали першість римського Апостольського престолу, а папу — наступником св. Петра і намісником Ісуса Христа, главою, отцем і вчителем усіх християн; католицьку церкву — матір'ю усіх церков; погодилися з анафемою усьому, проклятому римською церквою.

Це означало, що єпископи прийняли католицькі догмати та богослів'я. За українсько-білоруською церквою зберігалося лише право на свої обряди.

3. Церковні собори в Бересті 1596 р.

Відомості про підготовку православними єпископами артикулів унії та її прийняття в Римі збурили українське суспільство. Проти неї виступила більшість шляхти, нижчого духовництва, міщан і селян. Від підтримки унії відмовилися — єпископи львівський Гедеон Балабан і луцький Михайло Копистенський. Розпочалася запекла антиунійна боротьба. Її очолив князь

*Церква Св. Миколая
в Бересті. Малюнок. 1759 р.*

СОБОР —
збори, з'їзд представників
духовенства
християнської церкви.

В.-К. Острозький, оголосивши єпископів-укладачів унії «вовками в овечій шкурі», які зрадили свою паству. Він закликав протестантів виступити разом проти уряду Речі Посполитої та заявив про готовність виставити для боротьби 15–20-тисячне військо.

Численні протести проти унії навіть серед католицьких ієрархів, які були невдоволені зрівнянням із православними, свідчили, що добровільного об'єднання церков не відбудеться. Проте польський король і прихильники унії все ж таки вирішили провести об'єднавчий **собор**, дотримуючись обіцянки, даної папі. З цією метою король на початку жовтня видав універсал, у якому закликав духовництво прибути до Берестя (нині м. Брест у Білорусі) для участі в соборі.

На противагу цьому, 16 жовтня православні, за участю представників константинопольського та александрійського патріархів, зібралися на свій собор у палаці князя Острозького. Вони звернулися до єпископів-уніатів І. Потія та К. Терлецького, щоб ті прибули на собор і пояснили свою поведінку в Римі. Проте 18 жовтня прихильники унії за участю короля й представників Риму зібралися на окремий собор у церкві Св. Миколая для проголошення унії з римською церквою.

Обидві сторони мали вигляд справжніх військових таборів. Навколо Берестя стояли гармати й обози. На щастя, до збройного конфлікту не дійшло, але обидві сторони навзаєм відлучили одна одну від церкви й прокляли. Так відбувся розрив між православними та уніатами, які повели між собою завзяту боротьбу.

*Ікона «Покрова Богородиці».
Середина XVII ст.*

4. Утворення греко-католицької церкви

Затвердження попередньої згоди єпископів І. Потія та К. Терлецького про укладення унії на умовах, запропонованих папою Климентом VIII, стало початком заснування греко-католицької церкви. Прийнявши головні католицькі догмати,

уніатська церква зберегла від православ'я церковні обряди, свята, таїнства, особливості будівництва храмів, іконостасів, манеру виконання церковного співу. Мовою богослужінь залишалася церковнослов'янська. Уніатським єпископам пообіцяли надати місця в сенаті (верхній палаті сейму Речі Посполитої).

Король Сигізмунд III рішуче підтримав уніатів і 15 грудня 1596 р. своїм універсалом затвердив рішення уніатського собору в Бересті. Греко-католицьке духовництво, як і католицьке, звільнялося від сплати податків. За прибічниками унії офіційно закріплювалися вищі церковні пости, монастирі та їхні маєтки. Шляхта уніатського віросповідання зрівнювалася з католицькою й отримувала право претендувати на всі державні посади.

Щодо православної церкви, то про неї навіть не згадувалося ні в декларації Берестейської унії, ні в королівському універсалі. У такий спосіб православна церква та її вірні в Речі Посполитій були поставлені поза законом. Через це подія, проголошена як акт об'єднання, насправді призвела до поділу українців за релігійною ознакою.

Незважаючи на складні історичні обставини, уніатська церква зберегла українське національне обличчя, як і українська православна церква. Проте боротьба, що розгорнулася між ними, дуже дорого коштувала Україні.

Кирило Терлецький –
єпископ Луцький
і Острозький.

Копія з портрета. 1607 р.

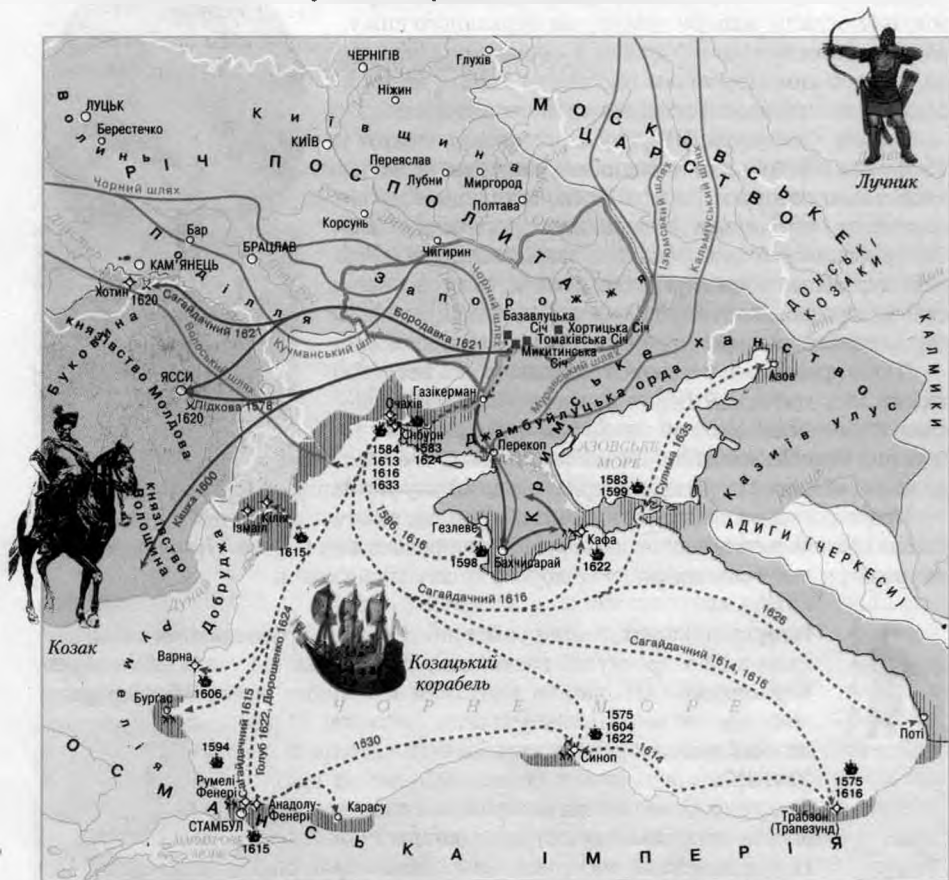
Історичний факт. Умови унії, запропоновані православними єпископами в 33-х артикулах настільки відрізнялися від умов, визначених Климентом VIII, що, за винятком найвищих уніатських ієрархів, вони нікому не розголошувалися. А названі 33 артикули вперше були опубліковані українською мовою в Австралії лише в 1955 р.

Усупереч сподіванням єпископів, унія не врятувала українських і білоруських мирян від наступу католицизму. Католицькі ієрархи навіть не допускали думки про рівність з уніатськими. Лише в 1963 р. II Ватиканський собор визнав східний обряд рівним римському. Це відбулося аж через 367 років після Берестейської унії.

1. Як позначилися права «подання хлібів духовних» і патронату на стані української православної церкви?
2. Які обставини зумовили виникнення української полемічної літератури?
3. Хто здійснював рішучі спроби оновити й реформувати православну церкву в Україні?
4. Що спонукало українських і білоруських єпископів розпочати перемовини про укладення унії з католицькою церквою?
5. Порівняйте становище греко-католицької та православної церков одразу ж після Берестейських соборів.
6. У чому проявилася свавілля єпископів, які погодилися на унію?
7. Відтворіть історичну картину підготовки та проведення соборів у Бересті в 1596 р.

у XVI — першій половині XVII ст.

	Володіння Османської імперії (а та її васалів) (5)
	Головні турецькі фортеці
	Невільницькі ринки
	Головні шляхи татарських походів
	Територія Вольностей Війська Запорозького низового на початку XVII ст.
	Місця розташування Запорозьких Січей у XVI — першій половині XVII ст.

Султани 1636	Напрямки й роки найважливіших морських (а) та суходолних (б) походів запорожців на турецькі володіння; прізвища визначних козацьких ватажків
	Райони, які найчастіше зазнавали нападів запорожців
✝ 1620	Місця і роки найважливіших битв польських і козацьких військ із турецьким військом
 1620	Місця і роки морських боїв запорожців з турками

Полковник

§ 5. Заснування Запорозької Січі

палаючі, сніги,
милі, козаки

Пригадайте, про що писав М. Гоголь у повісті «Тарас Бульба» і доповніть текст: «Так ось вона, ... ! Ось те гніздо, звідки вилітають усі ті горді й дужі, як леви! Ось звідки розливається воля й козацтво на всю Україну!»

1. Виникнення Запорозької Січі

Значна частина військовослужбовців: бояри, слуги військові, драби (наймані воїни-піхотинці), не бажаючи коритися свавільним прикордонним старостам-магнатам, відступила за Дніпрові пороги, на Низ. Пороги стали надійним захистом для шукачів волі.

Перебуваючи далеко від городової України, від властей, козаки мусили підтримувати дал у своєму середовищі. Вони об'єднувалися в козацькі громади і, керуючись звичаєвим правом, регулювали стосунки між собою, відновлювали порушену справедливість, карали винних. Безпосередня близькість кочівників вимагала згуртування в добре озброєні боездатні загони, очолювані досвідченими, відважними й винахідливими отаманами.

Розширюючи свій козацький промисел — «уходництво», козаки будували човни, виготовляли сіті для рибальства та всілякі пристосування для мисливства, займалися бортництвом, сушінням і в'яленням риби, м'яса, зберіганням меду, жиру тощо. Щоб зберегти своє промислове знаряддя й заготовлену продукцію для наступного сезону й для власного захисту на випадок нападу татар, козаки-уходники в зручних, самою природою захищених місцях, зводили «городці», засіки. На зиму в них «для сторожі» залишалося кілька сотень озброєних козаків, які навіть мали гармати. Так для значної частини уходників козакування перетворювалося на постійну справу.

Використовуючи перші засіки, козаки розширювали й військовий промисел — «добичництво». Вони часто здійснювали походи за здобиччю на татарські улуси, водночас рятуючи з неволі співвітчизників. Своїми сміливими діями козаки стримували турецько-татарську експансію в Україну.

Коли низове козацтво перетворилося на помітну військову силу, на нього все більшу увагу стали звертати південноукраїнські прикордонні старости. У литовського уряду визріли проекти побудувати нижче від порогів міцну фортецю та прийняти низових козаків на державну прикордонну службу.

Цю ідею втілював у життя князь Дмитро Вишневецький. На острові Мала Хортиця він спорудив замок, який став прообразом майбутніх січей. Він простояв лише 3 роки (1555–1557). До складу його гарнізону, окрім козаків, входили бояри, слуги військові, драби, які перебували на службі у Вишневецького.

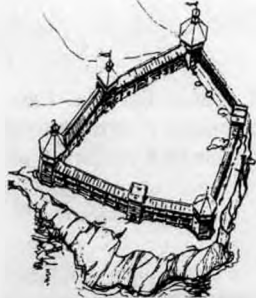
Незважаючи на короткий час свого існування, Хортицька фортеця справила значний вплив на свідомість козаків. Ідея створення низової твердині припала

С. Васильківський
Запорожець. Гравюра
з акварелі 1890-х років

Що спонукало козаків
узятися до зброї?

Хортицький замок Дмитра
Байди-Вишневецького
в середині XVI ст.
Реконструкція В. Ленченка

Схематична мапа
козацького городища
на о. Томаківка

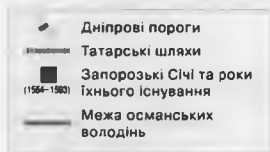
їм до душі. У 60-х роках XVI ст. на о. Томаківка вони спорудили власне укріплення, що отримало назву «Запорозька Січ».

Січову фортецю козаки захищали глибоким ровом, оточували високим валом. На його вершині встановлювали дерев'яний частокіл, споруджували високі сторожові вежі з бійницями для гармат. Добре укріплювали вхідні ворота та вихід до річки.

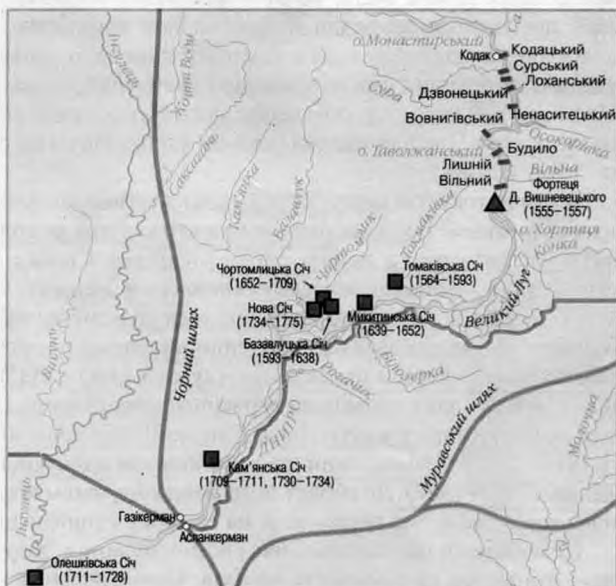
Центром Січі був майдан із церквою та стовпом, де карали козаків, які провинилися. Навколо майдану стояли великі довгі приміщення — курені, у яких жили січовики, старшини, знаходилася канцелярія, а трохи далі — комори, арсенали, крамниці. Слово «курінь» означало й приміщення, де жили запорожці, і військову, а пізніше й територіальну одиницю. У XVI ст. нараховувалося 7 куренів, у яких мешкали, як правило, козаки-земляки. Їх очолювали курінні отамани.

Землі Війська Запорозького поділялися на паланки (полки). Це слово означало і фортецю, і територію, до якої вона прилягала, і адміністрацію. Протягом XVI–XVII ст. січові землі поділялися на п'ять паланок. Чисельність козаків у Січі рідко коли перевищувала кілька тисяч. Основна частина запорожців проживала за межами Січі, у зимівниках. Усі козаки збиралися в

РОЗТАШУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКИХ СІЧЕЙ У XVI–XVIII ст.

Що спонукало козаків
побудувати стільки Січей
у різних місцях Дніпра?

Січі тільки під час виборів старшини або підготовки до воєнного походу. Тоді кількатисячний загін січовиків швидко перетворювався на багатотисячну армію.

Історичний факт. Запорозька Січ знаходилася спочатку на острові Томаківка (60-і роки XVI ст. – 1593 р.) – Томаківська Січ; згодом – на річці Базавлук (1593–1638) – Базавлукська Січ; на Дніпровському мисі Микитин Ріг (1639–1652) – Микитинська Січ; на притоках Дніпра – річці Чортомлик (1652–1709) – Чортомлицька Січ, на річці Кам'янці (1709–1711, 1730–1734) – Кам'янська Січ; в урочищі Олешки на березі Дніпровського лиману (1711–1728) – Олешківська Січ; на річці Підпільній (1734–1775) – Підпільненська (Нова Січ).

2. Дмитро Вишневецький (Байда)

Дмитро Вишневецький (Байда) (? – 1563) – один із перших гетьманів у історії українського козацтва. Він походив із давнього князівського роду Вишневецьких. Брав активну участь у боротьбі проти Османської імперії. Від 1540-х років Вишневецький обіймав посаду черкаського і канівського прикордонного старости, опирався у своїй діяльності на запорозьке козацтво. У 1555 р. спорудив на о. Мала Хортиця укріплення, звідки здійснив успішні походи проти Османської імперії та Кримського ханства, насамперед, на турецьку фортецю Очаків і татарську фортецю Іслам-Кермен (поблизу сучасного м. Каховки).

На початку 1557 р. кримський хан Девлет-Гірей I очолив спільний похід кримських татар, ногайців, турецьких і молдовських військ проти Вишневецького. Але гетьман разом із козаками витримав 24-денний штурм ворогів. Отримавши значну допомогу від турецького султана, кримський хан того ж року організував новий похід на Січ. Дмитро Вишневецький змушений був покинути Хортицю й відступити.

Оскільки ні польський, ані литовський уряди не надали йому обіцяної допомоги, Вишневецький перейшов на службу до московського царя Івана IV (Грозного). Князь брав участь в організації оборони південних рубежів Росії, здійснював походи під Азов, воював у пониззі Дону, під Керчю. У квітні 1562 р. він намагався схилити Івана Грозного до продовження антиосманської боротьби, та наштотхнувся на нерозуміння й повернувся в підданство до польського короля. Але Сигізмунд II теж не бажав підтримувати боротьбу Вишневецького проти татар і послав козаків на Лівонську війну.

У 1563 р. Вишневецький здійснив військовий похід до Молдови. Та в одній із битв він, отримавши поранення, потрапив у полон і був привезений до Стамбула. Турецький султан запропонував князю перейти до нього на службу, але козацький ватажок відмовився від пропозиції і був страчений. У пам'яті українського народу він назавжди залишився героєм-захисником.

*Невідомий художник.
Портрет Дмитра
Байди-Вишневецького.
XVIII ст.*

Історичний факт. Про обставини смерті Вишневецького (Байди) збереглися свідчення в хроніках і родинних генеалогіях: його скинули з вежі на гаки, умуровані в стіну, біля морської затоки на шляху з Константинополя до Галати. Зачепившись ребром за гак, він жив іще три дні, не благаючи про помилування, а глузуючи з ворогів та проклинаючи їхню віру. Тому султан наказав застрелити Вишневецького з лука.

3. Життя та побут козаків

На початку виникнення українського козацтва його життя та побут визначалися трьома чинниками: православною вірою, бойовою звитягою та старанною працею. Термін «козацька вольниця» означав не вседозволеність, а вільне сповідання православ'я і разом з тим збереження національної гідності, право боронити їх і власне життя від нападників, а також повну свободу господарювання. Чітко визначені засади низового життя стали основою формування козацького ладу.

Православна віра козацтва. Козацький лад ґрунтувався насамперед на православній вірі. Незмінним правилом козацького товариства була щоденна молитва (вранішня, вечірня, перед початком важливої справи та вживанням їжі). У кожному козацькому курені на почесному місці були святі ікони й лампадка. Найпочесніше місце в Запорозькій Січі посідала церква, де правилися щоденні літургії. Перед далекими й небезпечними походами, за козацьким звичаєм, треба було спокутувати й висповідати свої гріхи та щиро помолитися в церкві, інакше на «неочищеного» козака чекала розплата. Під час походу козаки «сповідувалися Богу, Чорному морю та своєму отаманові кошовому».

Козаки були єдиним товариством, братством. Часто між ними встановлювалися побратимські стосунки. Козаки свято берегли пам'ять про загиблих товаришів, свідченням чого є козацькі могили, які й досі височать над українськими степами й полями.

Історичний факт. Як писав французький історик XVIII ст. Ж.-Б. Шерер, «запорозькі й українські козаки мали звичай насипати кургани, або пагорби, щоб ховати в них тих, хто відзначився мужністю і хоробрістю. І якщо хтось загинув у бою за батьківщину, то йому споруджують такий самий мавзолей, навіть коли його тіло не було знайдене».

Загалом на Запорозжжі січові звичаї тісно перепліталися з православною вірою й на цій основі витворилася особлива козацько-православна культура.

Вимоги до членів січової громади. Членом січового товариства міг стати кожен православний. Представники інших конфесій мусили охреститися в січовій церкві Покрови Пресвятої Богородиці.

Новоприбульцям давали влучні й колоритні прізвиська, які нерідко ставали козацькими прізвищами. Це робилося не для приниження, а радше для швидшого звикання новачка до козацьких порядків. Прізвисько відображало якусь зовнішню прикмету людини чи рису характеру: Бабак, Ворона, Коза, Лисиця, Баран, Корж, Часник, Шкода, Загубилоло, Сторчмаvus, Стріляйбаба, Неридаизамноюмати, Непийвода, Півторакожуха.

Разом з тим козаки залишали незмінними свої імена, оскільки ті, як вважалося, ріднили козака з його ангелом-охоронцем. До речі, саме з цим повір'ям був пов'язаний звичай носити козацький довгий чуб. Козаки вірили, що він потрібний, аби під час битви ангелові було зручніше витягувати на небо душу загинлого.

Необхідною вимогою вступу до січового товариства представників інших народів було вивчення ними української «природної» мови та звичаїв.

Обов'язковою умовою перебування на Січі був високоморальний аскетичний спосіб життя. Ця вимога стосувалася й ставлення січовиків до жінок. Городовим козакам, які проживали у волості, «сидням» чи «гніздюкам», що мешкали по зимівниках, дозволялося мати сім'ю. Проте перебування жінок на Запорозжі чи навіть відвідання ними Січі не допускалося ні за яких обставин.

Вирішення громадських і військових справ. Найважливіші з них, такі як вибори старшин, прийом іноземних послів, оголошення бойового походу, розподіл угідь тощо, розглядала й вирішувала загальнокозацька січова рада.

Ради скликалися за потребою, але найголовніші й найурочистіші відбувалися на Різдво, Великдень і Покрову. Після церковної служби, розговівшись, козаки шикувалися на майдані, вітали старшин, а ті вклонялися товариству. Рішення приймали не голосуванням, а вигуками, підкиданням шапок. Найважливіші моменти ради супроводжувалися пострілами з гармат чи мушкетів, звуками сурм і литавр.

Для вирішення поточних військово-адміністративних, господарських, судових справ січова рада обирала терміном на один рік Запорозький Кіш — центральний орган управління Січі — і кошового отамана, який зосереджував у своїх руках владу і проводив внутрішню та зовнішню політику Запорозжя.

*Ю. Брандт.
Козацькі розваги.
1885 р.*

*Т. Калинський.
Запорозька рада. XVIII ст.*

Про те, як обирали кошового, написав французький інженер Г. Боплан: «Коли зберуться усі старі полковники й старі козаки, які користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визнається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як усім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: „Слава! Слава!“ і т. д. Потім усі, один за одним, відповідно до свого рангу йдуть уклонитися йому».

- Який принцип, відомий ще з античних часів, узятий за основу процедури обрання кошового в Запорозькій Січі?

КЛЕЙНОДИ

(від нім. *kleinod* — скарб, дорогоцінність) — дорогоцінні знаки старшинської влади: булава кошового отамана, пернач полковника, срібна печатка писаря, палиця судді, оздоблена срібними кільцями і срібним круглим навершям.

Разом із кошовим отаманом обирали суддю, осавула, писаря й курінних отаманів. Усім урядовцям вручали **клеїноди** — символи старшинської влади. Вагоме місце в січовій керівній верхівці посідали «батьки», «сивовусі діди», «знатні радці» — колишні військові запорозькі старшини. Це були «стовпи» усього низового війська, носії його переказів і козацьких звичаїв.

Оскільки Запорозький Кіш управляв територією, що в XVIII ст. сягала розмірів острівної Англії, на допомогу військовим старшинам обирали «військових служителів» — довбиша, пушкаря, товмача, кантаржія, шафаря, канцеляристів, шкільних отаманів. Кожна паланка обирала паланкового полковника та паланкових старшин.

Спосіб вирішення громадських і військових справ засвідчив, що Січ була козацькою республікою, у якій усі справи вирішувало козацьке товариство.

Правова система Запорожжя. У Запорозькій Січі склалося самобутнє козацьке право. Воно поєднало українське звичаєве право, елементи німецького магдебурзького права й положень Литовських статутів.

Найтяжчими злочинами вважали зраду, порушення військової дисципліни, крадіжку січового майна. За це карали розстрілом, побиттям киями до смерті. За незначні провини й правопорушення винуватців на певний час приковували до ганебного стовпа або гармати для осуду співтовариством. Такої кари зазнавали ті, хто проявив непокору чи зневагу до старшини, не повернув борг тощо. Часто за незначні провини порушників карали киями й тут же відпускали.

Як записав академік Д. Яворницький з вуст старого козака Н. Коржа, кошовий оголошував вирок, а його охорона негайно приносила кії, примовляючи: «Ну, лягай, братчику! Ось ми тебе провчимо, як неправду робити». А на благання винуватця кошовий відповідав: «Ні, братчику, нема уже помилування, коли ти такий упертий. Козаки, на руках і на ногах станьте! Сторожа, бийте його добре киями, щоб знав, по чім ківш лиха!»

Демократичні засади управління козацьким товариством, участь усього козацтва у вирішенні громадських і військових питань перетворили Запорозьку Січ на стійку самостійну військово-політичну організацію — козацьку республіку, яка отримала міжнародне визнання.

1. Порівняйте козацькі промисли «уходництво» і «добичництво».
2. Що спонукало Д. Вишневецького заснувати Хортицький замок?
3. У яких значеннях використовувалося слово «курінь»?
4. Опишіть історичний портрет Д. Вишневецького (Байди).
5. Що вкладалося в поняття «козацька вольниця»?
6. Яке місце мала православна віра в житті козаків?
7. Які факти засвідчують, що Запорозька Січ була козацькою республікою?
8. Опишіть урочисту загальну січову раду.
9. Визначте головні риси правової системи на Січі.

§ 6. Перші козацькі повстання. Початок національно-визвольного руху

1. Хто такі європейські *мушкетери, аркебузьєри*?
2. Як виявляли соціальний протест підвладні стани в Європі другої половини XV – першої половини XVI ст.?

1. Козацьке військове мистецтво

Особливості військового мистецтва козаків пов'язані з тими жорсткими умовами, у яких зародилося й формувалося Військо Запорозьке. З одного боку, козаки жили в стані постійної бойової готовності до відсічі нападу кочівників. З іншого — вони не могли сподіватися на сприяння й підтримку держави.

Особливості козацького війська. Українське козацтво не мало окремих родів військ. Козак був універсальним вояком. Він зазвичай володів усіма способами ведення бою та різною зброєю. Хоча, звичайно, окремі козаки відзначалися особливою майстерністю в тому чи іншому виді військового мистецтва.

Запорозька Січ виникла й розвивалася в тому регіоні, де в сутичках між ворогуючими сторонами переважно брали участь озброєні вершники. Однак козацтво не мало достатніх матеріальних статків для утримання чисельної кінноти. Тому козаки виробляли власні бойові прийоми, щоб урівноважити свої військові можливості з ворожими.

Ударну силу козацького війська становила піхота. Її бойовий успіх досягався або за рахунок раптової атаки, або веденням щільного рушнично-артилерійського вогню. Козацькі піхотинці, на відміну від європейських вояків, не поділялися на тих, хто володів вогнепальною або холодною зброєю. До речі, в Європі до Тридцятилітньої війни піхотинці-стрільці (аркебузьєри, мушкетери) вважалися допоміжними частинами. А в козаків вогнепальна зброя застосовувалася як основний вид озброєння. Це були рушниці, аркебузи, мушкети, гаківниці, яничарки тощо, а кіннотники мали ще й пістолі.

Козаки влучно стріляли з луків, прикриваючи стрільців під час перезаряджання ними вогнепальної зброї.

Легка кіннота використовувалася як допоміжне військо. На неї покладалася розвідка, переслідування, рейди в тили ворога, флангові атаки, заманювання противника в пастки.

АРТИЛЕРІЯ —
вогнепальна зброя,
гармати різних
конструкцій, що вражають
противника з великої
відстані.

*Яким був основний вид
озброєння в козаків?*

Під час атаки застосовувалася *лава* — наступ півколом, що давало можливість вести бойові дії проти ворога не лише з фронту, а й охоплювати його з флангів і навіть заходити в тил.

Однією з переваг козацького війська було бездоганне володіння *саперною справою*. Козаки вміли швидко та якісно будувати міцні укріплення безпосередньо під час бою. З огляду на чисельну перевагу ворога це часто було питанням життя чи смерті. Польські та європейські наймані інженери не приховували свого захоплення фортифікаційними спорудами козаків.

Використання рухомих таборів. Ведучи воєнні дії в зоні степу й лісостепу, козаки застосовували особливий спосіб утворення табору з возів. Це було чотирикутне рухоме укріплення, що складалося з кількох рядів возів, зчеплених між собою. Усередині такої «рухомої фортеці» розміщувалося козацьке військо. За

Ю. Брандт.

Приборкання коня. ХІХ ст.

потреби вози засипали землею або вкопували в ґрунт, створюючи в такий спосіб оборонний вал. Довкола для швидкого й непомітного переміщення козаки копали шанці (окопи), готували для ворога пастки — «вовчі ями» із загостреним кіллям на дні.

Високий рівень на Запорозжі мали *сторожова й розвідувальна служби*. Запорозжці створили оригінальну систему сигналізації. Вона складалася з «маяків», або «фігур», які утворювали своєрідний світловий телеграф. Щойно помітивши ворога, козаки запалювали перший маяк, що стояв на кордоні, за ним спалахував другий, третій... Чорний густий дим та яскравий вогонь попереджали населення про наближення загарбників.

І С Т О Р И Ч Н Е   Д Ж Е Р Е Л О

Французький інженер-фортифікатор Г.-Л. Боплан засвідчував, що 500 татар не наважувались атакувати 50–60 козаків, якщо ті йшли під прикриттям табору, а 100 козаків, захищаючись табором, успішно відбивалися від тисячі поляків. Під час захоплення ворожих фортець козаки вдавалися до штурму. Якщо ж зазнавали невдачі, приступали до облоги, здійснювали підкопи під стіни ворожих фортець і закладали міни. Навпроти ворожих стін козаки насипали ще вищі вали й звідти успішно знекровлювали ворога.

- Порівняйте, що було спільного в тактиці чеських «таборитів» та українських козаків у бойових діях.

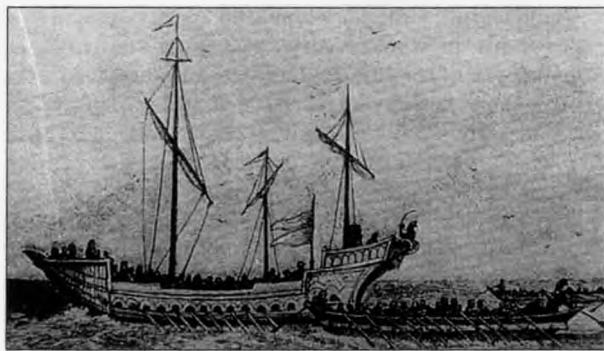

Козацький човен-чайка.
ХV–ХVІІІ ст.

Військово-морське мистецтво. Запорозькі козаки зарекомендували себе як славні моряки. Вони будували човни-чайки на 50–70 чи на 20–30 вояків. На великих установлювали 4–6 гармат, на малих — 1–2. До бортів прикріплювали пояси з очерету, які під час бурі утримували човни на хвилях, як поплавки, а в бою вони були додатковим захистом від ворожих стріл і куль.

У відкритому морі козаки намагалися наблизитися до ворога непомітно або вночі, або з боку сонця. Відтак вони брали вороже судно на **абордаж**. У морських битвах козаки сміливо атакували як окремі кораблі, так і турецькі флотилії, часто здобуваючи перемогу.

О. Сластіон. Запорозькі судна. 1900 р.

АБОРДАЖ — старовинний спосіб морського бою — зближення з ворожим кораблем і зчеплення з ним для рукопашного бою.

Як ви думаєте, чому козаки називали свій човен чайкою?

Італієць Гамберіні в 1584 р., характеризуючи козаків, підкреслював їхню різнобічну військову підготовку: «З козаків можна зібрати 14–15 тис. добірного добре озброєного війська, жадного більше слави, ніж наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя — шаблі та рушниці, яких у них ніколи не бракує. Добрі вони до війни пішої і кінної... дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни й на них їздять у походи на чорноморські землі».

- Про яку рису характеру козаків-українців свідчать слова Гамберіні: «...війська, жадного більше слави, ніж наживи, готового на всяку небезпеку»?

2. Утворення реєстрового козацтва

Наприкінці 60-х — на початку 70-х років XVI ст. уряд Речі Посполитої повернувся до старих планів організації козацьких сил і використання їх для прикордонної служби. 5 червня 1572 р. Сигізмунд II Август підтвердив набрання 300 козаків на державну службу. Своєю грамотою король узаконив, що вони підлягають адміністративному управлінню й судові шляхтича Яна Бадовського, вилучив їх з-під влади місцевих польських адміністраторів — воєвод і старост, а також суддів.

Прийнятих на державну службу записували до реєстру (списку), унаслідок чого їх стали називати «реєстрові козаки». Відтоді козаками офіційно визнавали лише ті, хто був занесений до реєстру. Польський король С. Баторій в 1576 р., на знак офіційного визнання реєстрового козацького війська, вручив йому дорожчі військові клейноди: корогву, бунчук, булаву та печатку з гербом.

Реєстровики звільнялися від влади феодалів, старост і воєвод, міських магістратів. Вони не сплачували податки, мали право власності на землю, могли вільно вести різні промисли й торгувати. За службу одержували, хоча й нерегулярно, грошове утримання з державної скарбниці.

*Стефан Баторій.
Гравюра кінця XVI ст.*

*Печатка Війська
Запорозького. 1595 р.*

С. Васильківський.
Полковник реєстрових
українських полків.
1890-і роки

Соціальний і майновий стан реєстрових козаків був дуже різним. Верхівка реєстру — козацька старшина й заможне козацтво — володіла селами й хуторами, різними промислами, водяними млинами, корчмами. Становище основної частини реєстрового козацтва було складним. Обов'язок відбувати власним коштом військову службу, виступати в похід із власним конем, зброєю і військовим спорядженням вимагав від реєстрових козаків значних витрат.

На становищі реєстрового козацтва негативно позначалася непослідовна політика королівської адміністрації. Під час воєн уряд закликав до реєстру всіх охочих, у тому числі селян державних і приватних маєтків. А коли потреба в реєстрових козаках відпадала, більшість із них вилучали з реєстрових списків і повертали до колишніх власників. Козацька старшина теж намагалася використовувати рядове козацтво у своїх інтересах: залучала його до виконання важких робіт, обкладала тяжкими податками.

Реєстрове козацтво дуже болісно сприймало національно-релігійний тиск, що різко посилювався наприкінці XVI ст. Цими обставинами пояснюється те, що наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. не тільки козацькі низи, а й реєстрове козацтво брало участь у національно-визвольному русі.

3. Повстання 1591–1596 рр.

Заволодіння Польщею майже всією Україною внаслідок Люблінської унії 1569 р. призвело до посилення феодально-кріпосницького та національного гноблення. Зросла панщина, запроваджувалися нові натуральні й грошові повинності. Визиск панів не мав меж. Український письменник Гнат Хоткевич писав: *«Паничина... ідеал поміщика — 7 днів у тиждень і 24 години на добу»*. В українських містах від панських утисків потерпали насамперед купці й ремісники. Магдебурзьке право поширювалося тільки на католиків. Посади в органах міського самоврядування могли обіймати лише поляки та німці. А послаблення королівської влади призвело до повного свавілля феодальної знаті.

Загострилася ситуація в Україні після Берестейської унії 1596 р. Офіційні кола польської держави рішуче відмовляли православної церкві в праві на існування. Наступ католицизму, який українці сприйняли як *«зневагу, погорду й знущання на кожному кроці»*, викликав могутній усенародний опір.

Утворення Запорозької Січі та формування українського козацтва сприяло піднесенню національно-визвольного руху проти національно-релігійного гніту та кріпосницьких порядків. Утікачі, які ставали козаками і поповнювали запорозьке воїнство, поширювали на Січі антипольські та антикатолицькі настрої.

Боротьба козацтва проти поневолювачів одразу набула яскравого національно-визвольного та соціального характеру й знайшла відгук і гарячу підтримку серед широких народних мас.

Повстання під проводом Криштофа Косинського. Перше велике козацьке повстання розпочалося в 1591 р. Воно охопило Поділля, Волинь і Київщину. Слідом за козаками й селянами на боротьбу проти магнатів і шляхти піднялося населення багатьох міст. Одnocześnie виступили також реєстрові козаки.

Очолив повстання Криштоф Косинський, гетьман українського реєстрового козацтва. Виходець із дрібної шляхти Підляшшя, він виявив мужність і військовий талант у боротьбі з татарами. Польський король надав Косинському маєток за службу, але білоцерківський староста, син князя Острозького, Януш не допустив його до володіння цією землею. Це обурило Косинського. Зібравши загін козаків, він виступив проти панів. До нього приєдналися селяни-втікачі й городяни. Повстанці штурмом захопили замок Острозького і м. Білу Церкву, здобули гармати, легку зброю, військові припаси, гроші, спалили боргові документи. Козаки та їхні союзники зайняли Трипілья, Богуслав, Переяслав, Київський замок. Повстання поширилося з Київщини на Брацлавщину. Боротьба повсюдно набувала загального національно-визвольного характеру.

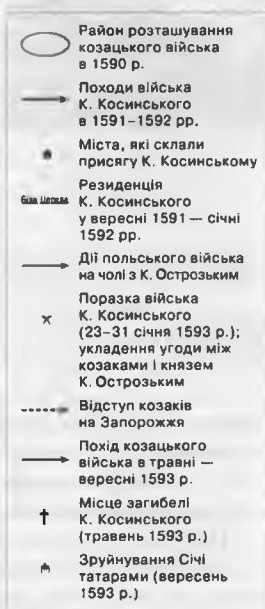
*Криштоф Косинський,
ватажок козацького
повстання*

*Поясніть, чому повстання
стало національно-
визвольним.*

*Що завадило повстанцям
продовжити боротьбу?*

КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ К. КОСИНСЬКОГО (1591–1593 рр.)

Наляканий розмахом повстання, польський король оголосив шляхетське рушення, у якому взяли участь магнати й феодали Київського, Волинського та Брацлавського воєводств. 23 січня 1593 р. польські війська й повстанці зустрілися під містечком П'яткою, що на Волині. Шляхетська армія була добре озброєною, основну її силу становила важка кіннота (заковані в лати гусари), угорська піхота та артилерія.

Люті морози завадили повстанцям отаборитися. Проте вони героїчно відбивали атаки польської кінноти. Тиждень тривала кривава битва, у якій загинуло понад 2 тис. повстанців. Великих втрат зазнала й польська шляхта. Унаслідок перемовин була підписана мирна угода.

Козаки взяли на себе зобов'язання повного «послушенства королю» та обіцяли відступити за пороги. Вони не мали права самостійно підтримувати дипломатичні відносини із сусідніми державами, жити в магнатських і шляхетських маєтках, здійснювати бойові походи, погодилися скинути з гетьманства К. Косинського, а також виписати з реєстру учасників повстання.

У травні 1593 р. двотисячний загін козаків на чолі з Косинським знову виступив із Запорожжя й оточив Черкаський замок старости і князя Олександра Вишневецького. Становище обложених було дуже скрутним. Козаки обстрілювали місто із суші й Дніпра. Поява запорожців біля Черкас підняла селян на нове повстання проти панського гніту й закріпачення. Однак Вишневецький вдався до підступу та хитрощів. Він запросив гетьмана до себе на перемовини. А коли Косинський прибув до Черкас, його схопили та підступно вбили слуги Вишневецького. Козаки змушені були зняти облогу й відступити на Січ.

Повстання під проводом Северина Наливайка.

У 1594 р. козацько-селянські виступи набули нової сили. Повстанців очолив Северин Наливайко, уродженець міста Гусятин (нині Тернопільської обл.). З юнацьких років він ходив у походи проти турків і татар у Крим і Молдову, брав участь у морських походах козаків. Один із польських дослідників писав про нього як про «людину надзвичайну, ...до того ж прекрасного гармаша». Повернувшись до Острога, Наливайко вступив до війська магната Острозького. Він був свідком поразки повстання Косинського.

До організації повстання його підштовхнула сімейна біда й образа. За наказом брацлавського старости А. Калиновського в Наливайка відібрали землю, а батька закатували. Северин залишив службу і створив озброєний загін. На допомогу йому прийшли запорожці разом із гетьманом реєстровців Г. Лободою.

У жовтні 1594 р. визвольний рух уже охопив усю Брацлавщину, Київщину та Волинь. Козацько-селянське військо, яке налічувало 12 тис. чоловік, здобуло Гусятин, Бар, Канів, Луцьк та інші міста. Згодом повстанський рух поширився на Білорусь. Боротьба під проводом

Северин Наливайко,
ватажок козацького
повстання

Які риси характеру
намагався відтворити
художник на портреті?

Наливайка значно відрізнялася від попередніх повстань не тільки масштабами, а й соціальною основою. Сучасники підкреслювали: «Злучилося з ними (повстанцями — Авт.) ... багато шляхти зубожілої чи вигнаної, або на кару смерті скараної, або помсти спраглої. Маса хлопства збіглася до них».

Польський король знову оголосив посилене рушення. Перед значно більшою силою шляхетського війська козацькі загони змушені були відступати. Щоб урятувати жінок, дітей і старих, які знаходилися в козацькому таборі, Наливайко вирішив вийти на Лівобережжя й шукати захисту на території Московської держави.

КОЗАЦЬКА ВІЙНА ПІД ПРОВОДОМ С. НАЛИВАЙКА (1594–1596 рр.)

- Молдавські походи С. Наливайка
- Рейд загонів С. Наливайка в травні–липні 1594 р.: пограбування панських маєтків на Поділлі
- ✕ Перемога війська С. Наливайка над ополченням подільської шляхти (5 жовтня 1594 р.)
- Повернення С. Наливайка з угорського походу (вересень 1595 р.)
- Похід козацького війська у вересні 1595 — травні 1596 рр.
- Міста, що перебували під контролем козаків
- Дії польського війська на чолі із С. Жолкевським
- ✕ Місце поразки козацького війська (травень 1596 р.)

Але під Лубнами польська кіннота відрізала повстанцям шлях до відступу. Оточені в урочищі Солониця, козаки й селяни приготувалися до оборони. Повстанці обставили свій табір возами в чотири ряди, побудували вал, викопали рів, на висотах поставили гармати. Кілька разів поляки безуспішно штурмували козацькі укріплення. Уночі повстанці робили сміливі вилазки й завдавали польському війську великих втрат. Облога табору тривала два тижні (травень — червень 1596 р.). Становище і козаків, і шляхти було надзвичайно тяжким. Не вистачало їжі, фуражу, води.

Згодом поляки запропонували перемовини й пообіцяли повсталім амністію. У козацькому таборі почався розкол. Козаки схопили й стратили гетьмана Лободу за спроби порозуміння з ворогом. Але й прихильники Лободи не залишилися в боргу: вони підступно захопили поранених С. Наливайка й М. Шаулу й видали їх шляхті.

Проте це не врятувало повстанців. Польські шляхтичі не дотримали свого лицарського слова і стратили більшість учасників повстання. У вересні 1596 р. Сигізмунд III видав універсал, за яким козаки-нереєстровці оголошувалися поза законом.

Наливайка та ще шістьох керівників повстання було відправлено до Варшави і після жорстоких тортур убито.

Наслідки козацько-селянських повстань 1591–1596 рр. Козацько-селянські повстання 1591–1596 рр. завершили перше сторіччя історії козаччини. Вони виявили значну неорганізованість і внутрішню роз'єднаність козацтва. Ці чинники стали фатальними й зумовили поразку повстанців. З іншого боку, народні виступи наприкінці XVI ст. засвідчили можливість успішних спільних дій козаків, селян, міщан, дрібної шляхти, серед яких козацтво поступово перетворювалося на провідну силу соціального та національно-визвольного руху. У жорстоких битвах зростала національна свідомість українського народу, гартувалася його воля, набувався досвід боротьби.

Б. Карабулін.
Взяття Луцького замку
С. Наливайком. 1956 р.

Що спричинило масову
підтримку повстання
С. Наливайка серед
українців і білорусів?

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

Уривок із листа шляхтича Ф. Євлашевського про похід повсталих українських козаків і селян під проводом С. Наливайка в Білорусь (1595–1596): «У тому 1595 році козак Наливайко, зібравши військо козаків, перш за все об'явився був на Поділлі, у Волохах, вдерся був у турецькі землі, потім, повертаючись до Польщі, сплюндрував маєтки пана Калиновського, де повішено було його, Наливайкового, батька. Цим уже розлючений, ішов він до Луцька, у час ярмарку, де біскуп, зі знатнішою шляхтою виїхавши, умовляв його і мирив його з містом, а також купці, зібравши кілька тисяч злотих, і все ж не обійшлося без збитків і шкод...»

- Виділіть з тексту слова і вирази, які визначають ставлення шляхтича до повстанців.

Козацька Україна відступила, але не скорилася. Героїчні постаті К. Косинського та С. Наливайка навічно залишилися в народній пам'яті.

1. Охарактеризуйте особливості військового мистецтва козаків.
2. Чому Річ Посполита запровадила реєстрове козацтво?
3. Подумайте, чому створення реєстрового козацтва сприяло піднесенню визвольного руху українського народу.
4. Назвіть основні причини козацько-селянських повстань в Україні під проводом К. Косинського та С. Наливайка. Що було спільного та відмінного в цих повстаннях?
5. В атласах і на контурних мапах позначте основні райони народних повстань.
6. Охарактеризуйте основні причини поразок К. Косинського та С. Наливайка.
7. У чому полягає історичне значення цих повстань?

§ 7. Українська культура XVI ст.

1. Пригадайте, якими були умови розвитку культури в Європі XVI ст.
2. Про що свідчить той факт, що Президент України перед вступом на посаду присягає на Пересопницькому Євангелії?

1. Умови розвитку культури

XVI ст. у вітчизняній культурі було яскравою, плідною епохою. Культурне піднесення в Україні ґрунтувалося на традиціях Київської Русі, які у Великому князівстві Литовському жили й підтримувалися на державному рівні.

Вагому роль у розвитку культури відіграли стабілізація і поживлення економічного життя, розвиток товарно-грошових відносин. Вони сприяли зростанню потреб на мистецькі вироби, високохудожні твори.

На розвиток української культури мала значний вплив взаємодія з культурами інших народів. На теренах України, як і в інших європейських країнах, проживало етнічно різнорідне населення: українці, поляки, німці, євреї, вірмени, угорці, греки. У XV ст., коли під ударами Туреччини занепали італійські колонії в Криму, частина генуезьких купців переселилася до Львова та Києва. Діти українських вельмож навчалися в університетах Праги, Кракова, Болоньї.

Безпосередній вплив на українську культуру мали здобутки західноєвропейського Відродження та Реформації.

Розвиток української культури цього періоду, особливо наприкінці століття, тісно пов'язаний зі швидким, навіть лавиноподібним зростанням національної самосвідомості українського народу. Утворення Речі Посполитої в 1569 р., з одного боку, об'єднало майже всі українські землі в єдиних державних кордонах, а з іншого — поставило український народ у найважчі політичні та соціально-економічні умови.

Зміцненню національної самосвідомості сприяла також оборона українських рубежів від натиску Кримського ханства та Османської імперії. Успіхи й страждання, що їх приносила ця боротьба, ставали джерелом натхнення українських митців, літераторів і літописців.

Неоднозначною була позиція соціальної еліти. Певна частина її прославилася меценатською діяльністю. Наприклад, князь Василь-Костянтин Острозький, князь Юрій Слуцький, Григорій Ходкевич, Михайло Вишневецький і його дружина Раїна (Могилянка), київська міщанка Єлизавета (Галшка) Гулевичівна. Однак більшість українських феодалів, верхівка духовенства в умовах панування Речі Посполитої відмовлялися від рідної мови, традицій, православної віри, стаючи носіями польської культури. У цій ситуації роль духовного лідера народу взяло на себе козацтво. Підхопивши традицію національної державності, виступивши захисником православної церкви, української мови і культури, воно стало могутнім та яскравим натхненником і творцем визначальних рис української культури нового часу.

Сторінка з рукописної книги XVI ст.

2. Розвиток української мови

Руська (українська) мова в XVI ст. мала офіційний статус державної. Це було зафіксовано в усіх трьох редакціях Литовського статуту.

Аналізуючи мову українських документів того часу, видно, що вони повно і яскраво відображають словниковий запас, вимову й граматичну будову тогочасної живої української мови.

Сторінка
Пересопницького Євангелія.
1556–1561 рр.

У чому полягає
унікальність
Пересопницького
Євангелія?

Зміцненню позицій української мови сприяло поширення із середини XVI ст. впливу Реформації. Саме реформаційні вчення спонукали учених-богословів, священиків, частину народу до вирішення питання: якою мовою має спілкуватися людина з Богом.

Ідеї соцініанства й кальвінізму спрямовували книжників до народної мови. Літератори того часу здійснили низку перекладів «із язика болгарського на мову руську» чи «з польського язика на реч рускую». Поступово стала вироблятися «проста мова». Серед літературних пам'яток, написаних «простою мовою», першорядне місце посідає Пересопницьке Євангеліє (1556–1561). Його автори — Михайло Василевич із Санока й архимандрит Пересопницького монастиря Григорій.

Ця книга засвідчує, що вже в XVI ст. жива українська мова була сформована та мала якісну відмінність від інших слов'янських мов.

Наприкінці XVI ст. з'являються переклади на «просту мову» інших церковних книг: «Пісні пісень», Апостола, Псалтиря та кількох десятків рукописних і друківаних «Учительних Євангелій». Наступним кроком до зближення книжної мови з народною розмовною стали зразки полемічної літератури «Апокрисис» Хр. Філалета, «Пересторога» І. Борецького, «Палінодія» З. Копистенського, твори І. Вишенського.

3. Шкільництво

Однією з характерних рис української культури XVI ст. є особливий інтерес до питань освіти. Тривалий час основними навчальними закладами були початкові парафіяльні (приходські) школи при православних монастирях і церквах. У XVI ст. рівень і форми навчання в них уже не відповідали вимогам часу. Після утворення Речі Посполитої в 1569 р. в Україні з'явилися єзуїтські колегіуми, які були добре організовані й фінансово забезпечені. Однак ці навчальні заклади сприяли покатоличенню та полонізації української молоді.

Саме тоді українські магнати виступили ініціаторами створення православних шкіл, які не поступалися б єзуїтським. Одним із найвідданіших українській культурі був князь Василь-Костянтин Острозький. У 1576 р. він відкрив перший православний колегіум у своєму маєтку.

Численні факти свідчать про існування шкіл у другій половині XVI ст. в усіх великих українських містах. Саме тоді в Києві відкрили свою школу генуезці. Засновували школи й на Запорозжжі, де козаків «учили монахи київських монастирів». Помітну роль у поширенні освіти відіграли «домові школи», які відкривали при своїх маєтках заможні сім'ї.

Одночасно діяли й протестантські школи — лютеранські, кальвіністські, соцініанські, навіть піарські, зокрема в Гощі, Берестечку, Хмільнику та інших містах.

Дуже велика заслуга в справі пожвавлення української шкільної освіти належить братствам. Наочним прикладом для братчиків був розвиток шкільної освіти в західноєвропейських університетах, де навчалася українська молодь із заможних родин. Особливо багато зробило для освіти Львівське Успенське братство.

Першим вищим гуманітарним навчальним закладом в Україні стала Острозька школа, або Острозький колегіум, який сучасники часто називали академією.

4. Острозька академія

Острозька академія відіграла важливу роль в історії вітчизняної освіти та культури. Вона поклала початок новому типу шкіл — «слов'яно-греко-латинським», стала східнослов'янською школою найвищого рівня, досвід якої часто використовувався іншими навчальними закладами. Вихованцями Острозької школи були такі відомі вчені й політичні діячі, як М. Смотрицький, І. Борецький, П. Конашевич-Сагайдачний.

Першим ректором школи був Г. Смотрицький, викладачами — І. Княгинський, Д. Наливайко, Т. Михайлович, А. Римша та ін.

В Острозі викладали предмети «тривіуму» (граматику, риторику, діалектику) і «квадріуму» (арифметику, геометрію, музику, астрономію). Вивчали також грецьку, латинську, старослов'янську мови. Як відомо, ці предмети входили до обов'язкової програми шкіл вищого типу — колегій та академій, відмінність між якими полягала в наявності чи відсутності курсу богослов'я, обов'язкового для академії. Оскільки даних про викладання цієї дисципліни в Острозі немає, то формально тамтешній навчальний заклад не можна вважати академією, хоча саме так називали її багато сучасників.

Історичний факт. Папський нунцій Альберто Болоньєті згадує Острозьку школу під назвою «грецька колегія», а Шимон Пекалід у панегіричній поемі, присвяченій Острозьким, називає її «тримовним ліцеєм» і «тримовною гімназією». Історики припускають, що В.-К. Острозький не клопотався про надання Острозькій академії офіційного статусу (право викладання в навчальному закладі «семи вільних мистецтв» мав затвердити своїм привілеєм король). Тому школа була закладом, що готував духовників і освітян.

Ю. Нікітін. Княжна Галишка Острозька, фундаторка Острозької академії, що офіційно зафіксовано в документі 1579 р. (м. Турів), племінниця князя Василя-Костянтина Острозького. 1997 р.

Проте Острозька колегія значно відрізнялася від західноєвропейських. У ній чи не найбільше уваги приділяли греко-візантійській культурній традиції та старослов'янській мові. Тут утворився новий тип колегії — слов'яно-греко-латинської, який був запозичений Києвом (1632 р.), звідки поширився до Молдови (Ясси, 1642 р.) та Росії (Москва, 1687 р.).

Навколо академії сформувався гурток науковців, що діяв з кінця 70-х років XVI — до початку XVII ст. Його членами були Іван Федоров, Герасим Смотрицький, Василь Малюшицький, Олексій Мотовило, Тимофій Аннич, Мартин Грабович, Сава Флячич, а також грецькі вчені Феофан Грек, Євстахій Нафанаїл, Імануїл Мосхопулос, Кирило Лукаріс, Никифір Парасхес, Діонісій Палеолог та ін. Працювали тут і польські діячі Мартин Броневський і Януш Лятош.

Протягом понад 30-річного існування Острозької академії (1576–1608), за найскромнішими підрахунками, її випускниками стали майже 500 осіб. Вихованці академії працювали вчителями, літераторами, друкарями, проповідниками.

5. Рукописна книга та книговидання.

Літописання

Наприкінці XV — на початку XVI ст. перші книги церковнослов'янською мовою надрукували Швайпольт Фіоль у Кракові та Франциск Скорина в Празі. В Україні поштовх до розвитку книгодрукування дав Іван Федоров. У 1573 р.

Пам'ятник І. Федорову.
Львів

він за допомогою меценатів відкрив у Львові друкарню, де через рік надрукував знаменитий «Апостол» (збірник описів життя святих). На запрошення князя В.-К. Острозького І. Федоров переїхав до Острога. У 1581 р. тут побачив світ перший слов'янський поетичний друкований твір — «Хронологія» А. Римші. Вона призначалася для навчання в початкових класах Острозької академії.

Одним із найкращих друків І. Федорова стала Острозька Біблія, видана 12 серпня 1581 р. Ця книга стала першим у слов'янському світі повним виданням Біблії церковнослов'янською мовою.

Історичний факт. З метою пошуків достовірного тексту В.-К. Острозький спорядив послів до Чехії, Польщі, Московії, Болгарії, Греції, Палестини, листувався зі Вселенським патріархом, створив спеціальну комісію з перекладу Святого Письма, залучив 72 перекладачі. У 1581 р. Острозька Біблія (1256 сторінок) побачила світ, ставши взірцем для всього православного слов'янства, її примірники придбали королівські бібліотеки Швеції та Франції, що свідчило про високий рівень видання. Переписувалася вона й у Москві. Тривалий час Острозька Біблія залишалася єдиним виданням такого типу.

Поступово друкарська справа поширювалася в усій Україні. Друкарні ство-

54 рувалися коштом меценатів, Війська Запорозького. Активно працювали над

організацією друкарень братства. Найбільшу питому вагу серед друкарської продукції мали книги релігійного змісту. Розвиток книгодрукування сприяв поширенню європейської перекладної літератури.

Нова хвиля полемічної літератури. Берестейська церковна унія зумовила подальший розвиток *полемічної літератури*. Першою після подій 1596 р. була надрукована праця «Ектезис», у якій довели канонічність православного собору в Бресті. За цим твором, у 1597 р., вийшла друком праця Христофора Філалета «Апокрисис», спрямована проти Берестейської унії. Цей трактат і за змістом, і за обсягом (334 сторінки) перевершив усі полемічні твори того часу.

Одночасно з Філалетом про себе заявили й інші полемісти. Захарія Копистенський у «Палінодії» та Іван Вишенський у «Раді про очищення церкви» виступали проти втручання польського уряду в справи православної української церкви. У творах вони порушували й соціально-політичні проблеми: нерівноправність людей, експлуатація людини людиною й одного народу іншим. Ці теми особливо пристрасно звучать у творах Івана Вишенського, зокрема, у «Посланні до єпископів», де він викриває духовенство як користюлюбців, які забули Бога.

Літописання. Найпомітнішим у цьому жанрі є «Короткий Київський літопис», доведений до 1545 р. Він поєднував риси наукового та мистецького твору. Для літописця було важливо підкреслити, що литовські князі, які «збирали» й охороняли українські землі, значили для Русі не менше, ніж князі з дому Ярослава Мудрого. Цю думку також розвиває Львівський літопис (1489–1649).

Нарівні з документами автори літописів використовували фольклорні джерела, власні спогади. Літописи відіграли важливу роль у розвитку літератури та науки, збагаченні української мови.

«Апостол».

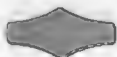
Перша друкована книга в Україні. Видана 1574 р. І. Федоровим

Титульний аркуш Острозької Біблії. 1581 р.

Церква Св. Онуфрія, де поховано І. Федорова

1. Які чинники мали значний вплив на культуру XVI ст.?
2. Що сприяло розвитку української мови протягом XVI ст.?
3. Що спонукало князя В.-К. Острозького вкласти значні кошти в організацію вищої школи в Острозі?
4. Порівняйте навчання в Острозькій академії з навчанням в університетах Західної Європи.
5. Охарактеризуйте стан книговидавництва та літератури XVI ст.
6. Чи можна вважати Острозьку школу академією? Чому?

§ 8. Українські міста і розвиток мистецтва в XVI ст.

1. Архітектура та містобудування

XVI ст. стало новим етапом у розвитку архітектури та містобудування на українських землях. Це пов'язано насамперед з діяльністю європейських будівничих, які надавали мурованій архітектурі яскраво виражених рис пізнього ренесансу, здебільшого в його північноіталійському варіанті. З другої половини XVI ст. з'являються перші споруди новітнього барокового стилю.

Першим будівничим італійського походження в Україні був майстер Петро з Рима. У 1543 р. він працював над спорудженням замку в Меджибожі та костюлу в Бистриці.

Італійцями Джакомо Мадлено приписують авторство костюлу бернардинців в Ізяславі (Заславі) на Хмельниччині. Себастьяно Браччі будував Успенську церкву на Подолі в Києві, Октавіано Манчіні відбудовував Київський Софійський собор. В Острозі працював архітектор Петро Сперендіо.

*Богоявленська церква.
Острого, Рівненська обл.
1521 р.*

Острого. Руїни замку князів Острозьких. 1820 р.

Містобудівельна справа найактивніше розвивалася на території давніх історичних міст. У Львові в другій половині XVI ст. проведені значні роботи щодо відновлення міських фортифікацій, у ході яких збудовано Порохову вежу (1554–1556). У 1555–1556 рр. біля східної сторони міської стіни відбудовано після пожежі в 1574–1575 рр. міський арсенал. З міських укріплень Жовкви частково збереглися вежа й Звіринецькі ворота, а також значно реконструйовані Глинські.

Замки та укріплені монастирі. Друга половина XVI ст. стала періодом активного будівництва укріплених замків і перебудови давніх фортець. Найяскравішим прикладом цієї справи є Острого. У 1561–1571 рр. там було докорінно перебудовано третю, найважливішу на території Волині, резиденцію могутнього українського роду Острозьких — замок у Старокостянтинові.

В околицях Львова наприкінці XVI ст. Острозькі збудували замок у Старому Селі.

Серед замків, споруджених у цей період, найдавнішою є резиденція Сенявських у Бережанах (від 1554 р.). Вона має вигляд неправильного багатогранника. На подвір'ї гарнізону окремо стоїть каплиця. У Жовквинському замку, який входив до системи міських укріплень, за основу плану взято правильний чотирикутник, подвір'я оточене двоповерховими корпусами.

*Острозький замок.
Сучасний вигляд*

Попри поширення новітніх досягнень європейського оборонного та резиденційного будівництва, у другій половині XVI ст., насамперед на Київщині та Лівобережжі, велося традиційне дерев'яне будівництво. До речі, резиденція князя Острозького в замку в Острозі містилася в дерев'яному будинку.

Житлове будівництво в містах. У другій половині XVI ст. значного поширення набуло світське муроване будівництво в містах. На першому плані, звісно, був Львів з його ренесансною забудовою площі Ринок.

На площі Ринок збудовані кам'яниці, які належать до найвизначніших зразків тогочасного світського будівництва на українських землях. Серед них центральне місце посідає будинок багатого купця грецького походження Костянтина Корнякта. Це єдина в тогочасній житловій забудові міста споруда, що розмістилася на двох будівельних ділянках. Спорудження палацу Корнякта завершено 1580 р., про що свідчить дата на порталі головного входу.

Архітектор Петро Красовський спорудив у 1577 р. для міщанки Софії Ганель будинок, який називають Чорною кам'яницею.

Поза Львовом світська пізньоренесансна архітектура відома лише за окремими пам'ятками. Це, зокрема, громадські будівлі — перебудовані ратуші в Самборі та Кам'янці-Подільському. Скромнішими зразками світської житлової забудови є три збережені будинки з галереями в Жовкві та декілька значно перебудованих споруд у Кам'янці-Подільському.

Муровані та дерев'яні церкви. У церковній архітектурі XVI ст. вирізняються передусім муровані споруди, проте, як і раніше, на загальному тлі церковного будівництва їх було порівняно небагато.

У Львові впродовж майже всього XVI ст. тривало спорудження міської Успенської церкви. Проект розробив один із найвизначніших львівських архітекторів італійського походження — Павло Римлянин. До ансамблю з церквою та дзвіницею входить невелика каплиця Трьох святих, спорудження якої приписують будівничому Андрію Підлісному.

Сакральне будівництво католиків, євреїв, мусульман. Майже одночасно з костелом бернардинців, спорудженим у традиціях італійської архітектури середини XVI ст., у Львові звели першу споруду в стилі бароко — костел єзуїтів. Збудований за проектом архітектора Джакомо Бріано, він став у Львові зразком споруди римського бароко в єзуїтському варіанті, через що є винятковим для того часу не лише в місті, а й на всіх українських землях.

*Вежа Корнякта.
Львів. XVI ст.*

У XVI ст. у Києві були споруджені парафіяльний і домініканський костели. На Київщині будувалися також невеликі однефні костели для потреб нечисленних католицьких парафій.

На Поділлі в 1595 р. споруджено костел Святого Флоріана в Шаргороді. У другій половині XVI ст. тривала розбудова домініканського костелу в Кам'янці-Подільському.

Окрім рідкісних мурованих синагог, на українських землях споруджували також дерев'яні. За малюнками М. Грунєва відома львівська синагога, збудована наприкінці XVI ст.

У Криму віціло декілька зразків мусульманської архітектури XVI ст. культового та світського призначення. З-поміж них найважливішою є мечеть Джума-Джамі (1552–1554) у Євпаторії, яку побудував знаменитий архітектор Ходжа Сінан. У Феодосії віціла мечеть Муфті-Джамі (1623).

2. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво

Монументальне малярство. За умов нового етапу розвитку мистецької культури, який розпочинається з другої половини XVI ст., монументальне малярство дедалі більше втрачало свої позиції. Останнє його поживання припадає на середину XVI ст. Відомо, що молдовський господар Олександр у 1565 р. звертався до львівських братчиків із проханням надати йому майстрів для виконання малярських робіт у новозбудованій церкві в Яссах.

У 1573–1574 рр. маляр зі Львова Якуб Лещинський, який тоді жив у Самборі, розписав місцевий парафіяльний костел. Львівський живописець вірменського походження Павло Богуж наприкінці XVI ст. виконував малярські роботи у вірменському соборі.

*Поклін царів і східних
мудреців Ісусові.
Середина XVI ст.*

Існування світського монументального малярства на українських теренах у XVI ст. підтверджується лише документами.

Іконопис. У мистецькій практиці другої половини XVI ст. зберігається традиційний ансамбль іконопису: «Іконостас — Страсті — Страшний суд». У новому варіанті ансамблю, який уперше з'являється на львівському ґрунті в XVI ст., акцент ставиться на іконостасі. Він розбудовується за рахунок сцен Страсного циклу (П'ятницька церква у Львові), П'ятидесятниці (Успенська церква у Львові) та цокольного ряду, спершу орнаментального (П'ятницька церква у Львові), згодом — із сюжетними композиціями (церква Св. Миколая в Замості).

Першою пам'яткою нового львівського іконопису є написана у Львові маляром Федором у 1599 р. ікона

«Богородиця Одигітрія з похвалою» із церкви Покрови Богородиці в Рівному. Її найхарактерніша особливість — вплив західноєвропейської малярської системи.

Перші відомості про світське портретне малярство на українських землях походять зі Львова. 9 червня 1576 р. міська каса оплатила малярові Войцехові Стефановському портрет короля Стефана Баторія, придбаний для міської ратуші.

Батальний жанр був одним із напрямів розвитку історичного малярства. Унікальним його зразком є композиція «Рокош Зебжидовського» з давньої збірки мистецьких творів у Ляшках Мурованих (рокош — легальний збройний виступ шляхти проти короля в надзвичайних ситуаціях).

Мініатюра в рукописній книзі. У другій половині XVI ст. книжкове малярство розвивалося на хвилі піднесення. Ранньою найвідомішою його пам'яткою є мініатюри Пересопницького Євангелія. Вони репрезентують найвищий професійний рівень як українського малярства загалом, так і книжкового зокрема.

Перший напрям розвитку цих традицій відображають мініатюри Євангелія, придбаного 1574 р. для церкви Зішестя Святого Духа в Перегінську.

Низка видатних пам'яток книжкової мініатюри створена на зламі століття львівськими майстрами — творцями нового стилю в малярстві.

Скульптура. Наприкінці XVI ст. виникла нова українська традиція скульптури, яка поширилася на-самперед у декоративному різьбленні по дереву.

Зародження українського декоративного різьблення належить до другої половини XVI ст. Певну роль у його становленні відіграли майстри європейської мистецької традиції. З неї ж походить різьбярська декорація львівських іконостасів, прикладом якої може бути частково збережений ансамбль іконостасу в церкві Успення Богородиці (с. Великі Грибовичі). Рахунки про оплату відновлення пошкоджених блискавкою двох нижніх його ярусів указують, що цей іконостас створив скульптор Станіслав Дріар.

Українське декоративне різьблення по дереву наприкінці XVI ст. в основному представлене ансамблями іконостасів. Рідкісні зразки білокам'яної різьби, як у церкві Успення Богородиці у Львові, не є типовими для тогочасного художнього різьблення.

Сторінка Пересопницького Євангелія. 1556–1561 рр.

1. Коли в Україні були збудовані перші споруди новітнього барокового стилю?
2. З якої європейської країни найчастіше запрошували архітекторів для формування нового вигляду українських міст?
3. Назвіть та охарактеризуйте найвидатніші пам'ятки архітектури XVI ст.
4. Назвіть найвизначніші пам'ятки скульптури та мініатюри XVI ст.
5. Які риси мали тодішні образотворче й декоративно-ужиткове мистецтво?
6. Порівняйте характерні риси старого та нового іконописів.

Узагальнення теми «Українські землі в XVI ст.»

Розвиток товарно-грошових відносин протягом XVI ст. спричинив перебування феодального господарства, запровадження фільваркової системи. Це, зрештою, призвело до повного закріпачення селян, насамперед на теренах західноукраїнських земель і в центральних районах Правобережної Київщини. На півдні та сході України феодальні господарства тоді лише засновувалися.

Життєва потреба українського народу захистити себе від нашеств'я степових кочівників і прагнення освоювати багаті простори Середнього і Нижнього Подніпров'я зумовили виникнення козацтва.

Поступовий занепад Великого князівства Литовського протягом першої половини та середини XVII ст. призвів до включення українських земель до складу Польського королівства внаслідок Люблінської унії. Український народ поступово втрачав ознаки власної державності, зменшувалася кількість представників національно свідомих верств, усе більше посилювалися національне та релігійне гноблення.

Поширення в Україні європейських реформаційних і контрреформаційних рухів призвело до активізації давніх церковних православних братств. Патріотичні сили, що гуртувалися навколо братств, рішуче стали на захист рідної культури, освіти, убачаючи в цьому запоруку визволення народу від релігійного та національного гноблення. Постійний тиск, якого зазнавала українська православна церква, і внутрішня глибока криза призвели до її розколу в 1596 р. у Бересті й виникнення греко-католицької (уніатської) церкви.

Продовження боротьби з татарами й посилення різних форм гноблення після Люблінської унії спричинили виникнення за Дніпровими порогами міцної козацької організації з центром у Запорозькій Січі. Потреба захисту південних рубежів Речі Посполитої спонукала польський уряд прийняти частину козацтва (реєстрове козацтво) на державну військову службу.

Посилення національно-релігійного гніту наприкінці XVI ст. дало поштовх до козацьких повстань протягом 1591–1596 рр. Уже перші виступи козацтва яскраво виявили національно-визвольний і соціальний характер боротьби, тому вони здобули підтримку широких народних мас.

Складовою історичних процесів XVI ст. була українська культура, яка протягом цього історичного періоду здійснила прорив у розвитку української літературної мови, що набувала яскраво виражених рис мови народу, шкільництва (заснування вищої школи — Острозької академії), сприяла поширенню книгодрукування.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

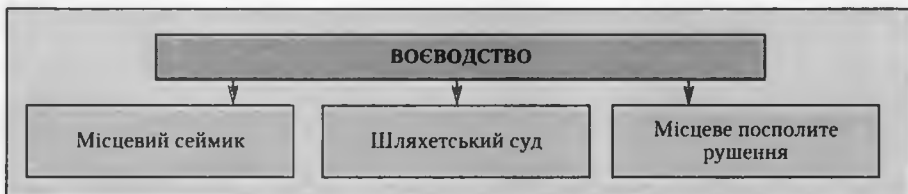
Привілейовані			Непривілейовані	
Князі, пани, магнати	Дрібна шляхта	Духівництво	Міщани (патриціат, бюргери, плебс)	Селяни

ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІСЛЯ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ

Воєводства (очолені воєводами, яких призначав королівський уряд)

Руське (Львів)	Белзьке (Белз)	Подільське (Кам'янець)	Волинське (Луцьк)	Брацлавське (Брацлав)	Київське (Київ)
----------------	----------------	------------------------	-------------------	-----------------------	-----------------

Повіти (очолювані старостами)

ПЕРШІ ПОВСТАННЯ В УКРАЇНІ

Дата	Ватажок	Територія	Наслідок
1591 р. — лютий 1593 р.	Криштоф Косинський	Поділля, Волинь, Київщина	Мирна угода з польською шляхтою
Травень—серпень 1593 р.	Криштоф Косинський	Черкащина	Підступне вбивство К. Косинського, відступ війська на Січ
1594–1596 рр.	Северин Наливайко	Брацлавщина, Київщина, Волинь, частина Лівобережжя	Розкол у козацькому таборі, керівників повстання видано шляхті, а згодом страчено

З цього розділу ви дізнаєтеся про легендарні морські походи запорожців, про звільнення ними тисяч невільників з рабовласницьких ринків. Також ви прочитаєте, як славетний гетьман змусив турецького султана плакати від безсилля.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- показати на мапі українські воєводства Речі Посполитої, території, охоплені національно-визвольним рухом 20–30-х років XVII ст.;
- характеризувати П. Конашевича-Сагайдачного, П. Могилу;
- пояснити причини покозачення українців, козацько-польських збройних конфліктів і національно-визвольних повстань;
- визначити наслідки участі козацтва в Хотинській війні, значення національно-визвольних повстань, особливості соціально-економічного та політичного становища українців у першій половині XVII ст.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVII ст.

§ 9. Господарські та соціальні відносини в Україні в першій половині XVII ст.

1. Пригадайте, що таке *давньоримська латифундія*.
2. Як змінювалися форми плати селян за землю феодалам?

1. Зростання магнатського землеволодіння

Після Люблінської унії 1569 р. в Україні почало швидко зростати феодальне землеволодіння за рахунок привласнення магнатами й шляхтичами земель Наддніпрянщини та Задніпрянщини. Цей процес значно пришвидшився після 1590 р., коли сейм Речі Посполитої дозволив королю роздавати «пустині, що лежали за Білою Церквою». Насправді ж ці землі були вже заселені козаками й селянами. Наприкінці століття в їхнє життя почали втручатися магнати й шляхтичі.

На початку XVII ст. величезні феодальні володіння поширилися на більшу частину покордоння. Наприклад, у Брацлавському воєводстві з 65 тис. селянських дворів 60 тис. стали власністю жменьки магнатів.

Історичний факт. У 30-х роках XVII ст. у володіннях Яреми Вишневецького на Лубенщині налічувалося 50 міст і містечок, 40 тис. селянських дворів, майже 230 тис. селян. Володіння Вишневецького були найбільшими в Європі.

Загалом, на початку XVII ст. в Україні налічувалося майже 1 тис. шляхетських і 250 магнатських маєтків. Магнати поводитись як незалежні володарі. Будували палаци, утримували багаті двори, муштрували добре озброєні й численні війська. Чим швидше вони багатіли, тим менше рахувалися з владою короля, не визнавали жодних законів і судів. Чинячи свавілля, вони тішилися повною безкарністю й пишато заявляли: «Польща непорядком тримається».

2. Поширення фільварків

Європу XVI ст. охопила «революція цін». Розвиток виробництва привів до швидкого зростання міст, які потребували все більшої кількості товарів. Унаслідок цього небачено швидко почали зростати ціни на продукти харчування. Протягом XVI ст. вони подорожчали на 400–500%, а подекуди навіть на 800–1000%.

Праця підданих.
Гравюра 1637 р.

Магнатів і шляхтичів Речі Посполитої охопила лихо-манка наживи. Щоб збільшити свої прибутки, вони повсюдно засновували фільварки, забираючи від них кращі землі. Щоб забезпечити господарства робочою силою, феодала вимагали від селян відробітків — панщини.

Спочатку фільварки виникали в північних і центральних регіонах Речі Посполитої. Неабиякі прибутки приносили феодалам і землі на півдні й сході.

На початку XVII ст. фільварки поступово організовувалися в Центральній та Лівобережній Україні.

3. Розвиток товарного виробництва

Розширення мережі фільварків вело до зростання обсягів виробництва сільсько-господарської продукції, що продавалася на внутрішньому та європейських ринках.

Історичний факт. Основною частиною українського експорту до Західної Європи був хліб. У середині XVI ст. з України вивозили 17 тис. **лаштів** зернових щороку. Протягом першої половини XVII ст. щорічно вже вивозили по 84 тис. лаштів. До Європи гнали череди волів і табуни коней.

За відсутності української державності та хижацького виснаження природних багатств України, найбільшу вигоду від торгівлі сільськогосподарською продукцією мали польські магнати та шляхта.

ЛАШТ —
міра маси, близько двох тонн.

І С Т О Р И Ч Н І Д Ж Е Р Е Л О

«Тепер у нас нема вояків... зате є корчмарі, гендлярі й посередники... Найбільшим подвигом у нас вважається знати дорогу, якою женуть биків з маетку до Гданська, бо всі заможніші торгують...»

- Проаналізуйте документ і визначте, на які процеси в розвитку господарства вказує середньовічний польський публіцист.

4. Становище селян

Що більше розвивалися панські фільварки, то все важчим ставало становище селян західних і центральних регіонів України: По-перше, через відбирання в селян кращих земель. По-друге, через скорочення земельних наділів. У 40-х роках XVII ст. селянські наділи переважно становили 5–7 га. Це був той мінімум, який забезпечував прожиток для селянської сім'ї та утримання робочої худоби з реманентом. Третина ж селян були малоземельними чи й безземельними.

Розвиток фільварків не тільки позбавляв українських селян права на землю, а й відбирав особисту свободу, перетворюючи їх на кріпаків. Артикули польського короля Генріха Валуа 1573 р. і Третій Литовський статут 1588 р. остаточно закріпачили селян. Їм заборонялося самостійно виступати на суді й свідчити як «проти», так і «за» своїх панів. Практично неможливо стало змінювати місце проживання. Шляхтичі мали право протягом 20 років розшукувати селян-утікачів. Селяни не мали права розпоряджатися своїм майном.

Протягом першої половини XVII ст. в Підляшші, Галичині, Волині й Поділлі щоденна панщина селян стала нормою. У північно-західній Київщині та Брацлавщині вона зростає до двох-трьох днів на тиждень.

У центральних і південно-східних районах Київщини й Брацлавщини землероби перебували під постійною загрозою татарських набігів. Тому панщини не відбували. За її відсутність селяни платили власною кров'ю, а нерідко й життям.

З початком XVII ст. розгорнулася активна колонізація Лівобережжя. Терміни слобід там закінчувалися здебільшого наприкінці 20–30-х років, і місцеві селяни почали зазнавати все сильнішої експлуатації.

Чому феодали всіляко заохочували селян переселятися на південно-східні землі Київщини та Брацлавщини?

Татарські шляхи в Україні в XVI–XVII ст.

5. Становище міщан

У першій половині XVII ст. в Україні з'являється багато нових міст. Більшість з них постали на межі з Диким полем — на Брацлавщині, Черкащині, Полтавщині.

Історичний факт. У 40-х роках XVII ст. в Україні налічувалося 970 міст і містечок. Більшість з них були невеликими й мали 100–300 будинків, 600–3000 мешканців. Найбільшими були Львів (понад 20 тис. жителів), Кам'янець-Подільський, Умань, Біла Церква, Острог, Меджибіж (кожне з них мало майже по 10 тис. мешканців). Трохи меншими були Луцьк, Кременець, Перемишль, Самбір, Житомир, Ярослав. Усе важливішу роль почав відігравати Київ.

*Кам'янець-Подільський.
Сучасний вигляд*

Яким ремеслом ви хотіли б володіти, живучи в українському місті XVII ст.? Чому?

Господарське життя міст. Виробничою основою більшості міст було ремесло. У першій половині XVII ст. в українських містах працювали ремісники понад 270-ти спеціальностей. До провідних ремесел належали ковальство, шевство, кравецтво. Розвивалися будівництво, деревообробка тощо.

Щоб захистити свої інтереси в протистоянні з державними чиновниками, феодалами та в конкуренції із сільськими ремісниками, міські майстри засновували цехи — спілки ремісників однієї чи кількох споріднених професій у межах міста.

Значна частина міських мешканців вели сільське господарство. І що далі на схід і південь України було розташоване місто чи містечко, то більшу питому вагу в його господарстві становило землеробство. Освоєння нових земель супроводжувалося насамперед будівництвом міст-фортець, за стінами яких шукали захисту ремісники, і селяни.

Міста — центри торгівлі. Раз чи двічі на тиждень у містах влаштовувалися **торги**, або **базари**. На них приїздили мешканці навколишніх сіл і містечок.

У найбільших містах України періодично відбувались **ярмарки**. На них з'їжджалися купці й укладали торгові угоди між різними регіонами України. Ярмарки проводили раз чи двічі на рік. Вони тривали кілька днів, а то й тижнів.

У Львові, Києві, Перемишлі, Галичі, Луцьку, Ярославі діяли постійні ярмарки. Згодом ці міста стали центрами міжнародної торгівлі.

Правове становище міст. 80 відсотків міст України належали церкві й магнатам. Їхні мешканці водночас із ремеслом і торгівлею відробляли панщину, виконували всілякі повинності.

20 відсотків міст належали державі — Речі Посполитій. Щоб забезпечити їхній розвиток, польські королі та окремі феодали надавали містам України **магдебурзьке право**, тобто право самоврядування. Однак вони не бажали підтримувати українські міста в боротьбі проти польських і полонізованих феодалів. Тому магдебурзьке право українських міст було суттєво обмеженим. Зберігалася посада королівського намісника, який самовільно втручався в міські справи. Лише міщанство Львова мало право самостійно обирати власного бургомістра, в інших містах його призначав король.

Часто в магдебурзьких містах феодали володіли цілими передмістями, кварталами, вулицями. Ці володіння називалися **юрідиками**. Вони не підпорядковувалися міському управлінню та суду, не сплачували податки. Разом з тим мешканці юрідик жили з ремесел

ТОРГ, або **БАЗАР** — форма організації торгівлі, яка задовольняла місцеві ринкові потреби (кількох сіл і містечок, окремого міста).

ЯРМАРОК (від нім. *Jahr* — рік, *markt* — базар) — щорічний базар. Форма організації торгівлі, яка об'єднувала торговельними зв'язками регіони країни, включаючи й регіони інших країн.

ЮРИДИКА (від латин. *juris* — право й *dico* — проголошую) — феодальні володіння в межах українських міст, які не підпорядковувалися міському управлінню та суду, не сплачували податки до міської скарбниці.

Чому, на вашу думку, феодалам у містах вигідно було підтримувати іноземних купців, ремісників, надаючи їм усілякі привілеї?

і торгівлі, чим зміцнювали становище своїх феодалів, але послаблювали господарство міста.

Починаючи з XIV ст., в українських містах постійно зростало число іноземців. Феодали запрошували німецьких, голландських та інших ремісників, вірменських, грецьких, татарських купців, надавали їм широкі привілеї. З початком XVII ст. магдебурзьке право отримували насамперед іноземні колоністи, які у великих містах Підляшшя, Галичини, Волині й Поділля становили більшість населення.

Історичний факт. У Львові за міськими мурами дозволено було жити лише 30 сім'ям на тісній руській вулиці.

Проте навіть не це найбільше турбувало львів'ян-українців. Ось як скаржилися в 1609 р. члени Львівського братства: «Обтяжені є ми, народ руський, від народу польського ярмом гіршим за єгипетську неволю, хоча й без меча, але страшніше, ніж мечем з потомством вигублять, заборонивши нам пожитків і ремесел, обходів усіляких, чим би тільки чоловік живим бути міг, того невірний русин на природженій землі своїй руській уживати, у тому ж руському Львові».

У Наддніпрянській Україні міста мали український характер. Проте й там мешканців обмежували в праві займатися ремеслом і торгівлею, не допускали до міського самоврядування.

Так поступово українські міста все більше втрачали національну самобутність. Тоді, коли в європейських країнах міста ставали вогнищами культури, освіти, духовності своїх народів, українців із власних міст витісняли й перетворювали на «селянську націю». Зрозуміло, що таку націю було значно легше сполонізувати й покатоличити.

1. Опишіть процес зростання магнатського землеволодіння в Україні після Люблінської унії, указавши на яскраві прояви, обсяги й суспільно-політичні наслідки.
2. Як вплинуло на розвиток європейської економіки поширення фільварків на українських землях Речі Посполитої?
3. Охарактеризуйте життя українських селян у першій половині XVII ст.
4. Чим пояснити виникнення нових міст і містечок у другій половині XVI ст.? У якому регіоні України вони з'являлися в значній кількості?
5. Порівняйте становище приватних і державних міст.
6. Укажіть на причини та прояви обмеженості магдебурзьких прав українських міст.
7. Що таке *юридики*? Чому вони шкодили господарському зміцненню магдебурзьких міст України?
8. Які історичні факти стверджують те, що під польським володарюванням Україна перетворювалася на «селянську націю»? Наскільки це відповідало тогочасним тенденціям розвитку європейських народів?

§ 10. Становище церков на теренах України в першій половині XVII ст.

Пригадайте прояви релігійного протистояння в історії людства. У чому ви вбачаєте причину їх непримиренності? Наведіть історичні приклади релігійного примирення.

1. Вплив Берестейської унії на церковне життя в Україні

Берестейська унія 1596 р. не принесла злагоди в релігійне життя України й не поєднала церкви. Навпаки, поряд із двома — православною й католицькою — з'явилася третя — **уніатська** (греко-католицька). Рішення Берестейського уніатського собору, затверджені польським королем, та рішення Берестейського православного собору ним же зневажені, призвели лише до розпалювання ворожнечі та взаємного ослаблення українських християн.

УНІАТСКА (ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА) ЦЕРКВА — християнське об'єднання, створене Берестейською унією в 1569 р.

2. Становище католицької церкви. Її діяльність

Польська католицька церква уявляла себе тоді східним форпостом — «передмур'ям» католицької віри. Своє завдання вона вбачала в подоланні «антихристиянського варварства» як православного, так і уніатського. Католики ніби навмисно не помічали християнських чеснот, віками формованих в Україні.

Опираючись на польську католицьку та покатоличену й сполонізовану українську шляхту й магнaterію, польська католицька церква все дужче тиснула на релігію та культуру українців. У православних відбирали церкви й монастирі, їх позбавляли маєтностей, знущалися над священиками й мирянами, глумилися над їхніми релігійними почуттями, усіляко перешкоджали Українській православної церкві опікуватися питаннями освіти свого народу. Водночас держава створювала найсприятливіші умови для розширення діяльності різних католицьких орденів, особливо єзуїтського.

3. Становище греко-католицької церкви

Після Берестейської унії греко-католики пережили глибоке розчарування. Уже в королівському універсалі від 15 грудня 1596 р. не згадувалося про право уніатських єпископів засідати в Сенаті. У цьому питанні не допомогло навіть нагадування Папи Римського. Отже, уніатська церква не отримала від королівського уряду зрівняння в правах з католицькою.

Загалом уніати потрапили у важке становище. Православні ненавиділи їх за зраду батьківської віри, а католики не вважали за повноцінних віруючих, оскільки уніати дотримувалися «схизматичських» обрядів і мови богослужіння. Правда, польський уряд підтримував греко-католиків у протиборстві з православними за майно, храми та маєтки.

Становище греко-католицької церкви помітно зміцнили Іпатій Потій та Йосиф-Вельямін Рутський. Перший вдавався до сили й адміністративного тиску, а другий

Про що свідчить той факт, що так мало залишилося православних серед вищого духовенства?

Йосиф-Вельямін Рутський

Михайло Копистенський

докладав зусиль до впорядкування церковного життя, піднесення освітнього рівня духовництва, насамперед сільського.

Й.-В. Рутський підтримував ідею об'єднання уніатської та православної церков — «однієї Руси з другою», та створення на цій основі єдиного Київського патріархату.

4. Становище православної церкви

Укладення Берестейської унії дуже ослабило верхівку православної церкви. До унії перейшли Київський митрополит та більшість єпископів. Українське православ'я підпирали лише три «стовпи»: два єпископи — львівський Гедеон Балабан, перемишльський Михайло Копистенський — та «некоронований король Руси» князь В.-К. Острозький з Острозькою академією.

Після їхньої смерті та перетворення Острозької академії на єзуїтську колегію єдиним «стовпом православ'я» залишився львівський єпископ Єремія Тисаровський.

Здавалося, що справа йде до припинення існування православної церкви. Проте цього не сталося, оскільки наймогутнішою опорою православ'я залишалася більшість українського народу.

Піднесення Києва як центру українського православ'я. Рушійною силою відродження православ'я стали Київ і Києво-Печерська лавра. Протягом другого десятиріччя XVII ст. її архимандрит, виходець із галицької шляхти, Є. Плетенецький згуртував довкола себе чимало освічених священнослужителів: Іова Борецького, Тарасія Земку, Захарія Копистенського, Памва Беринду та Лаврентія Зизанія. Опираючись на допомогу козаків, він повернув чимало монастирських маєтностей, конфіскованих королем, припинив сваволу уніатів, які не дозволяли православним відправляти богослужіння в Софійському соборі. Однією з найвидатніших його справ стало вкладення накопичених Києво-Печерською лаврою коштів у придбання друкарні та організація масштабної видавничої справи. Протягом 15 років було видано майже 30 книг релігійного та освітнього змісту. Це перевищувало число всіх книг, надрукованих в Україні за попередні роки.

У 1615 р. українська шляхтянка Єлизавета Гулевич (Галшка Гулевичівна) заповіла православній громаді Києва свої посілости на Подолі — двір і майдан. Натхненні її благодіянням, київські міщани, шляхтичі й духовництво заснували Київське Богоявленське братство. Незабаром при братському Богоявленському монастирі

була відкрита школа, яка згодом стала основою майбутньої Києво-Могилянської академії. У 1620 р. до братства вступив гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким. Цим українське козацтво засвідчило, що воно взяло православну віру під свій захист і опіку.

5. Відновлення Київської православної митрополії

Київське Богоявленське братство, зміцнене підтримкою козаків, мало на меті відродження українського православ'я, тобто відновлення Київської православної митрополії та українського єпископату.

Для здійснення цієї справи було вдало використано перебування в Україні єрусалимського патріарха Феофана III. На кордоні з Московією його зустрів козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним. Патріарх Феофан перебував у братському монастирі майже рік. Він не відразу погодився на висвячення митрополита і єпископів. Лише коли представники православного шляхетства й козацтва запевнили патріарха, що оборонятимуть нововисвячених владик, він дав згоду. Патріарх висвятив Іова Борецького на митрополита.

Наприкінці 20-х років XVII ст. І. Борецький розпочав перемовини з уніатським митрополитом Й.-В. Рутським. Обидві сторони схилилися до ідеї скликання собору, на якому сподівалися дійти остаточного порозуміння. Проте перемовини не увінчалися успіхом. Адже ні Річ Посполита, ні Ватикан не бажали створення окремої Української об'єднаної церкви, очоленої власним патріархом. Це суперечило їхнім намірам — покатоличити й сполонізувати український народ. Проти об'єднання рішуче виступили й козаки.

Відновлення офіційного визнання православної церкви. Головною метою життя І. Борецького було утвердження православної ієрархії. Цю справу в 1632 р. довершив його сподвижник і наступник — митрополит П. Могила. Того року новообраний польський король «У статтях про заспокоєння руського народу» офіційно визнав вищу православну церковну ієрархію на чолі з митрополитом. Православні могли знову здійснювати церковні обряди, споруджувати церкви, відкривати школи, друкарні, братства. Їм повернули частину церков, монастирів і земель.

*Портрет патріарха
Єрусалимського
Феофана III.
Кінець XIX ст.*

**ПОСІЛОСТІ —
ВОЛОДІННЯ, МАСТОК.**

-
1. Порівняйте становище православної, уніатської та католицької церков першої половини XVII ст.
  2. Порівняйте засоби, якими зміцнювали становище греко-католицької церкви уніатські митрополити І. Потій та Й.-В. Рутський.
  3. Чому протягом першої половини XVII ст. центр православ'я перемістився до Києва?
  4. Чому не відбулося об'єднання греко-католицької та православної церков наприкінці 20-х років XVII ст?
  5. Чому була відновлена Київська православна митрополія?

§ 11. Українське козацтво в першій чверті XVII ст. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

1. У яких українських думах і піснях оспівується героїзм запорозьких козаків?
2. Назвіть імена відомих вам козацьких провідників.

1. Морські походи запорожців

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. українські землі постійно зазнавали грабіжницьких набігів з півдня. Річ Посполита була неспроможна захистити свої південні кордони, оскільки вела безупинні війни з Волощиною, Московією, Швецією. Тому український народ і, зокрема, козацтво мусили захищатися самі. Упродовж перших двох десятиліть XVII ст. козаки здобули блискучі перемоги в боротьбі з Кримським ханством та султанською Туреччиною.

Початком цих перемог став успішний морський похід запорожців навесні 1602 р. На 30-ти чайках і кількох трофейних галерах вони прийшли під Кілію й розгромили турецький флот.

ГАРМАТА —
артилерійська
довгоствольна
вогнепальна зброя.

МУШКЕТ —
старовинна гнотова
рушниця великого калібру.

*Козацькі чайки під Кафою.
Київська гравюра. 1622 р.*

*Як, на вашу думку,
змінюлося ставлення
турків і татар до
українців після розгрому
їхніх флотилій козаками?*

У 1606 р. запорожці штурмували фортеці Кілію та Білгород, захопили в морі 10 турецьких галер. Особливу вицідливість і кмітливість вони проявили при взятті Варни, неприступної з моря фортеці. Козаки, вивчивши місцевість, піднялися річкою вгору за течією, обійшли місто-фортецю з флангу й відкрили вогонь з гармат і мушкетів. Штурм Варни завершився розгромом берегових укріплень і знищенням усіх турецьких кораблів, які стояли на рейді.

Наступного року козаки на чолі з Петром Сагайдачним розбили турецьку флотилію під Очаковом. Восени 1608 р. запорожці взяли Перекоп, а 1609 р. на 16-ти чайках пройшли в гирло Дунаю і здобули Кілію, Ізмаїл, Білгород.

Гравюра Ю. Шюблера. Запорожці в засідці. 1885 р.

У 1613 р. козаки здійснили два походи на турецьке узбережжя, а в гирлі Дніпра розбили турецьку флотилію та захопили шість турецьких галер.

Надзвичайно сміливими були дії запорожців у серпні 1614 р. На 40-а чайках вони подалися до берегів Тувреччини. Козаки захопили Трапезунд, узяли в облогу Синоп, оволоділи замком, вибили гарнізон і знищили весь флот галер і **галіонів**, які стояли на рейді.

У 1615 р. запорожці на 80-ти чайках пішли на Стамбул. Вони зішли на берег між двома столичними портами, спалили й спустошили все довкола. За наказом султана навздогін козакам вирушила турецька ескадра. Біля гирла Дунаю відбувся бій, у якому козаки здобули перемогу. Поранений турецький **адмірал** потрапив у полон до запорожців.

Навесні 1616 р. козаки під проводом Петра Сагайдачного знову вирушили в похід проти турків. У гирлі Дніпра на них уже чекав турецький флот. Та він не витримав атаки запорожців і був ущент розгромлений. Козаки захопили півтора десятка галер і майже сотню човнів. Турецький воєначальник Алі-паша ледве встиг утекти морем. Очистивши Дніпровський лиман від ворогів, запорожці дісталися узбережжя Криму й узяли місто Кафу (тепер Феодосія). Там був тоді найбільший ринок рабів-невільників, яких звозили до Кафи з усіх країв на продаж. Козаки на чолі з Сагайдачним спалили в гавані турецькі кораблі, знищили 14 тисяч турецьких вояків й визволили кільканадцять тисяч невольників. Кафа, ринок рабів — «упир, що п'є руську кров» — була зруйнована.

Відтак козаки взяли штурмом Синоп і Трапезунд, де спалили 25 турецьких суден. У морській битві була розгромлена ескадра адмірала флоту Ціколі-паші, потоплено три галери, забрано здобич у Ібрагім-паші, який повертався з походу на Січ.

Історичний факт. Звістка про зруйнування турецьких фортець Кафи, Синопа й Трапезунда поширилася далеко за межі Османської імперії. Це стало також відомо італійцеві Отавіо Салієнціо — письменникові першої половини XVII ст. За його словами, на той час у Запорозжжі було 30–40 тис. козаків, вони мали 200–300 чайок, ходили по Чорному морю і протягом 1616–1617 рр. успішно нападали на Кафу, Синоп і Трапезунд.

У 1617 р. козаки знову дісталися до Стамбула й «замігали своїми похідними вогнями у вікна самого **сералю**», розгромили турецьку ескадру на підступах до гавані, убили в бою турецького адмірала.

Це страшенно розлютило турецького султана й він поставив вимогу перед Польщею — вплинути на козаків і припинити їхні морські походи. Щоб примусити поляків пристати на його умови, султан послав велике військо в Україну.

Коронний гетьман С. Жолкевський, невпевнений у перемозі польських військ, вирішив укласти мир з турками, що сталося 17 вересня 1617 р. у містечку Буші.

ФЛОТИЛІЯ —

з'єднання військових суден; оперативне об'єднання сил військово-морського або річкового флоту.

ГАЛІОН —

старовинне трищоглове вітрильне судно, добре озброєне (до 100 гармат і 500 вояків).

АДМІРАЛ —

військове звання вищого командного складу військово-морського флоту.

СЕРАЛЬ —

у країнах Сходу — палац і його внутрішні покої.

Станіслав Жолкевський

*І. Їжакевич. Запорозжці готуються до морського походу.
Остання чверть XIX ст.*

Сучасні козаки відновлюють традиції будування чайок.

Нові човни «Спас» і «Пресвята Покрова» побували не тільки на середземноморських і близькосхідних, а й на балтійських берегах

Поляки зобов'язувалися приборкати козаків і заборонити їм виходити в Чорне море, а якщо вони порушать ці умови — усіх винищити.

Однак погрози не залякали запорожців. Упродовж усього літнього періоду 1619 р. вони успішно діяли на Чорному морі. У морських походах 1620 р. загалом узяли участь майже 1500 чайок, а сутички з турками велися з ранньої весни до пізньої осені.

Весняний морський похід 1621 р. для запорожців був невдалим, але вже влітку наново сформована флотилія козаків розгромила турецьку ескадру, потопивши 20 галер, а решту змусила втекти. Козаки напали на Стамбул і Галац. У цей час на морі діяла 10-тисячна флотилія запорожців. Перша чверть XVII ст. стала апогеєм слави козацького флоту. Українські історики називають 1613–1620 рр. героїчною добою козацьких морських походів.

Майже всі великі походи на морі й суші очолював легендарний Петро Конашевич-Сагайдачний і його соратники.

2. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

Петро Конашевич-Сагайдачний (близько 1570–1622 рр.) — один із найвидатніших козацьких гетьманів, талановитий український дипломат, полководець і державний діяч. За походженням — шляхтич із-під Самбора в Галичині. Навчався у Львівській братській школі та в Острозькій академії. Наприкінці XVI ст. вирушив на Запорозжя. Брав участь у походах на Молдову, Лівонію та Москву. Особливу славу здобув морськими походами, зокрема на Кафу в 1616 р. За військовий талант і мужність козаки обирали Сагайдачного гетьманом

реформуванню козацького війська в регулярну армію, озброєну вогнепальною ручною зброєю, оснащену артилерією.

Петро Конашевич був досвідченим дипломатом. Він дотримувався лояльності у відносинах з Польщею й одночасно домагався задоволення інтересів козацтва. Уміло використовуючи потребу поляків у сильному козацькому війську, Сагайдачний домігся збільшення його реєстру до 40 тис. осіб.

У 1618 р. Військо Запорозьке ввійшло до **Ліги Європейських країн**, які боролися проти Туреччини. Сагайдачний установив дипломатичні зв'язки з Московією, Грузією, Іраном. Безупинні війни Польщі змушували її уряд звертатися по допомогу до козаків. На початку літа 1618 р. 20-тисячне козацьке військо виступило в похід на Московію. Козаки дійшли до Москви, допомогли польським військам розпочати її облогу. Унаслідок цього в с. Деуліні було укладено перемир'я, за яким Смоленськ і Чернігово-Сіверська земля відійшли до Польщі. Однак польський уряд після походу скоротив реєстр козаків до 3 тис. осіб, заборонивши їм виходити в Чорне море. Невдоволені козаки в 1620 р. скинули Сагайдачного з гетьманства, а на його місце обрали Яцька Бородавку.

*Невідомий художник.
Портрет Петра
Конашевича-Сагайдачного —
гетьмана реєстрового
козацтва. ХІХ ст.*

**ЛІГА ЄВРОПЕЙСЬКИХ
КРАЇН** —
союз християнських
держав, занепокоєних
посиленням експансії
турків-османів у Європі.

*Фрагмент меча гетьмана
П. Конашевича-Сагайдачного.
Друга половина ХVІ ст.*

*Гармата, знайдена
в Переяславській фортеці. ХVІІ ст.*

3. Участь українського козацтва в Хотинській війні 1621 р.

Після розгрому польського війська влітку 1620 р. під Цецорою над Польщею нависла смертельна небезпека. Окрилений успіхом свого полководця Іскандер-паші, турецький султан Осман II розпочав широкомасштабну підготовку до нової війни з нею. Польща, не маючи достатньої чисельної армії для боротьби з небезпечним ворогом, вирішила опертися на українське козацтво. Польський сейм проголосував за негайне розширення реєстру до 20 тис. козаків.

*В. Швецов. Пам'ятник
гетьману П. Конашевичу-
Сагайдачному. Київ*

РЕЛЯЦІЯ –
письмове повідомлення
про перебіг бойових дій;
описання бойового
подвигу однієї особи або
всієї військової частини
для представлення
їх до нагороди.

*Хотинська фортеця.
XVI–XVIII ст.*

*Який момент битви
зобразив художник
на картині?*

У середині червня 1621 р. козацька рада в Сухій Діброві, за участі духовенства, очолюваного митрополитом І. Борецьким, прийняла рішення виступити на допомогу польській армії.

41-тисячне козацьке військо, кероване Бородавкою, здійснило військовий марш-похід через Молдову. Ведучи постійні бої з турками й татарами, козаки зазнали чималих втрат і зупинилися під Могилевом. Мало не потрапивши до турецького полону, до них прорвався поранений Сагайдачний. Його знову обрали гетьманом.

За день до початку битви Сагайдачний привів козаків під Хотин. Турецька армія налічувала майже 100 тис. регулярного війська та кількадесят тисяч озброєної челяді (за деякими даними, турків і татар загалом було понад 250 тис.). Чисельність польської армії не перевищувала 35 тис., а козацького війська було майже 40 тис.

Перший удар султан спрямував проти козаків, які були стомлені тривалим переходом і ще не встигли спорудити надійний табір. Незважаючи на це, козаки успішно відбивали один за одним штурми турків з 2 до 28 вересня. Один із найуспішніших контрударів Сагайдачний здійснив 3 вересня, знищивши за **реляцією** коронного гетьмана 20 тис. турків. Змівши рушнично-артилерійським вогнем лави ворогів, які наступали, гетьман на чолі передових загонів Війська Запорозького ввірвався до турецького табору, захопив одного пашу та ще кількох значних персон.

О. Климко. Хотинська битва. 1937 р.

Очевидець згадував слова турецького султана: «Не буду ні їсти, ні пити, доки того Сагайдачного не приведете». Проте його наказ не був виконаний.

29 вересня 1621 р. султан розпочав перемовини з королем. Завдяки козакам, Річ Посполита відстояла свою незалежність і позбулася на певний час загрози з півдня. Однак уряд Речі Посполитої не виплатив козакам належну плату й окрему грошову винагороду за Хотинську війну, не забезпечив навіть воєнних інвалідів, не вивів коронне військо з Київського воєводства. Мирною угодою з Туреччиною Польща зобов'язалася заборонити козакам здійснювати морські походи.

Поранення на початку Хотинської війни, а також віроломне порушення Польщею договору з козаками підірвали здоров'я гетьмана. 10 квітня 1622 р. П. Сагайдачний помер. Своє майно він заповів братствам Києва і Львова. Гетьмана поховали в Києві, у Богоявленській церкві Братського монастиря.

І С Т О Р И Ч Н І Е Д Ж Е Р Ц Ї

«Після раптового вторгнення запорожців у табір Османа турками оволоділа паніка: сам Осман, який ще недавно думав, що немає нікого у світі могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив усю хиткість свого становища».

• Чому турецький султан недооцінював військову майстерність запорожців?

Історичний факт. «Та місце його могили марно шукав би тепер любитель місцевої старовини: при перебудові церкви на початку XVIII ст. воно потрапило під нову стіну храму і зникло від поглядів нащадків», — писав відомий дослідник В. Антонович.

Смерть Сагайдачного означала для України вступ у тривалий період нестабільності та погіршення відносин між козаками і польською державою, які врівноважувалися завдяки його дипломатичному та військовому таланту.

Історичний факт. У Державній колекції мистецтв у Польщі зберігається «Меч гоноровий П. Конашевича-Сагайдачного, гетьмана козацького» — інкрустована золотом і діамантами зброя українського полководця з написом латиною: «Владислав Конашевичу».

1. Чому часи козацьких морських походів називають героїчною добою?
2. Складіть хронологічну таблицю морських походів козаків.
3. Якими були стратегія і тактика козацьких походів?
4. Яка основна заслуга гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного в Хотинській війні?
5. Аргументуйте висновок про те, що українське козацтво зробило найвагоміший внесок у перемогу в Хотинській війні.
6. Опишіть історичний портрет П. Конашевича-Сагайдачного.
7. Які визначні історичні місця України пов'язані з іменем Сагайдачного? Що ви знаєте про них? Чи доводилося вам там бувати?

§12. Національно-визвольні повстання 20–30 років XVII ст.

1. Чому Польща зверталася по допомогу до козаків, особливо в першій чверті XVII ст.?
2. Чи виконувала Польща домовленості з козаками?

Після смерті П. Конашевича-Сагайдачного для Війська Запорозького настали складні часи. Його наступники — О. Голуб (1622–1623) і М. Дорошенко (1624–1625) поділяли принципи політики Сагайдачного — примирення. Однак порушення

ДЕМОБІЛІЗАЦІЯ — звільнення зі збройних сил військовослужбовців після закінчення війни або строку військової служби; переведення збройних сил і народного господарства з воєнного стану на мирний.

Козацькі послы

Чому, на вашу думку, послам дозволялося бути при зброї на перемовинах?

Польщею угоди з козаками викликало сильне невдоволення. Тисячам учасників Хотинської битви виділили незначну платню, залишили їх без жодної перспективи заробітку. Козаки розійшлися по Україні, частина подалася на Запорозжя, частина — на Дон. Запорозжці не довіряли владі, брали участь у різних авантюрах.

Тим часом польська влада вирішила здійснити повну **демобілізацію** козацького війська. У відповідь на це запорозжці обрали нового гетьмана Михайла Дорошенка й почали вести активну міжнародну політику, утручатися в турецько-татарські справи. Навесні 1624 р. козаки виступили на боці Шагін-Гірея, претендента на ханський трон, який прагнув звільнити Крим від перебування у васальній залежності від Туреччини, і з'явилися під Кафою. Коли ж турки спорядили військову експедицію в Крим, 4 тис. козаків вирушили на Царгород, пограбували й спалили передмістя турецької столиці. Того ж року вони здійснили ще два морські походи проти турків. Тоді ж козаки надали притулок претенденту на султанський трон Олександру Ахії (Яхії).

24 грудня 1624 р. Михайло Дорошенко уклав союзний договір з кримським ханом Шагін-Гіреєм. Це був перший міжнародний договір козацтва в XVII ст.

Польський уряд, невдоволений і наляканий таким розвитком подій, знову заборонив козакам здійснювати морські походи. Проте запорозжці не зважали на це.

1. Козацько-польський збройний конфлікт 1625 р.

Стурбована діями козаків, Польща вдалася до сили. У другій половині літа 1625 р. в Україну прибуло військо — 17 тисяч жовнів і кілька тисяч челяді. Керував ним коронний гетьман Станіслав Конєцпольський. Поляки вирушили з Бара на Подніпров'я. Новий гетьман — Марко Жмайло — зустрів поляків під Каневом. Вирішальні бої відбулися поблизу Крилова. Козаків було 20–25 тисяч, але найдосвідченіші запорозжці перебували на той час у поході в турецьких володіннях.

- Похід польського війська на чолі з С. Конєцпольським проти козаків (вересень 1625 р.)
- Райони зосередження повстанців та їхній відступ
- Дії козацького війська на чолі з М. Жмайлом
- Куруківська угода (27 жовтня 1625 р.)
- Центри полків реєстрового козацтва, що були створені за Куруківською угодою

Чому поляки так активно намагалися призупинити напади козаків на володіння Османської імперії?

Битві передували перемовини. Польська сторона вимагала видати ватажків морських походів, передати листування з антитурецькою опозицією, зменшити реєстр до 3 тис., повернути самовільно зайняті королівщини. Перемовини були затяжними. Тим часом Конєцпольський підкупив хана, і той пообіцяв не втручатися в польсько-козацький конфлікт. Так Шагін-Гірей зрадив козаків, незважаючи на укладений у грудні 1624 р. союз та реальну допомогу, яку вони надали татарам у боротьбі за незалежність від Туреччини.

Коли поляки несподівано пішли в наступ, козаки за одну ніч спорудили укріплення в урочищі Медвежі Лози, успішно витримали польські штурми і контратакували ворога. Втрати загального війська були значними. У боях мало не загинув коронний гетьман Конєцпольський.

У листопаді 1625 р. була укладена Куруківська угода (назва від Курукового озера над Дніпром). Обидві сторони погодилися на компроміс. Куруківську угоду від козаків підписав Михайло Дорошенко, якого обрали гетьманом замість Жмайла.

Ця угода передбачала, що реєстрове військо становитиме 6 тисяч козаків, які отримуватимуть регулярну плату. Його очолить поміркований М. Дорошенко. Решта козаків мала повернутися до своїх панів. Угода передбачала спалення всіх човнів і припинення морських походів, заборону розпочинати будь-які війни із сусідніми державами та укладати з ними угоди. Встановлювався чіткий устрій реєстрового козацтва за територіальним принципом. Відтепер реєстр складався із шести полків: Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Переяславського, Черкаського й Чигиринського. Кожен полк поділявся на сотні з осередками в менших містечках, розташованих на полкових територіях. Очолював реєстрове військо гетьман, обраний загальновійськовою радою й затверджений польським урядом.

Козацькі шаблі

Переважна більшість **«випищиків»**, а їх було майже 40 тис., вирушила на Запорозжя, яке проводило свою окрему політику, підтримувало відносини з Домом, Москвою, продовжувало активні дії на півдні.

«ВІПИЩИКИ» —
козаки, виключені,
«виписані» з реєстру.

ДЕПУТАЦІЯ —
група обраних
або визначених
представників,
які діють за дорученням
якого-небудь колективу
або організації.

М. Дорошенко прагнув розширити привілеї козацтва, щорічно посилаючи до польського короля **депутатії**. Проте Польща не бажала зміцнення козащини. Її силу та військові вміння польський уряд використовував лише тоді, коли потрібно було захищати його інтереси: у війні з Г. Адольфом у Пруссії, чи восени 1626 р., коли 40-тисячне військо ординців захопило майже половину Київського воєводства й розташувалося в Білій Церкві. Політика польського уряду спонукала Дорошенка поновити союз із Шагін-Гіреєм. Навесні 1628 р. він пішов із військом на Крим і загинув у бою під Бахчисарєм.

2. Повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила)

Куруківська угода остаточно роз'єднала козацтво на реєстрових і нереєстрових («випищиків»). Загострення політичної ситуації в Україні та погіршення економічного становища селян призвели до збільшення кількості втікачів на Січ.

*Невідомий художник.
Тарас Федорович
(Трясило). Перша
половина XIX ст.*

У 1630 р. нереєстрові низові козаки обрали гетьманом Тараса Федоровича (Трясила), досвідченого й відомого козацького ватажка. Незабаром загін запорожців викрав реєстрового гетьмана Григорія Чорного, доставив його на Січ, де того судили й стратили. Цей вчинок став початком нового козацького повстання. У березні 1630 р. запорожці вирушили із Січі на Корсунь. Там до них приєдналися міщани та реєстрові козаки. Повстанці зосередили свої сили (понад 30 тис. чоловік) біля Переяслава, на лівому березі Дніпра. У травні туди підійшов Конецьпольський з коронним військом (понад 12 тис. чоловік). Його спроба атакувати козацький табір з маршу була невдалою. Три тижні тривали кровопролитні бої.

«Тарасова ніч». Уранці 15 травня відбувся найжорстокіший бій. Повстанці вщент розгромили добірну шляхетську **корогву** — Золоту роту, яка охороняла штаб коронного гетьмана. Ледве врятувався й сам Конецьпольський. У пізніших козацьких переказах бої під Переяславом згадувалися як повний погром польського війська. Саме так цю подію зобразив автор «Історії Русів», назвавши її «Тарасовою ніччю», яку потім описав в однойменному творі Т. Шевченко.

Конецьпольський змушений був розпочати перемовини. **8 червня в Переяславі було укладено угоду**, яка фактично підтверджувала Куруківську. Зміни стосувалися реєстру — він збільшувався до 8 тис. осіб.

КОРОГВА —
тут: підрозділ
у польсько-литовській
армії XVI–XVII ст.
та в козацькому війську.

КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ під ПРОВОДОМ Т. ФЕДОРОВИЧА (1630–1631 рр.) та І. СУЛИМИ (1635 р.)

- Похід козаків на чолі з Т. Федоровичем (Трасилом) навесні 1630 р.
- Похід польського війська на чолі зі С. Конєцпольським
- ⦿ Містечка, що найбільше постраждали від дій польських вояків
- ✕ «Тарасова ніч»: перемога козаків над військом С. Конєцпольського 20 травня 1630 р.
- ⬢ Переяславська угода (29 травня 1630 р.)
- ⦿ Осередки повстання 1631 р.
- Неваданий похід війська Т. Федоровича в 1631 р.
- ⤿ Похід запорожців на чолі з І. Сулимою на фортецю Кодак та її зруйнування (серпень 1635 р.)

Передбачалась амністія для учасників повстання та реєстрових козаків. Уникнув покарання й Тарас Трасило. Проте пекучі проблеми нереєстрового козацтва залишалися нерозв'язаними, і вони неминуче мали призвести до наступного повстання.

3. Повстання Івана Сулими

У 1635 р. біля першого Дніпровського порогу (Кодацького) польський уряд звів фортецю Кодак, аби не допускати нових морських походів козаків проти Туреччини й Криму, а також контролювати зв'язки Запорозжя з городовою Україною.

Цей **форпост** польської влади на Подніпров'ї низове козацтво сприйняло як виклик. Наступник М. Дорошенка — гетьман Іван Сулима розпочав підготовку до повстання. Це був досвідчений ватажок. Він керував багатьма вдалими походами проти Криму й Туреччини, за що одержав золоту медаль папи Павла V.

На початку серпня 1635 р. майже 3 тис. козаків виступили із Запорозжя до Кодацької фортеці. У ніч на 12 серпня вони несподіваним штурмом оволоділи фортецею і знищили її гарнізон. За наказом гетьмана Сулими дерев'яні споруди було спалено, а вали розгорнуто.

Після цього козаки відступили на низ і протягом кількох місяців оборонялися на одному з дніпровських островів. Тривала оборона виснажила оточених, викликала в їхніх лавах сумніви й суперечки, і тоді прихильники угоди з Польщею схопили й видали І. Сулиму властям. За рішенням сейму гетьмана та трьох його сподвижників стратили на центральній площі Варшави.

Невідомий художник.
Гетьман Іван Сулима.
1721 р.

ФОРПОСТ — укріплений пункт на кордоні; передня варта, передній пост охоронних частин.

4. Національно-визвольне повстання 1637–1638 рр.

Потреба захистити свою Батьківщину від національного, релігійного й соціального гноблення, прагнення розширити свої права й привілеї, щоб гідно виконувати роль захисників України знову підняла козаків на повстання. Його очолили сподвижники І. Сулими — П. Павлюк (Бут), Д. Гуня, К. Скидан, Я. Остринин.

Невідомий художник.
Павло Павлюк (Бут).
XIX ст.

Які дії польських
можновладців призводили
до нових повстань?

Наприкінці літа 1637 р. Павлюк виступив на чолі козацького війська із Запорожжя. У Корсуні до нього перейшло чимало реєстрових козаків, які захопили артилерію. Павлюк видав універсал до українського народу: «...Іменем Війська під загрозою кари: хто зветься нашим товаришем, нехай стане за християнську віру й наші золоті вольності, які ми заслужили своєю кров'ю».

До нього приєдналися не лише козаки, а й селяни та міщани. Вони розпочали громити маєтки, розправлятися з орендарями. Повстання поширилося на Лівобережжя.

6 грудня 1637 р. під Кумейками, поблизу Черкас, відбулася битва, у якій взяло участь 15 тис. польського війська на чолі з М. Потоцьким і 10 тис. повстанців.

Павлюк і Скидан першими повели наступ на добре укріплений ворожий табір. Проте перед ними було багато, через що козаки зупинилися. Польська кіннота кинулася в атаку. Під прикриттям возів козаки відбили три штурми. Та сили були нерівні, і вони, зазнавши великих втрат, відступили до містечка Боровиці під Черкасами. Розпочалася облога, безперервні обстріли й штурми. Під час перемовин двох лідерів повстання — Павлюка й Томиленка — схопили і передали польському командуванню. К. Скидан і Д. Гуня відступили на Запорожжя.

КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1637–1638 рр.

Похід козаків на чолі з П. Павлюком (Буттом) (листопад–грудень 1637 р.)

Дії польського війська на чолі з М. Потоцьким

Похід козаків на чолі з Я. Остринином (березень–червень 1638 р.)

Дії польського війська на чолі із С. Потоцьким

Відступ Я. Остринина в межі Московського царства

Облоги козацьких таборів польськими військами:

1. Боровиця (грудень 1637 р.); 2. Старець (червень 1638 р.)

Міста, у яких за королівською Ординацією 1638 р. дозволялося перебувати козакам

Свідок тих подій писав: «Вони (козаки) йшли табором, вишикуванням у шість рядів з 4-а гарматами попереду, двома по боках і двома в кінці, а в середині між возами йшло військо... йшли козаки з розгорнутими прапорами, стріляючи з гармат, здіймаючи галас до неба: „А чи далеко гетьман буде ночувати? Лящику, побіжиш до хащику!“»

• Який військовий тактичний прийом ілюструє наведений документ?

У березні 1638 р. розпочався новий етап повстання. Загони запорожців під проводом Я. Острянина, обраного гетьманом, і тих же К. Скидана та Д. Гуні, сухоходом і на чайках вирушили вглиб України. Подніпров'я знову охопило народне повстання. Наприкінці квітня козаки виграли битву під Говтвою, але не зуміли взяти Лубен, де замкнулися основні сили поляків. Зазнавши невдач, Острянин у бою під Жовнином утратив надію на перемогу й відступив у Слобідську Україну.

Боротьбу продовжив Д. Гуня, обраний гетьманом. Відступивши до гирла Сули, він облаштував табір, у якому козаки протрималися весь червень і липень. Нестача харчів і фуражу змусили їх припинити опір і скласти зброю 28 липня. Однак Гуня з частиною війська вирвався з оточеного табору.

«**Ординація Війська Запорозького**». Поразка козаків у повстанні 1637–1638 рр. змусила їх визнати так звану «Ординацію Війська Запорозького» (**ординація** — від латин. *ordo* — порядок) на раді в урочищі Маслів Став 24 листопада 1638 р. Вона жорстко обмежувала козацтво. Насамперед було скасовано виборність козацьких старшин і козацький суд. Реєстр скорочено до 6 тис. чоловік. Замість гетьмана Сейм призначав **комісара**-шляхтича. Зі шляхти призначалися також полковники й осавули. Реєстровцям дозволялося селитися лише в Черкаському, Канівському й Корсунському староствах. На Січі було введено реєстрову **залогу**, щоб розганяти там будь-які самовільні зібрання.

Невідомий художник.
Яків Острянин,
козацький гетьман (1638).
Початок XVIII ст.

КОМІСАР — посадова особа, наділена урядом особливими повноваженнями.

ЗАЛОГА — військові частини, розташовані в якому-небудь місці; гарнізон.

ТЕРОР (від фр. *terreur* — страх, жак) — розправа з противниками шляхом насильства.

1. Що було спільного між повстаннями 90-х років XVI ст. та 20–30-х років XVII ст.?
2. Чи могла страта керівників козацько-селянських повстань зупинити національно-визвольний рух в Україні в XVII ст.?
3. Чому виник польсько-козацький конфлікт 1625 р.?
4. Порівняйте умови Куруківської угоди та «Ординації...».
5. Чому масові козацькі повстання 20–30-х років XVII ст. не мали успіху?
6. Поміркуйте, що виграла Польща, а що програла, розпочавши війни з козаками, аби ті не нападали на Османську імперію.

§ 13. Церква й освіта в Україні в першій половині XVII ст.

1. Які ви знаєте навчальні заклади на українських землях?
2. Де здобували освіту європейці в Середні віки та в ранні нові часи?
3. Коли в Європі та Україні з'явилися перші друковані книги?

1. Митрополит Петро Могила

З іменем Петра Могили пов'язане зміцнення православної церкви України та Білорусі. Завдяки його діяльності, українська культура й освіта отримали нові напрями розвитку, можливості й перспективи, що вплинули на політику та українську історію.

Петро Могила (1596–1647) був одним із п'яти синів молдовського господаря Симеона. Рід Могил мав кровні, політичні й господарські зв'язки з польською аристократією.

*Петро Могила —
митрополит Київський
і Галицький*

ЧЕРНЕЧИЙ ТЕРМІН — у давнину мінімальний термін чернецтва тривав від одного до кількох років; бували навіть випадки, коли монахи одягався лише на кілька годин.

КОНСИСТОРИЯ — установа із церковно-адміністративними й судовими функціями, що підлягала єпархіальному єпископству.

Замолоду П. Могила служив у гетьмана С. Жолкевського, згодом у К. Ходкевича, брав участь у битві з турками під Цецорою, в обороні Хотина.

У 1621 р. П. Могила переселився до Києва і став церковним діячем. У 1627 р. король затвердив його обрання архімандритом Печерського монастиря без **чернечого терміну**. Відтоді П. Могила став однією з ключових фігур української політики й культури. Він обіймав другу за значенням в ієрархії православної церкви посаду, дбав про Києво-Печерську лавру, видання книг релігійного змісту.

Після смерті І. Борецького в 1631 р. митрополитом було обрано Ісайю Копинського. Однак у 1632 р. король Владислав на вимогу зібрання руської шляхти затвердив кандидатуру митрополита П. Могили. Король того ж року видав «Пункти заспокоєння обивателів грецької віри», де йшлося про поділ єпархій та узаконення існування двох митрополитів: православного — П. Могили та греко-католицького — Й.-В. Рутського.

За наказами митрополита П. Могили, православним були повернуті Софійський собор і значне число церков та монастирів, захоплених раніше уніатами. Він провів ґрунтовну реформу церкви, яка передбачала сувору дисципліну й моральність духовенства й ченців, започаткував єпархіальні собори за участю всіх священників єпархій, запровадив посади двох митрополичих намісників для розгляду судових справ і нагляду за охороною юридичних прав церкви. Створив духовну **консисторію** для проведення розслідувань і церковного суду над духовенством.

Митрополит — автор кількох релігійних творів, які були добре відомі в Україні та за її межами. У 1643 р.

патріарший собор затвердив «Православне ісповідання віри», одним з авторів якого був П. Могила. У книзі викладені основи православної віри. П. Могила прагнув упорядкувати службу, аби обрядовість була логічною й однотипною, а з церковно-національного життя була усунена **анархія**. Митрополитом були видані кілька церковних книг, серед яких «Краткий катехізис» (1645 р.) і «Великий требник» (1646 р.).

Петро Могила отримав від константинопольського патріарха грамоту, за якою вся українська церква підпорядковувалася лише йому. За життя П. Могили митрополія Київська, Галицька й усієї Русі стала найавторитетнішою серед православних церков, а Київ повернув собі славу національно-релігійного центру.

Історичний факт. За ініціативою митрополита П. Могили були проведені реставраційні роботи в Києві, що повернули «з темряви підземної», як тоді писали, Десятинну церкву, Софійський собор, Трьохсвятительську церкву, храм Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі та інші. До речі, саме в ці роки вперше згадується повір'я, що доки у Святій Софії стоїть Непорушна Стіна з Богородицею-Орантою, доти стоятиме й Київ.

Помер Петро Могила 1647 р. і був похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. У 1992 р. за заслуги перед православною церквою він був канонізований, тобто причислений до сонму святих.

2. Шкільництво

В українському шкільництві активно діяли школи при церквах і монастирях. Навчальні дисципліни викладали дяки («**бакаляри**», «**дидаскали**»), які часто ставали священиками. Учні навчали читанню та письму, основам богослов'я (теології), літератури, грецької мови. Українці прагнули зберегти навчання слов'янською мовою, національний характер школи та православ'я.

Школи, які відкривалися при братствах, давали учням добру світську та релігійну освіту. Зразком була школа Львівського Успенського братства, відкрита в 1586 р. Тут навчалися вихідці з різних верств українського суспільства. Учні вивчали грецьку та старослов'янську мови, «вільні науки».

БАКАЛЯР, ДИДАСКАЛ — дяк, учитель-«установник», здебільшого молода людина, яка в подальшому могла стати священиком.

*Невідомий художник.
Братський монастир —
осередок освіти
XVII–XVIII ст.
Середина XIX ст.*

У 1604 р. ректором Львівської братської школи був І. Борецький, який викладав там разом з богословом К. Ставровецьким, І. Козловським та ін.

Відомою була Київська братська школа, заснована в 1615 р. на кошти київської шляхтянки Галшки (Єлизавети) Гулевичівни. У 1632 р. вона була об'єднана зі школою Києво-Печерської лаври, яку заснував 1631 р. архімандрит Петро Могила. Унаслідок цього об'єднання утворилася Київська колегія (згодом Києво-Могилянська академія) — вищий навчальний заклад. Колегії підпорядковувалися братські школи у Вінниці, Гощі, Кременці.

АРХІДИЯКОН — старший дякон, який служить при митрополитові.

*Каламар. XVII ст.
Гутне кольорове скло*

У першій половині XVII ст. продовжують існувати протестантські школи, у яких навчаються українці. У дусі католицизму виховували українських дітей у єзуїтських школах, де навчання велося латинською мовою. Діти українських міщан і шляхтичів навчалися в університетах Польщі, Чехії, Німеччини, Італії.

Про рівень освіти в Україні свідчить розповідь архієпископа Павла Алеппського, який зі своїм батьком Антиохійським патріархом Макарієм перебував у ній майже три місяці в 1654 р. Він засвідчив, що тільки в Україні всі прихожани під час служби користуються молитовниками. Приємно здивувало його те, що «за малим винятком, навіть здебільшого, їхні жінки та дочки вміють читати та знають порядок богослужіння й церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт і не дозволяють, щоб вони тинялись неуками по вулицях».

3. Заснування Києво-Могилянської академії

Головним доробком свого життя Петро Могила вважав створену ним у 1632 р. колегію, яка виникла внаслідок об'єднання братської та лаврської шкіл у Києві. Київська колегія (згодом Києво-Могилянська академія) справила вирішальний вплив на духовну історію України. Це був вищий навчальний заклад, у якому здобували

*Невідомий художник.
Лазар Баранович.
Початок XIX ст.*

Києво-Могилянська академія

освіту вихідці з усіх суспільних станів України та інших країн православного світу. Академія проіснувала майже півтора століття й підготувала видатних культурних і релігійних діячів для України та Східної Європи.

На запрошення П. Могили до Києва переїхали, переважно з Галичини, видатні вчені, які викладали в академії. Серед них Йосиф Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Ісайя Козловський, Сильвестр Косів, Лазар Баранович, який став згодом ректором академії. Навколо професорів Києво-Могилянської академії склалося ядро староукраїнської культури.

Повний курс навчання в академії тривав 12 років. За цей час учні проходили вісім класів. З першого до четвертого класу вивчали грецьку, книжну українську, латинську, польську та церковнослов'янську мови. «Сім вільних наук» були основними в академії. Предметів було більше тридцяти. В академії викладали курси риторики, філософії, історії, поетики, літератури, вчили співу. Збереглися студентські конспекти, написані доброю латиною, що свідчить про викладання в Києво-Могилянській академії на рівні європейських університетів.

Нині Києво-Могилянська академія — один із найпрестижніших вищих навчальних закладів України.

4. Література

У першій половині XVII ст. твори релігійного змісту посідали провідне місце в літературі. Більшість авторів вели боротьбу за православ'я, шукали причини занепаду національно-культурного життя на українських землях, пропонували шляхи його відродження.

Одним із видатних діячів України першої третини XVII ст., який став на захист православ'я, був Іов Борецький — ректор Львівської (1604) і Київської (1615–1616) братських шкіл, ігумен Михайлівського монастиря, а згодом — Київський митрополит. У своїх полемічних творах він не лише захищав православ'я, а й наголошував на провідній ролі освіти в розвитку держави.

У 1610 р. польською мовою був написаний твір «Плач», яким його автор — Мелетій Смотрицький (1575–1633) виступив на захист православ'я. Він був добре відомий як православний полеміст, церковний діяч, учений-філолог. М. Смотрицький навчався в єзуїтському колегіумі у Вільно, а потім в університетах Бреслау (Вроцлава), Лейпцига, Нюрнберга та Віттенберга.

Після подорожі до православних центрів Сходу через деякий час він став уніатом. Для українського православ'я перехід Смотрицького до унії став великою втратою.

Особливо відданим захисником православ'я був полеміст Іван Вишенський (1550–1621). Він народився в м. Судова Вишня на Галичині. Отримав домашню

КОНГРЕГАЦІЯ — у католицькій церкві — об'єднання церковних, (чернечих) громад, діяльність яких підпорядкована єдиному статуту.

Чим, на вашу думку, був зумовлений досить довгий період навчання в академії — 12 років?

*Невідомий художник.
Мелетій Смотрицький.
Кінець XVIII ст.*

*Требник.
Упорядкований та
виданий Петром Могилою.
1646 р. Київ*

ТРЕБНИК —
богослужбова книга,
що містить молитви
для треб.

освіту. Мав добрі стосунки з львівськими братчиками. Майже сорок років Вишенський прожив у монастирі на горі Афон у Греції. Упродовж цього часу він неодноразово надсилав в Україну свої «послання» — усього їх було майже два десятки. Послання Вишенського розходилися по всій Україні. Окремі з них адресовані князю В.-К. Острозькому, єпископам, братствам, українському люду. Вони мали вплив на православних українців і спонукали їх замислитися над церковним і світським життям, його вадами.

За митрополита Петра Могили з'явилися богослужбні книги й нові переклади писань діячів церкви. Видання «Великого требника» (1646 р.) узгодило обряди й богослужіння. Для студентів була написана збірка «Молитов і поучень». Збірка «Зерцало богословія» Кирила Ставроведського стала підручником з теології для священників.

5. Книговидання

У першій половині XVII ст. в Києві, Львові, Острозі та інших українських містах існували приватні друкарні; друкарні при монастирях (наприклад Почаєвському) і при багатьох братствах. У Львові після смерті Івана Федорова братчики викупили друкарню для своїх потреб. Багато творів полемічної літератури вийшли друком саме в ній.

У 1609 р. у Львівській братській друкарні побачив світ збірник «О воспитании чад», який зберігся до наших днів. У 1615 р. Єлисей Плетенецький (1554–1624), вихідець з Галичини, архімандрит (з 1599 р.) заснував друкарню в Києво-Печерській лаврі, яка стала центром книгодрукування в Україні в першій половині XVII ст. Першою книгою, надрукованою в Києво-Печерській лаврі, 1616 р., був «Часослов» з передмовою З. Копистенського. У 1624 р. тут видали «Псалтир», звірнений з грецьким текстом.

Продовжив видання книг релігійного змісту на посаді архімандрита Петро Могила. Під його керівництвом друкарня Києво-Печерської лаври за 5 років видала 16 книг.

Окрім цього, у Лаврській друкарні було надруковано «Патерикон» (1635) — збірку житій печерських святих, скомпоновану на основі Києво-Печерського патерика. У 1638 р. вийшла у світ «Тератургема» Афанасія Кальфоновського з описом нових чуд, пов'язаних зі славетним монастирем.

Окрім книг релігійного змісту, у Києво-Печерській друкарні видавали твори з історії, філософії та ін. Тут було надруковано «Візерунок цнот» на честь Є. Плетенецького, «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. Важливою подією було видання в 1627 р. словника П. Беринди «Лексіконъ славеноросскій и імєнь толкованіє». Над ним автор працював три десятиліття.

*Стара Лаврська друкарня
в 1638 р.*

Словник охоплює 6982 церковнослов'янських та іншомовних термінів, подає їх переклад тогочасною українською мовою, іноді також походження, колишнє і сучасне тлумачення термінів. Метою Беринди було відновлення церковнослов'янської традиції літературної мови. Цим він протистояв наступові польського католицизму й польської культури.

У друкарні Віленського братства в 1616 р. була видана «Граматика словенскія правильное синтагма» Мелетія Смотрицького. Ця фундаментальна праця витримала декілька видань і була до кінця XVIII ст. основним підручником граматики в школах України, Білорусі, Болгарії та Сербії. Російські вчені-лінгвісти й досі користуються термінологією, яку запропонував М. Смотрицький: «гласная», «согласная», «ударение», «слог», «точка», «многоточие», «запятая», «предлог», «союз», «междометие», «глагол», «существительное», «склонение» тощо.

Отже, у першій половині XVII ст. відбувається піднесення церковного життя. Заснована П. Могилою Києво-Могилянська академія стала важливим осередком освіти й культури Східної Європи. Професори академії — богослови, письменники, вчені, поети, талановиті перекладачі — були тогочасною українською інтелектуальною елітою. Розвиток книговидання сприяв поширенню перших наукових розробок з різних галузей знань. А окремі друковані праці зберегли своє значення і в наші дні.

Сторінка «Службника»
з гербом Петра Могили.
1629 р. Київ

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

Уривок із «Требника» Петра Могили

«Чоловік і жінка, що одружені, повинні між собою утримувати любов і згоду, бо вони Богу всемогутньому найбільш приємні, як зазначає Сирах, кажучи: „Три речі подобаються Богу і людям: згода братів, ласка до ближніх і згода між чоловіком і жінкою“. Подружнє життя без згоди — це з'єднання лише тілесне... З'єднання людей тілесне, а не духовне, з'єднання хребтів, а не голів, воно робить тільки шкоду. Та й узагалі об'єднання чоловіка й жінки без кохання створює в домі прикrostі й розпалює пожежу неспокою, а втіхи не дає».

- Наскільки близькими є думки, висловлені Петром Могилою, для сучасних українців?

1. Як П. Могила продовжив справу І. Борецького в церковно-культурному житті України першої половини XVII ст.?
2. Дайте характеристику митрополитові П. Могилі та його спадщині.
3. Яке значення мало заснування Києво-Могилянської академії для українців?
4. Яку роль відіграла «Граматика» М. Смотрицького в культурному житті українців?
5. Про що свідчить те, що друкарні найчастіше відкривалися при церквах і монастирях?

§ 14. Українська культура першої половини XVII ст.

1. Які види мистецтва розповідають про історію народу, його здобутки, боротьбу проти поневолення?
2. Який вид мистецтва вам подобається найбільше? Чому?

Культура першої половини XVII ст. відображала напружені соціально-політичні процеси в житті українського суспільства. Його зміст визначали боротьба за збереження православ'я, релігійно-просвітницька діяльність діячів церкви та

*Кахля. XVII ст.
Черкаська обл.*

культури, наявність у тогочасному суспільстві козацького стану, який вів боротьбу проти татарсько-турецької агресії і став на захист українського народу. Головним образом в усній народній творчості, усіх жанрах літератури, видах мистецтва став козак — захисник рідної землі. Оскільки українські землі тоді перебували в складі Речі Посполитої, розвиток української культури відбувався в умовах спротиву й одночасно впливу польської культури. Через Польщу в Україну поширювалися ідеї гуманізму та реформації. В Україні стали відомими надбання європейців завдяки перекладацькій діяльності українських церковних діячів та вчених, значна частина яких здобула освіту в навчальних закладах Європи.

1. Театр

Джерелом виникнення театру стали збережені українські народні та церковні обряди, які особливо поширилися в першій половині XVII ст.

Розвиток освіти та проникнення ідей гуманізму та реформації в школи спричинив появу шкільної драми. Її авторами часто були вчителі, а головними виконавцями — учні. Шкільна драма сприяла кращому вивченню латинської мови в освітніх закладах на українських землях. Започаткована в братських школах, вона швидко поширювалася в українському середовищі.

Під час виконання великих релігійних драм в антрактах показували інтермедії — веселі побутові сценки. Так, у 1619 р. були поставлені інтермедії «Продав kota в мішку» та «Найкращий сон» до польської релігійної драми вчителя Якуба Гаватовича «Усікнення голови Іоанна Хрестителя».

Інтермедії відображали сюжети з українського фольклору, образи простих людей. Вони виконувалися народною мовою. Інтермедії можна вважати провісниками народної комедії.

КОМЕДІЯ —
драматичний твір
з веселим або сатиричним
сюжетом; вистава такого
твору.

МІСТЕРІЯ —
середньовічна релігійна
драма з біблійні
сюжети.

У першій половині XVII ст. зародився вертеп — пересувний народний ляльковий театр. Дослідники історії культури стверджують, що перша документальна згадка про вертеп датована 1667 р. Існує також твердження польського етнографа XIX ст., який бачив триповерхову вертепну скриньку, виготовлену в 1591 р.

Вертеп започаткувався в католицьких містеріях. Святий Франциск почав будувати «печери» з ляльками-персонажами, які відображали події у Вифлеємі. І нині в усіх кінцях католицького світу конструюють такі «печери» на Різдво.

В Україні вертеп перетворився на різдвяну драму, у якій акторами були ляльки у великій дерев'яній скрині. Спочатку вона мала три поверхи, відповідно до тодішніх уявлень про три рівні світобудови. Поступово від «нижнього світу» відмовилися. У верхній частині виконувалося дійство на духовну тему. Це була різдвяна містерія. На нижньому поверсі розігрували світські сюжети. Серед різних персонажів центральною дійовою особою тут був Запорожець — героїчний образ, який узагальнював кращі риси учасника визвольної боротьби українського народу проти іноземних загарбників. Найчастіше на нижньому поверсі виконувалися інтермедії. Їхніми авторами, а часто й виконавцями, були учні братських шкіл і колегіумів. Вертеп можна було побачити на ярмарках у містах і селах у святкові дні.

Він дійшов до наших днів і особливо користується популярністю в Західній Україні.

Український вертеп

2. Література

У першій половині XVII ст. розвитку літератури сприяло поширення освіти й друкарства. Провідне місце в історії української літератури, передової суспільно-політичної та філософської думки посідала полемічна література, зокрема творчість І. Вишенського. Набули розвитку віршовий (Лаврентій Величковський, Касіян Сакович) і драматичний жанри (Якуб Гаватович). Стала відомою ораторська проза Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського. У той час розробляли теорію вірша Мелетій Смотрицький, Лаврентій Зизаній (Кукіль-Тусановський), Памво Беринда. Збереглися анонімні твори, серед яких «Пересторога» (про становище православ'я та політику Польщі), «Слово про врем'я беззодждя і глада» та інші.

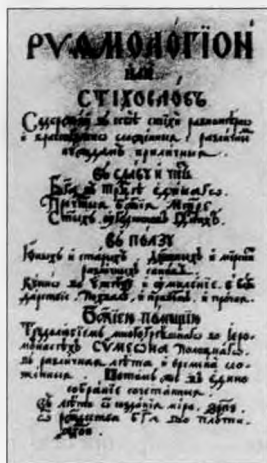
Усна поезія залишалася основним виразником надій і прагнень народу в словесній творчості. У першій половині XVII ст. важливе місце у фольклорі посідають пісні. Українська пісня цього періоду — це відгук на тогочасні події. Особлива роль належить думам, які виникли в XV–XVI ст., побутували й варіювалися в першій половині XVII ст. — про козака Голоту, про Ганжу Андибера. Героїчна боротьба козаків проти завойовників оспівувалася в думах «Самійло Кішка», «Маруся Богуславка», «Утеча трьох братів із города Азова». Українські народні думи та пісні мали значний вплив на українську літературу першої половини XVII ст.

Ілюстрація до книги
Л. Барановича «Труби
словес проповідних».

Гравюра на дереві. 1674 р.

Окремим літературно-історичним жанром були літописи. Найвизначнішим із цих творів першої половини XVII ст. є Густинський літопис (один із його списків було знайдено в Густинському монастирі на Полтавщині). У ньому розповідається про події вітчизняної історії — від виникнення східнослов'янських племен і до 1598 р. Автор звертається до читача: «Чому кожній людині читання історії дуже корисне? Бо коли б не описано і світу не подано, разом би з тілом безвісті все сходило б у землю, і люди, як у темряві будучи, не відали б, що з минулих віків діялося. Хроніку сю прочитавши, можеш передати її для звідання іншим, молодшим...» Густинський літопис — важливе джерело з історії України, написане доступною мовою, близькою до народної.

Титульний аркуш
рукописного
посібника з віршування
«Рифмологіона». XVII ст.

У Київському літописі опис подій доведено до 1620 р. Він побудований як зібрання окремих повістей і записів, містить оповідання з давніших літописів Київської Русі, із творів польських істориків. Його було знайдено в бібліотеці Межигірського монастиря.

Серед місцевих літописів на особливу увагу заслуговують Львівський та Острозький, у яких описані козацько-селянські повстання, героїчна боротьба українського народу за національну незалежність.

На тлі європейських подій XV–XVII ст. висвітлює історію України «Хронограф», складений у 20-х роках XVII ст. У ньому розповідається про боротьбу проти монголо-татар, історію Литви та Московської держави в названий період.

У першій половині XVII ст. полемічні твори та літописи писали простою мовою, наближеною до розмовної. Церковнослов'янською написані релігійні твори та церковні книги, однак усе ширше починає використовуватися народна мова. Вона стає основою староукраїнської літературної мови.

3. Музика

На початку XVII ст. на українських землях відбувався процес становлення професійної музики. В усіх братських школах, колегіях, Києво-Могилянській академії навчали церковному співу за нотами, теорії музики й композиції. Музиці належала провідна роль у виставах вертепу. У XVII ст. гармонійний спів поширився і в православну церкву.

В Україні розвивається багатоголосна обробка стародавніх церковних мелодій на акордному ряді мажорного та мінорного рядів. Поліфонічний (багатозвучний) спів на українських землях дивував багатьох іноземців, які залишили про це свої спогади. Збереженню музичної культури українців сприяла підготовка **регентів** церковних хорів, учителів співу й музикантів. Особливий вплив на українську культуру цього періоду мав поетичний світ народної пісні. Її носіями були лірники й кобзарі. Вони використовували щипкові інструменти: ліру, бандуру й кобзу.

РЕГЕНТ —
керівник
церковного
хору.

«Традуал» — нотна книга церковних богослужінь.
м. Львів. XVII ст.

Кобзарі й лірники — «народні професіонали» — були організовані в братства. Вони мали свою систему учнівства, посвят, іспитів. Кобзарі й лірники продовжували старі традиції язичницького часу — уміли лікувати рани і хвороби. Часто це були сліпці або люди, скалічені в турецькій неволі. У поемі Т. Шевченка «Невольник» йдеться про скаліченого козака, який став кобзарем. Шевченко взяв цей образ з історичних дум і пісень, які побутували в Наддніпрянщині й розповідали про героїчну боротьбу козаків проти турецько-татарської неволі, морські походи запорожців:

*У неділю вранці-рано
Синє море грало,
Товариство кошового
На раді прохало:
«Благослови, отамане,
Байдаки спускати
Та за Тендер погуляти,
Турка пошукати».
Чайки і байдаки спускали,
Гармати риштовали,
З Дніпрового гирла широкого випливали,*

*Серед ночі темної
На морі синьому
За островом Тендером потопали.
Пропадали.
Один потопає,
Другий виринає,
Козацтву-товариству із синьої
хвилі рукою махає
І зично гукає:
«Нехай вам, панове-товариство,
Бог допомагає!»*

Кобзарі й лірники виконували **псалми**, **канти** духовного характеру, **апокрифічні пісні**. Часто кобзарі звеселяли та надихали своїми думами запорожців на Січі, ходили з ними в походи. Життя кобзарів і лірників було сповнене мандрівками в країни Балканського півострова, Центральної Європи, у Туреччину.

На першу половину XVII ст. припадає розквіт українських пісень і дум. Думи виникають у козацькому середовищі Наддніпрянщини та в центрально-східному регіоні. Вони стають відомими й зберігаються

ПСАЛОМ —
релігійна пісня, молитва,
що входить до псалтиря
як складова частина.

КАНТ —
хвалебна врочиста пісня
духовного або світського
змісту.

Кобза

АПОКРИФІЧНИЙ —
вигаданий.
Апокриф — стародавній
релігійно-легендарний
твір, зміст якого не цілком
відповідав офіційному
віровченню і
не визнавався
священним.

в народній пам'яті завдяки народним співцям. У вірші «Перебендя», що увійшов до першого видання «Кобзаря», Т. Шевченко написав:

*Перебендя старий, сліпий, —
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.
А хто грає, того знають
І дякують люде:
Він їм тугу розганяє,
Хто сам світом нудить.*

*Попідтинню сіромаха
І днює, й ночує;
Нема йому в світі хати;
Недоля жартує
Над старою головою,
А йому байдуже;
Сяде собі, заспіває:
«Ой не шуми, луже!»*

*Що, на вашу думку,
символізує постать
Мамая?
Які риси українського
народу відображали в
образі Мамая народні
художники?*

*Невідомий художник.
Козак Мамай.
Копія XIX ст.
з картини XVII ст.*

4. Архітектура та образотворче мистецтво

У першій половині XVII ст. відбулися значні зміни в зовнішньому вигляді українських міст. Архітектура цього періоду характерна зведенням замкових споруд. Вишуканою красою міста-фортеці Кам'янець-Подільського милуються й досі. У Луцьку, Острозі, Меджибожі були побудовані замки. Церковні будівлі того часу в Сутківцях, Межириччі проектувались як оборонні споруди.

*Дзвіниця Вознесенського
собору. Переяслав-*

Строкатість тодішніх архітектурних рис нині яскраво відображає старий Львів, де височіє **готичний** католицький собор — Катедр. На Вірменській вулиці зберігся ансамбль церковних споруд у стилі класичної вірменської церковної архітектури та католицької храмової архітектури, у побудові якої брали участь переважно італійці.

На Руській вулиці відбудована (учетверте після пожеж) православна Успенська церква. У тогочасному Львові були зведені кам'яниці італійських купців, татарський квартал на північ від вірменського, два єврейських райони.

У той час у Західній Україні виникало багато нових міст: Бережани, Жовква, Тернопіль. Споруджені в них фортеці стали нездоланими для ворогів.

У першій половині XVII ст. будівництво оборонних споруд залишалось актуальним. За умов постійної загрози грабіжницьких нападів з півдня навіть церкви та монастирі набували рис оборонної архітектури. Містечка Подніпров'я та Лівобережжя неодмінно мали дерев'яні фортеці, високі й товсті мури, вежі.

Київщина, Брацлавщина та Волинь зберегли менше пам'яток першої половини XVII ст., оскільки постійно зазнавали спустошливих нападів татарських поневолювачів.

Образотворче мистецтво першої половини XVII ст. характерне своїм розвитком у стилістичному напрямі **бароко**. Це особливо помітно в іконостасах, де поєднувалися живопис, архітектура й різьблення. Такою унікальною пам'яткою першої чверті XVII ст. є іконостас П'ятницької церкви у Львові.

У творах тогочасних іконописців присутні досягнення світового живопису: готична стрімкість ліній, італійський ренесанс, східні іконописні традиції. За свідченням Павла Алепського, «*козацькі іконописці взяли красу форм, фігур, фарб від західних майстрів, еднаючи запозичення з потребами православної ікони*».

ГОТИКА — художній стиль європейського пізнього Середньовіччя, який найяскравіше виявився в архітектурі й характеризувався будівлями, стрімко спрямованими вгору, та численним оздобленням скульптурами, склом і витонченим різьбленням із каменю.

БАРОКО — стилістичний напрям у європейському мистецтві кінця XVI — середини XVII ст., що характеризувався примхливістю форм і декоративною пишністю.

*Розетки з-під фронтона Михайлівської церкви.
Переяслав-Хмельницький. XVII ст.*

Потири. XVII ст.

У цей час набув поширення скульптурний портрет. Заможні представники різних верств населення, купецької верхівки зокрема, замовляли для надгробних пам'ятників погруддя та цілі скульптури. Особливо популярним став портретний живопис, який уособлює мистецтво західного стилю. На ті часи стало престижно мати портрети, написані талановитими художниками. Так, у Вишневецькому замку їх було майже 600, а в галереї Вишневецьких — до 60 портретів.

Особливим видом мистецтва стали книжкова мініатюра та гравюра. Важливими історичними джерелами є книги першої половини XVII ст., серед яких «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного», Касіяна Саковича, «Великий Требник» Петра Могили.

Набули поширення лиття з міді (людвисарство), із золота (конвисарство). Справжніми шедеврами мистецтва є вироби першої половини XVII ст. із цих металів, що збереглися в православних храмах.

У першій половині XVII ст. найпопулярнішим образом у живописі світського характеру став безсмертний козак-Мамай, запорожець-характерник, мужній і сильний, для якого немає нічого неможливого, який завжди прийде на допомогу і врятує.

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

Уривки з урочистої декламації «На жалосний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного...», яка була написана Касієм Саковичем на смерть гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, що стала у квітні 1622 р. від ран, одержаних під час Хотинської битви

Декламацію проголосили на похоронній церемонії двадцять учнів (спудей) Київської братської школи. На сьогодні відомо два примірники першого видання віршів К. Саковича, які зберігаються в бібліотеках Москви і Санкт-Петербурга

ВІРШІ НА ЖАЛОСНИЙ ПОГРЕБ ЗАЦНОГО РИЦЕРА ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО, ГЕТЬМАНА ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЕВСЬКОЇ МИЛОСТІ ЗАПОРОЗЬКОГО

Четвертий [спудей]

Ідеш од нас, гетьмане милий,
Короні той вельце зичливий.
Крв'ю обляний, пострілом турським,
Кончині живот, вироком бозським.
Сміле ойчизни боронячи,
Здрав'я за ню покладаючи.
Єднак потомним віком слава
Вічная по тобі зостава,
Котрої-сь набив своїм мензством,
З славним запорозьким рицerstвом,
Котрого-сь вожем бив славним,
Неприятелю ойчизни страшним.
Докончив-єсь на землі бою,
Одпочинь же в вічному покою.
По тих земних трудах і працях
Відхни собі в горніх палацах,
Которих-єсь собі пожадав.
Добрими діли їх набивав.

*Фтеофілакт Іоаннович,
бурмистрович київський*

- У чому вбачали учні Київської братської школи заслуги П. Конашевича-Сагайдачного перед Україною?

Петро Конашевич-Сагайдачний.

Ілюстрація з книжки віршів Касіяна Саковича

П'ятнадцятий [спудей]

Не див, цная малжонко, же ся обливаєш
Сльозами і од жалю праве омдліваєш,
Бо-сь утратила свого малжонка милого,
Кролю і Посполитой Речі зичливого.
Которого мужества турчин і татарин
Боявся, досвідчивши, же бив добрий воїн.
Для нього сь і ти у всіх людей

била славна,

А тепер твоя свіча ясная юж згасла.
Юж ся з тобою вічне друг твой розлучает,
Богу тя вирод в опеку і войську вручаєт,
Жий побожно, як вдова, в своїй уцтливості.
За що в Бога і в людей набудеш милості.
Бог ест сиротам отець, а судія вдовам,
Караєт, хто би хотів чинити кривду вам.

Григорій Кондратович

1. Будівництво яких споруд поширилося в першій половині XVII ст.? Чи збереглися вони до наших днів?
2. Які твори українського образотворчого мистецтва першої половини XVII ст. є скарбами нашої національної культури?
3. Які напрями літератури стали провідними протягом першої половини XVII ст.?
4. Поміркуйте, чому інтермедії користувались особливою популярністю в глядачів того часу.

Зростання магнатського землеволодіння, розвиток товарного виробництва призвели до швидкого заснування великої кількості фільварків і посилення соціального гноблення селян. Погіршувалося становище й українських міщан. Їх обмежували в правах на самоврядування, заняття ремеслами й ведення торгівлі, витіснили з міст. У надзвичайно скрутне становище після Берестейської унії потрапила українська православна церква.

З початком XVII ст. розгорнуло свою діяльність козацтво. Протягом першої чверті XVII ст. особливо прославився своїми героїчними походами козацький флот. Надзвичайно значною була роль козаків у Хотинській війні 1621 р. Саме завдяки козакам Річ Посполита відстояла свою незалежність і позбулася на певний час загрози з півдня.

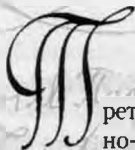
Зростання ролі й значення козацтва, керованого П. Конашевичем-Сагайдачним, його підтримка православної церкви створили можливості для відновлення вищої православної церковної ієрархії.

Прагнення уряду Речі Посполитої звести становище козацтва до рівня, на якому воно було перед Хотинською війною, порушення домовленостей з козаками спричинили нові спалахи національно-визвольної боротьби українського народу протягом 1624–1638 рр. Польські власті зуміли придушити повстання, але не бажали ліквідувати причини, що їх породили. Установивши в країні режим шляхетського терору, польський уряд утримував Україну в спокої до 1648 р.

Перша половина XVII ст. — період зміцнення української культури. Центром культурного й релігійного життя став Київ. Особливо значних успіхів українська культура досягла завдяки подвижницькій діяльності митрополита Петра Могили та створеної ним Києво-Могилянської академії.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ПОВСТАННЯ 1625–1638 рр.

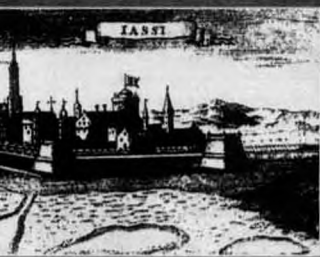
Дата	Ватажок	Територія	Результат і наслідок
1625 р.	Марко Жмайло	Подніпров'я (Черкащина, Київщина)	Укладення Куруківської угоди: реєстрове військо — 6 тис. козаків
1630 р.	Тарас Федорович (Трясило)	Київщина, Чернігівщина, Черкащина	Укладено Переяславську угоду: реєстровців — 8 тис. козаків
1635 р.	Іван Сулима	Кодацька фортеця біля першого Дніпровського порогу	Взяття фортеці Кодак; прихильники угоди з Польщею видали І. Сулиму полякам, і ті його стратили
1637–1638 рр.	Павло Павлюк (Бут), Дмитро Гуня, Карпо Скидан, Яків Острианин	Середнє Подніпров'я	Поразка повстанців, визнання «Ординації Війська Запорозького», шляхетський терор

ретій розділ відкриє вам героїчні сторінки Національно-визвольної війни на чолі з Великим Гетьманом Богданом Хмельницьким. Ви дізнаєтеся, як козаки наганяли такого страху на поляків, що їхні ватажки втікали на простих возах, переодягнувшись селянами; як стояли на смерть козаки під Берестечком і як виникали перші непорозуміння з Московією.

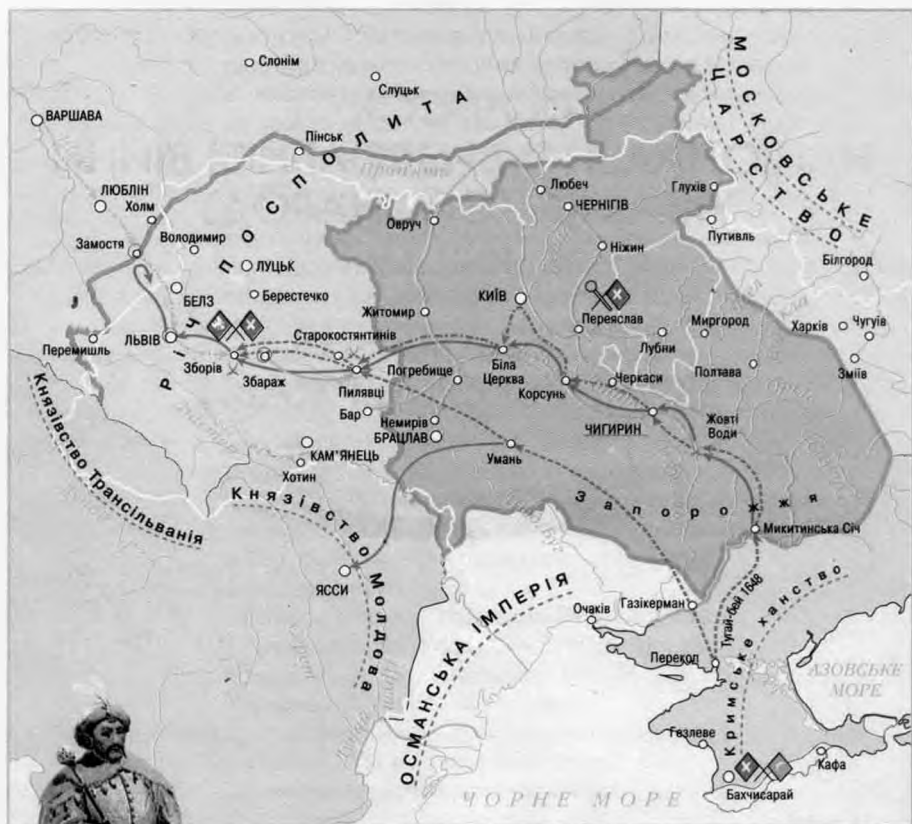
Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- показати на мапі територіальні зміни, що відбулися внаслідок Національно-визвольної війни, територію Української гетьманської держави за Зборівським договором та її сусідів, напрямки найважливіших козацьких походів під час Національно-визвольної війни; місця підписання найважливіших договорів та столицю Гетьманщини;
- пояснити причини Національно-визвольної війни, підписання українсько-московської угоди 1654 р.;
- назвати основні битви Національно-визвольної війни, полководців-сподвижників Богдана Хмельницького;
- охарактеризувати відносини Гетьманщини з Кримським ханством, Молдовою, Московією, діяльність Б. Хмельницького в розбудові Української козацької держави;
- аналізувати зміст українсько-московського договору 1654 р., зміни політичного й економічного становища українців.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ під ПРОВОДОМ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (події 1648–1650 рр.)

Б. Хмельницький

Проголошення Б. Хмельницького гетьманом; початок Національно-визвольної війни (весна 1648 р.)

Володіння Я. Вишневецького на Лівобережжі на початку 1648 р.

Бахчисарайська угода про військову взаємодопомогу між козаками й татарами (лютий–березень 1648 р.)

Дії сторін у 1648 р.:

козацькі війська на чолі з Б. Хмельницьким

татарські війська (союзники Б. Хмельницького)

польські війська

Місця найважливіших перемог козацького війська

Облога міст козаками

Північно-західна межа території, охопленої Національно-визвольною війною

Проголошення Б. Хмельницьким програми побудови Української козацької держави (лютий 1649 р.)

Дії сторін у 1649 р.:

козацькі війська на чолі з Б. Хмельницьким

польські війська

Зборівський мирний договір (8 серпня 1649 р.)

Кордони Української козацької держави за Зборівським договором

Столиця Української козацької держави

Молдовський похід Б. Хмельницького (серпень–вересень 1650 р.)

Держави, з якими Б. Хмельницький підтримував дипломатичні відносини

Володіння Османської імперії (а) та її васалів (б)

§ 15. Передумови і початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

1. Пригадайте відомі вам національно-визвольні рухи народів світу. На чьому боці були ваші симпатії? Чому?
2. Назвіть причини козацьких воєн наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.?

1. Передумови Національно-визвольної війни

Вибух Національно-визвольної війни 1648 р. накопичував енергію з часу укладення Люблінської унії 1569 р. Вона надала Польщі широкі можливості економічного та воєнного зміцнення за рахунок використання природних багатств України та експлуатації населення. Українському народові унія принесла лише різке посилення феодального визиску, національне й релігійне приниження, наступ на народну культуру й самобутність.

Посилення національно-релігійного гноблення. Щоб поневолити українців, польський уряд насамперед намагався зламати стрижень їхньої самосвідомості — православну віру.

І С Т О Р И Ч Е А Ж Е В Е Д О

Волинська шляхта в 1646 р. в інструкції своїм делегатам на сейм відзначала, що православна церква «у католицькому християнському королівстві та вільній і свободній Речі Посполитій зазнає такого насильства, якого і в поганській неволі християни-греки не зазнають. Захоплено церкви, монастирі та собори, заборонено вільне виконання обрядів, і убогі християни... не мають публічних похоронів. У Любліні, де віднято церкву, також у Сокалі, у Більську і в інших містах потай, у погребях і в своїх домівках, мусять ховати мерців».

- Чому волинські шляхтичі для порівняння використали саме становище тодішніх «християн-греків»? Що об'єднує греків і українців дотепер?

Польські власті закривали православні церкви й монастирі, позбавляли їх маєтностей. Часто передавали храми в оренду іновірцям, які за проведення богослужінь і виконання обрядів вимагали плати.

Іншим напрямом наступу на українство була заборона вживання української мови. Водночас створювалися перешкоди для розвитку національної освіти, українського книгодрукування.

Наступ на права козацтва. Основною перешкодою щодо здійснення політики колонізації та покатоличення українського народу було козацтво. Воно приваблювало українців новою, вільною системою господарювання без кріпацтва, фільварків і панщини.

Тому, скориставшись нагодою, після перемоги в 1638 р. над козацько-селянським повстанням польський уряд поставив козацтво в надзвичайно важке становище за допомогою «Ординації Війська Запорозького». Разом

Г. Крушевський.
Тривога. 1899 р.

з тим реєстровців обмежили у вільному господарюванні. Їх примушували платити податки, виконувати відробітки. Зазнаючи шляхетського терору, козаки лише чекали слушного моменту.

Погіршення становища селян і міщан. Унаслідок розвитку виробництва у Центральній та Західній Європі відбувалося зростання цін на сільськогосподарську продукцію. В Україні ж це призвело до посилення феодальної експлуатації.

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

Титульна сторінка
другого видання
«Опису України»
Г. Л. де Боплана

Гійом Левассёр де Боплан про Україну

Французький інженер і видатний картограф Г. Л. де Боплан 20 років прожив в Україні, перебуваючи на польській службі. Саме він створив детальні мапи тогочасної України. Згодом Боплан написав книгу «Опис України». Ця книга вперше відкрила Україну для західного читача, викликавши велике зацікавлення в Європі: з'явилися переклади англійською (1704), німецькою (1780), польською (1822), російською (1832) мовами. Українською мовою ця книга видана лише в 1981 р.

Маючи змогу добре ознайомитися з життям селян Середнього Подніпров'я, Боплан зазначав, що селяни «надзвичайно бідні, бо мусять тричі за тиждень відбувати панщину своїми кінями і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу, вони повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святими і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт... Ще вимагають від них грошових податків. Крім того, десятизину з баранів, поросят, меду, усяких плодів — а що три роки — й третього волика».

- Який внесок зробив Г. Л. де Боплан в українську історичну науку?

Через завершення терміну слобід фільварково-панщинна експлуатація почала поширюватися і на південно-східні терени України, де проживало покозачене населення. І хоча експлуатація тут була м'якшою, вільнолюбними селянами вона сприймалася значно гостріше, ніж у глибинних регіонах.

Усе більшого тиску зазнавали міщани. Православних городян не допускали обіймати посади в міському самоврядуванні, перешкоджали займатися ремеслами, промислами, торгівлею. Їх навіть відтіснили в окремі квартали.

Колоністська політика уряду Речі Посполитої спонукала всі українські верстви й стани піднятися на загальнонародну боротьбу.

2. Богдан Хмельницький

Організатор і керівник Національно-визвольної війни українського народу Б. Хмельницький народився 27 грудня 1595 р. на хуторі Суботові поблизу Чигирини в сім'ї галицького шляхтича, чигиринського підстарости Михайла Хмельницького й козачки. Початкову освіту здобув в одній з київських шкіл. Потім навчався у Львівському єзуїтському колегіумі, де отримав ґрунтовні знання з історії, географії, юриспруденції, вивчив польську та латинську мови.

З молодих років Богдан опанував військову справу. У 1620 р. разом із батьком брав участь у поході польського війська в Молдову, який завершився поразкою

під с. Цецорою. Михайло Хмельницький загинув, а його син Богдан потрапив до турецької неволі в Константинополь. За два роки ув'язнення він вивчив турецьку й татарську мови.

Повернувшись з полону, продовжив реєстрову службу в Чигиринському полку. У другій половині 20-х років XVII ст. одружився з Ганною Сомківною, донькою заможного переяславського міщанина. До середини 40-х років у родині Хмельницьких було вже десятеро дітей: семеро дівчат і троє хлопців.

На козацькій службі протягом 1632–1634 рр. Хмельницький брав участь у «Смоленській війні» проти Москви, ходив у морські походи проти Туреччини. Дослужився до посади писаря реєстрового війська. Але за участь у повстанні 1637–1638 рр. був понижений у посаді — став сотником. При цьому Хмельницький не втратив статусу впливового старшини і в грудні 1638 р. був включений до складу козацького посольства для перемовин з урядом Речі Посполитої про скасування «Ординації...» 1638 р.

Підготовка до повстання. 1646 р. Б. Хмельницький у складі козацької депутації вів перемовини з королем Владиславом IV про організацію морського походу проти Туреччини та збільшення, з огляду на це, козацького реєстру до 12 тис. осіб. Скориставшись нагодою, під прикриттям збирання до походу, Хмельницький розпочав підготовку до повстання.

Ще більшої рішучості йому додали особисті образи. Хмельницький, хоча й був чигиринським сотником, зазнавав усіляких утисків з боку польських шляхтичів та урядовців. На нього здійснили привселюдний, проте безкарний замах, відібрали майно, мало не до смерті побили молодшого сина. Зрештою, насильно відібрали батьківський хутір Суботів.

Хмельницький вирішив шукати справедливості й захисту в короля. Проте магнат Конєцпольський лише посміявся з ображеного, зухвало заявляючи: «Ось вам і король, та чи ж допоможе вам король, такі-сякі сини».

3. Сподвижники Богдана Хмельницького на початковому етапі повстання

Богдан Хмельницький на власному досвіді пересвідчився в повній безкарності магнатів-«королев'ят». Зрозумів, що ніякого правового захисту православний українець у Речі Посполитій не доможеться, і ще енергійніше продовжив підготовку до повстання. Улітку 1647 р. визначилося коло однодумців чигиринського сотника. Як установив відомий український історик І. Крип'якевич, ними були Федір Вешняк, Кіндрат Бурляй, Богдан Топига, Іван і Данило Гирі, Сава Москаленко, Філон Джеджалій, Максим Кривоніс та ін.

В. Гондіус.
Богдан (Зиновій)
Михайлович
Хмельницький. 1651 р.

П. Рубенс.
Владислав IV. 1624 р.

Микола Потоцький. Копія з портрета XVII ст.

Проте зберегти в таємниці підготовку такої великої справи не вдалося, через що Хмельницького кинули до в'язниці. Лише завдяки доброзичливості чигиринського полковника С. Кричевського і поручництва сотників Ф. Вешняка, К. Бурляя і Токайчука йому вдалося уникнути смерті. Не випробовуючи більше долю, Хмельницький з кількома десятками друзів і однодумців, узявши із собою старшого сина Тимоша, подався на Запорозжя.

Підготовка до боротьби. Новообраний гетьман продовжив інтенсивну підготовку до боротьби. Він наказав досвідченим козакам йти в міста і села Київського та Брацлавського воєводств готувати повстання, а сам розпочав перемовини з кримським ханом Ісламом-Гіреєм III.

Укладення угоди з Кримським ханством було потрібне з двох причин. По-перше, у повстанців не було власної кінноти. По-друге, треба було заручитися підтримкою від нападу татарських і ногайських орд на час розгортання воєнних дій проти Речі Посполитої. Наприкінці березня з Кримським ханством було укладено договір про військово-політичний союз. Він передбачав надання взаємної збройної допомоги проти ворогів і забороняв кримським татарам завдавати шкоди українцям.

Тим часом посланці гетьмана розгорнули широку агітацію в Подніпров'ї. Як стверджували польські урядовці, уже в березні «не було того села, не було того міста, де не закликали б до бунту і не чинили замахів на здоров'я і майно своїх панів і державців». Тому великий коронний гетьман М. Потоцький вирішив придушити виступ, висловившись так: «Гадюку слід убити до того, як вона підніме голову з трави». Місцем збору військ він призначив Черкащину.

На середину квітня в розпорядженні Потоцького і польного коронного гетьмана Калиновського налічувалося 16–18 тис. вояків. У Хмельницького було не більше 5 тис. повстанців і 5–6 тис. татар. Польське командування вирішило не випустити повстанців із Запорозжя.

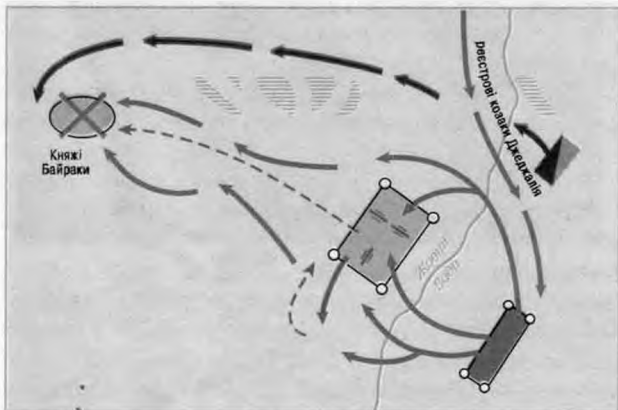

М Дерезус. Козаки закликають селян до повстання. 1960-і роки

Із цією метою туди було вислано авангард шляхетських військ у складі двох загонів. Перший, чисельністю 6–7 тис. осіб на чолі із сином Миколи Потоцького Стефаном та комісаром Шембергом, рухався суходолом. Другий, маючи понад 4 тис. реєстрових козаків і кілька сотень німецьких найманців, під командуванням реєстрових осавулів плив на човнах Дніпром. Обидва загони мали з'єднатися біля фортеці Кодак і спільно підійти до Січі. За ними повинні були вирушити основні сили польського війська.

4. Битва на Жовтих Водах

Польський план був розрахований на традиційну тактику вождів попередніх козацьких повстань, які, укріплюючи свої позиції, очікували на противника. Однак Б. Хмельницький вирішив виступити першим і розбити польські сили почергово.

Усередині квітня Б. Хмельницький вирушив назустріч С. Потоцькому. Козацьке військо рухалося під захистом похідного табору. Попереду розсипалися рухливі татарські роз'їзди, ведучи постійну розвідку. 19 квітня татарські загони знеачька напали на табір Потоцького, але були відкинуті польськими кіннотниками. Поки підійшли основні сили на чолі з Хмельницьким, польський табір укріпився й окопався. Після невдалої спроби захопити вороже військо штурмом, правда, без належної артилерійської підтримки, Хмельницький перейшов до облоги.

Тим часом реєстрові козаки річкової флотилії скликали раду, стратили ненависних осавулів і, обравши старшим Ф. Джеджалія, поспішили приєднатися до Хмельницького. За ними з табору Потоцького перейшли ще 2 тис. реєстровців.

Упродовж 5-6 травня повстанці майже безперервно штурмували табір. Козаки захопили частину шанців, здобули королівське знамено. У ніч на 6 травня польський табір знявся з місця, щоб пробитися до своїх. В одній із балок за Княжими Байраками поляків знову взяли в кліщі. Цього разу табір не витримав спільної атаки козаків і татар, які увірвалися всередину і в жорстокому бою перемогли. Майже всі поляки загинули або потрапили в полон. Серед бранців опинився й поранений Стефан Потоцький. Через кілька днів він помер.

5. Перемога під Корсунем

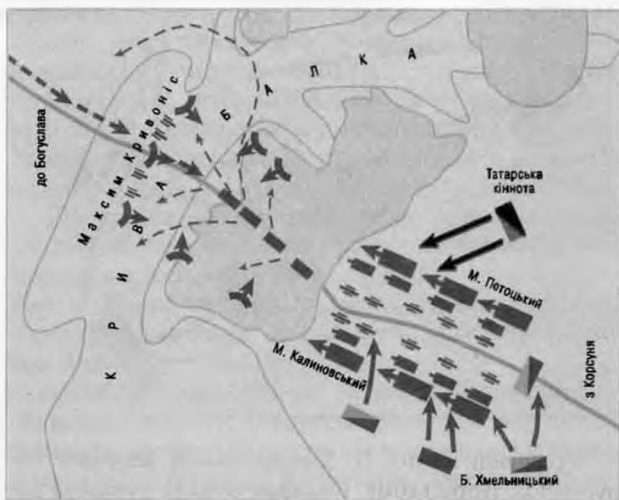
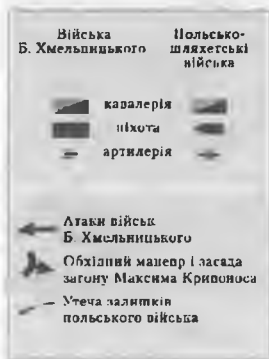
Здобувши блискучу перемогу над авангардом поляків, Богдан Хмельницький поспішив під Корсунь, де 15 травня вранці наздогнав польську армію чисельністю 12-14 тис. осіб. Дізнавшись про підхід Хмельницького, Микола Потоцький наказав жовнірам пограбувати й спалити Корсунь, а потім максимально укріпити табір. Проте Хмельницький не пішов на штурм. Вище за

РОЗ'ЇЗД — невеликий кінний загін для розвідки, охорони або зв'язку між військовими частинами.

Чому перемога на Жовтих Водах була такою цінною для козаків і України?

АВАНГАРД — частина військ (або флоту), що рухається попереду головних сил.

течією козаки загатили р. Рось. Рівень води навпроти польського табору почав різко спадати, відкриваючи козакам нові можливості для імовірних атак. Крім того, козак-перекладач ціною власного життя дезінформував поляків про чисельність козаків та очікуваний підхід нових значних сил. Польське командування прийняло рішення про відступ. На світанку 16 травня польський табір рушив з місця. Побудований у 8 рядів, він, за підрахунками істориків, простягнувся на 1 км завдовжки і на 90 м завширшки. Козаки в повній тиші пропустили передню частину табору, а потім почали обстрілювати його з боків і ззаду.

Просуваючись урочищем Горохова Діброва, польський табір потрапив до заздалегідь підготовленої пастки. Попереду дорогу перегороджували розкоп і завали з дерев, позаду натискали татари, з боків відкрили прицільний вогонь козаки. Коні падали, і вози з гарматами сунули вниз. Табір утратив бойовий порядок. Козаки й татари в трьох місцях увірвалися всередину табору. Битва тривала чотири години.

Так каральне польське військо припинило своє існування, а його командири, обидва коронні гетьмани — великий та польний — потрапили в полон.

Розгортання Національно-визвольної війни. Перемоги козаків спричинили народні повстання в усій Україні. До кінця липня звільнилося все Лівобережжя.

Про битву під Корсунем

Про результати битви переможений польний гетьман М. Калиновський написав так: «Сила побитих, пораниених і майже всі схоплені».

Львівський літопис передає розмову між полоненим М. Потоцьким і Б. Хмельницьким. Потоцький закинув Хмельницькому: «Хлопе, чим же славному лицарству орд татарських заплатиш?» Хмельницький відповів: «Тобою й іншими з тобою». І віддав його та інших полонених татарам.

- Чому, на вашу думку, Б. Хмельницький саме так розпорядився долею переможених польських гетьманів?

Які думи й пісні козацьких часів ви знаєте?

Ю. Брандт.
Пісня перемоги.
1870-і роки

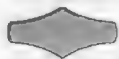
Звільнення Правобережжя пов'язане з іменем легендарного полководця Максима Кривоноса. На початку червня він вступив у межі Брацлавського воєводства, маючи 400 козаків. До середини липня це вже була 20-тисячна армія із селян і міщан. 15–16 липня під стінами Старокостянтинова вона завдала поразки рівній за чисельністю армії Яреми Вишневецького. Ця перемога започаткувала звільнення до кінця серпня Брацлавського, Подільського (крім Кам'янця-Подільського), Київського воєводств, південного сходу Волині. Разом із тим успішні дії Кривоноса дали Хмельницькому час успішно завершити формування української козацької армії. Гетьман чітко усвідомлював, що вимоги з боку козацтва братимуться польською стороною до уваги, якщо опиратимуться на реальну силу.

ІСТОРИЧНЕ ДІЯРСТВО

З листа Б. Хмельницького до польського короля від 2 червня 1648 р.

«...Протягом кількох років пани державці та старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи не тільки вбогого майна, але й свободи, посягають на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини... І що тільки комусь із них у нас, козаків, сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, на смерть за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено та знівечено».

- Визначте, на яку з причин Національно-визвольної війни вказував Б. Хмельницький у своєму листі.

1. Охарактеризуйте становище православних: козацтва, міщанства й селянства в Речі Посполитій.
2. Назвіть передумови Національно-визвольної війни.
3. Як складалося життя Б. Хмельницького до початку Національно-визвольної війни?
4. Яких особистих образ зазнав гетьман від польських урядовців?
5. Назвіть однодумців Б. Хмельницького, які сприяли йому в підготовці до козацького повстання.
6. Чому повстанцям був потрібен союз із Кримським ханством?
7. Чому М. Потоцький розділив своє військо на окремі частини?
8. У чому полягало значення перемог армії М. Кривоноса в 1648 р.?
9. Як розуміти слова великого коронного гетьмана М. Потоцького про те, що Б. Хмельницький перебуває «у змові з усіма козацькими полками і з усією Україною»?
10. Відтворіть хід подій під час битв на Жовтих Водах, під Корсунем.

§ 16. Продовження Національно-визвольної війни протягом другої половини 1648 — початку 1649 року

Які героїчні визвольні епізоди з історії інших народів ви знаєте? Назвіть їхніх керівників.

1. Битва під Пилявцями

Підготовка до битви в Польщі. Воєнні поразки спонукали Польщу до наступного етапу боротьби. Щоб зібрати чисельну і якісну армію, польський уряд оголосив посполите рушення, тобто шляхетське ополчення, найняв загони іноземців у Німеччині, Голландії, Франції та інших європейських країнах.

На початку червня воєначальниками (**регіментарями**) були призначені магнати В. Заславський, А. Конєцпольський, М. Остророг. Пізніше були обрані ще 32 комісари-радники. Фаховість цих воєначальників викликала здивування й глузування української сторони. «Дурні ляхи — послали перину, дитину, латину», — казали козаки, маючи на увазі розніженість і ледарство коронного конюшого Заславського, молодість і недосвідченість коронного хорунжого Конєцпольського, ученість, але цілковиту необізнаність у військовій справі коронного підчасного Остророга.

Очолена ними армія налічувала 36–40 тис. жовнірів і шляхтичів «при вогні й залізі». Разом із обозними та слугами чисельність армії сягала 80–90 тис. вояків. На її озброєнні перебувало 100 гармат.

Головними недоліками цієї армії були повний безлад у керівництві, зумовлений відсутністю єдиновладдя, пихатістю, особистою неприязню, а також недооцінка боєздатності української армії. Більшість шляхтичів стверджувала, що для перемоги над хлопами їм потрібна «не зброя, а канчуки».

Історичний факт. Переважна більшість шляхтичів зібралася в похід ніби на бенкет. Вони везли із собою дорогі напої та закуски, красивий посуд, вишукані меблі тощо. Вражав своїм багатством і «бойовий одяг». Один із магнатів підперізувався паском, оздобленим діамантами та рубінами, вартістю майже 100 тис. злотих, інший одягнув соболіну ферязь з діамантовими запонками, ціною — 70 тис. злотих. Обоз армії складався зі 100 тис. возів, із яких понад 50 тис. було завантажено не військовим начинням.

Підготовка української сторони до битви. Богдан Хмельницький насамперед потурбувався пошуками місцевості зі складним рельєфом: горбами, заболоченими долинами, струмками й чагарниками, які ослабили б дію польської важкої кінноти — гусарів. Розвідники виявили таку місцину за 25–30 км від Старокостянтинова на правому березі річки Ікви поблизу містечка Пилявці. Бойовий табір гетьмана мав форму квадрата зі стороною завдовжки не менше

1 км. По його периметру в 6 рядів стояли вози. Перед ними були розташовані шанці й насипані вали.

На лівому березі Ікви окремо розміщувався укріплений табір Кривоноса. Армія Хмельницького складалася з 100–110 тис. осіб. Із них 50–60 тис. вояків мали належне озброєння та досвід, решту становили «селяни від плуга». Артилерія налічувала майже 100 гармат.

Хід Пилявецької битви. 10 вересня до лівого берега Ікви підійшло польське військо. Воно зайняло аж 6 пагорбів і розтягнулося на 8 км. Для наступу залишався лише шлях через греблю. Саме сюди 11 вересня вдарила польська важка кавалерія. Кілька разів гребля переходила з рук у руки. Поляки постійно посилювали натиск і, здійснивши обхідний маневр, таки здобули греблю. Однак жовнірам так і не вдалося нічого вдіяти з табором Кривоноса. Наступного дня козаки викопали додаткові рови, передислокувалися. Увечері 12 вересня до українського табору прибуло 5–6 тис. **буджацьких татар**. Їх зустріли демонстративно гучними залпами з гармат і самопалів, а козаки-смертники зуміли переконати польське командування, що чисельність прибулої орди становить 30 тис. степовиків.

Уранці 13 вересня в контрнаступ перейшли українці. Керовані Хмельницьким полки повернули під свій контроль греблю. Полки Кривоноса тим часом успішно відтягували на себе значну частину польських з'єднань. Користуючись греблею, на лівий берег переходило все більше повстанців. У другій половині дня чітко визначилася їхня перевага.

Український гетьман, як установив відомий український історик І. Крип'якевич, вдало застосував маловживану за тих часів «стратегію розтрощування». Великі сили козаків він спрямував для лобового

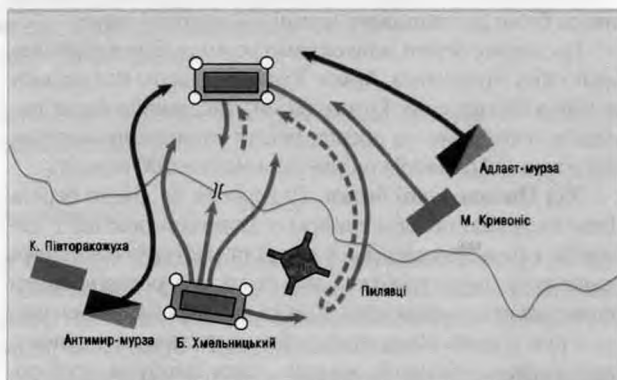
Обладунок крилатого гусара – лицаря XVI–XVII ст. Рідкісна колекція таких обладунків «Крилаті гусари» є у львівському музеї «Арсенал»

БУДЖАК
(турец. кутук) – історична назва південної частини Бессарабії. У XVI–XVIII ст. ці землі населяли татари-ногайці.

Яку роль у «стратегії розтрощування» польського військового відіграли полки М. Кривоноса?

М. Самокиш. Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким. 1934 р.

Ожига — козацька скорострільна гармата. XVII ст.

удару по ворожому центру. Одночасно татарська і козацька кінноти своїми наскоками з флангів дезорієнтувала поляків, а козацьке військо тим часом усе тісніше оточувало шляхетські полки, осипаючи їх рушничним і мушкетним вогнем.

Під вечір польське командування отримало відомості про татарсько-українські підрозділи у своєму тилу. Пізно ввечері регіментарі й комісари таємно залишили поле бою. Польських жовнірів, які вночі довідалися, що вони залишилися без воєначальників, охопила паніка.

Паніка була такою страшною, що польський поет С. Твардовський зізнався, що йому важко описати ганьбу тієї ночі. «Який шум, який хаос панував так, коли багато людей, не знаючи навіть в чому справа, вискакували зі своїх жител, кидали одні зброю, другі — списи на землю, інші, тільки від сна скочивши, хапалися за що попало — хто за коня, хто за шаблю, за вузду, за сідло. Пораниених, хворих — усе кидали і ввіряли своє життя своїм ногам».

- Чи можна вважати поведінку польських командирів зрадою щодо свого війська?

Історичний факт. Відомо, що Конєцпольський тікав з поля бою, переодягнувшись селянином, Вишневецький — на простому селянському возі, Заславський, утікаючи, загубив булаву, Остророг — шапку та опанчу. Деякі шляхтичі за три доби встигли дістатися до Львова, що віддалений від Пиливців мало не на 300 км.

«Під Пиливцями шляхта зброєю і достатком потерпіла збитків більше, ніж на сім мільйонів, а ганьби більше, ніж на тисячу мільйонів».

- Прокоментуйте ці слова шляхтича М. Голінського.

До рук переможців потрапили багаті трофеї: 92 гармати, гетьманська булава Заславського — воєначальника польських сил, десятки тисяч возів з майном. Загальна вартість здобутого майна і трофеїв сягнула 10 млн золотих — колосальної на той час суми.

Проте результати перемоги під Пилявцями в жодному разі не вимірюються лише грошима. Здобута перемога, по-перше, засвідчила талант Б. Хмельницького-полководця; по-друге, продемонструвала надзвичайно високі бойові якості повстанської армії; по-третє, стала сигналом до поширення національно-визвольної боротьби на Волині, у Західному Поділлі й Галичині; по-четверте, відкрила шлях козацькій армії для визволення Західної України.

В. Касіян.

Повсталі селяни в бою.

Перша половина XX ст.

2. Визвольний похід козацького війська в Галичину

Через день після перемоги козацькі полки швидким маршем рушили на захід. Старшинська рада вирішила продовжити наступ і домагатися від Польщі поступок не лише для козаків, а й для всієї України. Козацьке керівництво на той час мало тверде переконання, що Україна має стати третім рівноправним членом Речі Посполитої.

Саме тоді в Польщі розпочалася політична боротьба довкола виборів нового короля (Владислав IV помер 20 травня 1648 р.), і Б. Хмельницький вирішив утрутитися й домогтися, щоб майбутній король став не лише польським і литовським, а й руським (українським), і надав Україні — «Руському князівству» (щонайменше у складі Київського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського і Волинського воєводств, де «козаків багато») статус рівноправного учасника федерації, подібно до статусу Великого князівства Литовського.

Українські керівники усвідомлювали, що польські політики ніколи на це не погодяться. Таку згоду з них можна було вибити лише силою козацької зброї.

Облога Львова. 26 вересня 1648 р. козацька армія взяла Львів у облогу. 5 жовтня полк М. Кривоноса штурмом оволодів Високим Замком. Проте гетьман не хотів нищити старовинне місто — західний культурний центр України. Він погодився на скромний викуп — 220 тис. золотих грошима й крамом. Цього вистачило, щоб розрахуватися з татарами.

*Козацька кіннота
під Львовом*

Історичний факт. Коли козацька армія наближалася до Львова, міщани обрали Я. Вишневецького й М. Остророга керівниками оборони. Львів'яни зібрали 900 тис. золотих і чимало коштовностей для захисту міста. Однак за кілька днів до прибуття Б. Хмельницького горезвісні регіментарі, прихопивши жертви городян, зникли зі Львова разом зі своїми жовнірами.

Князь Ярема
Вишневецький. XVII ст.

КАТОЛИЦЬКА ЛІГА —
об'єднання католицьких
князівств Німеччини
напередодні
Тридцятирічної війни.
Союз був організований
в 1609 р. за ініціативою
герцога Максиміліана
Баварського.

Ян Казимір —
польський король

Переговори
Богдана Хмельницького
з польським послом
під Замостям. XVIII ст.

Залишивши у Львові невелику залогу, гетьман вирушив до Замостя.

Облога Замостя й причини відступу Б. Хмельницького вглиб України. 27 жовтня козацька армія розпочала облогу Замостя, де була міцна фортеця з чисельним гарнізоном. Та здобуття її не було головною метою Б. Хмельницького. Свою присутність під Замостям він намагався використати, щоб посадити на польський королівський трон Яна Казимира. На думку гетьмана, цей король, вихований за межами Польщі, не був би таким затятим ворогом православ'я. До того ж Ян Казимир виступав за зміцнення королівської влади й основну перешкоду цьому вбачав у магнатах з України, які тоді прагнули лише одного: «загасити вогонь бунту власною кров'ю хлопів» і повернути свої земельні володіння разом із кріпаками.

Наступи на Варшаву чи Краків теж не входили до політичних планів гетьмана. Він чітко усвідомлював, що вступ його армії на землі Польщі згуртував би всі сили польського суспільства і підняв би їх на національно-визвольну війну. На захист Польщі виступили б і її союзники по **Католицькій лізі**.

Та й козацька армія перебувала в надто складному становищі. Наступала зима — найнесприятливіша пора року для ведення бойових дій. Утома, гостра нестача коней, облогової артилерії, боєприпасів, епідемія чуми (від якої помер і славний сподвижник гетьмана М. Кривонос) підірвали боєздатність козацького війська. А тим часом над Київщиною та Чернігівщиною нависла загроза нападу з боку Литви.

Дочекавшись обрання Яна Казимира королем, Б. Хмельницький уклав з ним перемир'я і відступив із Західної України, застерігши шляхтичів не виявляти «злости» ні до українського селянства, ні до «руської віри». Інакше це стане причиною «ще більшого знищення Речі Посполитої». Проте шляхта одразу ж вдалася до найжорстокішого терору проти учасників Національно-визвольної війни.

Курс на створення суверенної держави. Поза сумнівом, інформація про терор наздогнала Б. Хмельницького дорогою до Києва. Перед ним знову постали складні питання визначення долі звільненої України. У цій ситуації йому активно допомагали викладачі та студенти Києво-Могилянського колегіуму, єрусалимський патріарх Паїсій, представники від селянства та ремісників.

Наші предки в грандіозних битвах відновили власну гідність і впевнилися у своїй більшості: «Минули ті часи, коли нас ляхи сідали! Тепер ми їх не боїмося! Дізналися ми того під Пилявцями: це не ті ляхи, що давніше бували, що били турків, Москву і татар, — не Жолкевські, Ходкевичі, Конєцпольські, Хмелецькі — це Тхоржевські, Зайончковські, діти, в залізо повбирані! Померли зі страху, як тільки нас побачили!»

- Поясніть, що мав на увазі автор цитати, коли казав: «...ляхи... що били турків, Москву і татар...»

Протягом 1648 р. український народ помітно змінився. Він став носієм ідеї створення власної держави. Так, потрапивши в полон, рядовий козак заявляв польському урядовцеві: «Держава від вас, ляхів, перейшла до нас, козаків».

Коли Б. Хмельницький у неділю 17 грудня 1648 р., повертаючись із західного походу, прибув до Києва, його мешканці влаштували гетьману надзвичайно урочисту зустріч. Студенти й викладачі Києво-Могилянського колегіуму вітали його «як Мойсея, рятівника і визволителя народу від польського рабства». Єрусалимський патріарх Паїсій надав Хмельницькому титул «Найсвітлішого князя Русі». У день народження (27 грудня), коли гетьман причащався в церкві, на його честь стріляли з гармат. Уперше після занепаду Галицько-Волинського королівства українця вшановували як монарха.

*М. Івасюк.
В'їзд гетьмана
Богдана Хмельницького
в Київ. 1912 р.
(Фрагмент)*

3. Програма розбудови Української козацької держави

Протягом кінця 1648 — початку 1649 р. Б. Хмельницький розробив програму розбудови Української козацької держави. Її головні пункти він оголосив 10–13 лютого 1649 р. у ході перемовин з польськими послами в Переяславі.

1. Богдан Хмельницький чітко проголосив право української нації на створення власної держави в межах території, споконвіків заселеної українцями: «Виб'ю з лядської неволі руський народ увесь!.. Досить нам на Україні, Подоллю і Волині; тепер досить достатку й пожитку в землі і князівстві своїм — по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу далышим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи!»
2. Гетьман проголосив незалежність створеної ним держави від Речі Посполитої.
3. Богдан Хмельницький наголосив на принципі соборності, за яким своїм завданням уважав об'єднання під владою Української держави всіх територій, де проживали українці, сповідуючи православ'я та розмовляючи українською мовою.
4. Гетьман уважав створену ним державу спадкоємицею княжої Русі.

Отже, саме тоді, коли європейські народи почали творити свої національні держави, до цього історичного процесу долучилася й Україна. Богдан Хмельницький зумів сформулювати ті головні складові національної державної ідеї, які визначали зміст визвольних змагань нашого народу аж до кінця XX ст.

У справі будівництва держави Б. Хмельницькому допомагали його бойові сподвижники. На початку Національно-визвольної війни перевагу мали представники реєстрового та січового козацтва. Серед них давній реєстровець Філон Джеджалій — спочатку генеральний осавул, а потім полковник кропивнянський, Марко Топига — «козак старинний», полковник черкаський; Тиміш Носач — полковник прилуцький, згодом — генеральний обозний та чимало інших.

Іван Золотаренко

Яким Сомко

До Б. Хмельницького пристала й значна частина української православної шляхти. Серед них особливо відзначилися Іван Виговський, його четверо братів і батько; чотири брати Нечаї, особливо Данило Нечай — полковник брацлавський; Станіслав-Михайло Кричевський — полковник київський; Іван Богун — полковник калницький (вінницький), Станіслав Мрозовецький (Морозенко) — колишній королівський паж; галицький шляхтич Семен Височан, який організував 15-тисячний Галицький полк.

З міщанства вийшли полковники: брати Іван та Василь Золотаренки, які керували військами в Білорусі, Яким Сомко, Мартин Небаба.

Незважаючи на різне походження, життєвий досвід, освіту, Богдан Хмельницький зумів їх об'єднати й спрямувати їхню енергію на створення Української козацької держави.

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

Богдан Хмельницький сказав: «Поможе мені в тому [у війні за незалежність — *Авт.*] чернь уся — по Люблін, по Краків, і я її не відступлю, бо це права рука наша, щоб ви [польські пани — *Авт.*], знищивши хлопів, і на козаків не ударили».

- За словами гетьмана визначте один з напрямів його внутрішньої політики.

1. Якими бачили відносини між Україною, Польщею та Литвою український гетьман і старшини в 1648 р.?
2. Чому восени 1648 р. Б. Хмельницький не повів українське військо в Польщу, а зупинився під Замостям?
3. Що примусило гетьмана відступити з-під Замостя?
4. Назвіть складові державної програми Б. Хмельницького.
5. Польський король Ян Казимир назвав події 1648 р. «козацькою війною». Наскільки правильною була його оцінка?
6. Назвіть сподвижників Б. Хмельницького. Із яких станів і верств вони походили?
7. Чому Б. Хмельницький відмовився від ідеї рівноправного членства України у складі Речі Посполитої, висунувши ідею суверенності Української держави?

§§ 17–18. Виборення козацькою Україною незалежності. Весна 1649 — червень 1652 року

Установіть відповідність:

1. Ганнібал	а) битва під Пилявцями
2. Олівер Кромвель	б) битва під Каннами
3. Александр Македонський	в) битва при Марстон-Мурі
4. Богдан Хмельницький	г) битва під Гавгамелами

1. Збаразько-Зборівська кампанія

Підготовка до нового зіткнення. Перемовини в лютому 1649 р. в Переяславі між Б. Хмельницьким і королівськими послами завершилися укладенням перемир'я. Лінія розмежування між Річчю Посполитою та козацькою Україною мала пройти від Кам'янця-Подільського на північ уздовж р. Горинь до р. Прип'яті. Проте вже навесні, порушивши умови перемир'я, польські частини розпочали каральні акції проти волинян і подолян. Польща прагнула повернути втрачене. Ще взимку король Ян Казимир найняв кілька тисяч німецьких вояків і знову оголосив посполите рушення. Польське командування планувало здійснити комбінований удар по козацькій Україні: із заходу — силами польської армії та посполитого рушення й одночасно з півночі — за допомогою литовської армії гетьмана Януша Радзивілла.

Плани Б. Хмельницького. Провідник національно-визвольної боротьби готувався розгромити Польщу, визволити всі українські землі й створити незалежну державу від Перемишля на заході до московського кордону на сході. Щоб утілити в життя ці наміри, гетьман знову вирішив опертися не лише на вишколену армію, а й на визвольний рух народу. Із цією метою він, як і на початку 1648 р., розіслав сотні своїх представників на Поділля, Галичину, південь Білорусі.

Для здійснення намічених планів, гарантування надійного тилу для армії й усієї України гетьман заручився угодою з Кримським ханством. При цьому татарам суворо заборонялося грабувати й брати ясир на всіх українських землях аж до Вісли.

Початок воєнних дій 1649 р. Польські сили були згуртовані в три армії. Перша — під проводом нових регіментарів — сконцентрувалася на кордоні з козацькою Україною. Друга — посполите рушення шляхти, очолене королем, — завершувала формування і мала поспішити на з'єднання з першою; третя — литовська — наступала на Україну з півночі.

*А. ван Вестерфельд.
Януш Радзивілл — воевода
віленський, великий
гетьман литовський.
Середина XVII ст.*

*Замок Меджибіж.
Хмельницька обл.
Сучасний вигляд*

20 травня 1649 р. перша польська армія переправилася через р. Горинь і вирушила до Старокостянтинова. Щоб роз'єднати й ослабити її сили, гетьман наказав брацлавському полковникові Д. Нечаю імітувати наступ на фортецю Меджибіж. Маневр удався, частина польських сил кинулася на допомогу меджибізькому гарнізону, а Б. Хмельницький несподівано з'явився перед Старокостянтиновом. У польському війську виникли сум'яття й паніка, і воно поспішило відступити до Збаража.

Наздоганяючи польську армію, Хмельницький отримав інформацію про наступальні дії литовців у Білорусі. Гетьман одразу ж оцінив небезпеку ситуації. Здолавши опір двох козацьких полків, які там дислокувалися, литовська армія могла б безперешкодно зайти в тил козацькій армії, зайнятій облогою Збаража.

*А. ван Вестерфельд.
Посмертний
портрет полковника
Київського полку
Війська Запорозького
Михайла Кричевського.
Середина XVII ст.*

Битва під м. Лоевом. Щоб не допустити бойових дій на два фронти, гетьман відрядив на північ 10-тисячний корпус кінноти на чолі з київським полковником М. Кричевським із наказом не пропустити литовців через Дніпро. Козаки дали бій литовській армії під Лоевом перед головною переправою через Дніпро. Він тривав 21 липня від світанку до пізнього вечора. Легка козацька кіннота не витримала ударів гусарських корогів. На останньому відрізу бою М. Кричевський змушений був відступити до найближчого узлісся. Там козаки швидко звели укріплення, використовуючи для цього трупи коней, тіла ворогів, і навіть полеглих товаришів. Радзивілл кинув на штурм усі свої сили. Українці мужньо відбили три навальні атаки. Зазнавши відчутних втрат, литовський гетьман дав наказ відступити.

Коли рештки козацького корпусу теж почали відступати, полковник вирішив, що корпус програв битву, не виконав наказ і відкрив ворогові шлях в Україну. Тому він залишився на полі бою. Через два дні вірний сподвижник Б. Хмельницького помер у полоні. На думку Радзивілла, «швидше розпач приніс йому смерть, аніж рани».

Проте М. Кричевський помилився. Завдання, поставлене Б. Хмельницьким, він та його козаки виконали ціною власного життя. Литовська армія, зазнавши великих втрат і використавши в бою всі боєприпаси (залишилася лише одна бочка пороху), повернулася до Литви. Завдяки героїчним діям корпусу М. Кричевського армія Б. Хмельницького отримала можливість продовжувати бойові дії.

Облога Збаража. Активна облога польського табору під Збаражем тривала майже весь липень. Неодноразово на різних ділянках наступу козаки піднімалися на гребені валів «втикали їх своїми корогами», але польська артилерія вогнем, а гусари нестримними кавалерійськими атаками змітали їх. 3 липня, наприклад, протягом 12-годинного штурму вали 7 разів переходили з рук у руки. У боях загинув улюбленець козацьких низів полковник Станіслав Мрозовицький (Морозенко). Був важко поранений вінницький полковник Іван Богун.

Двічі, не витримавши навальних штурмів, поляки залишали старі позиції та відходили на заздалегідь підготовлені. Коли жовніри відступили на останній

Невідомий художник.
Батальна сцена.
XVIII ст.

Чи виконав корпус
М. Кричевського
тід Лоевом наказ
Б. Хмельницького?

рубіж оборони, гетьман наказав насипати перед польським оборонним валом ще вищий наступальний вал. Викотивши на нього вози із землею та щитами, козаки почали розстрілювати ворожий табір упритул. Становище польської армії стало критичним. Облога наближалася до завершення.

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

Один польський шляхтич писав: «Урятувати обложених не було жодного шансу, бо Хмель на три милі в коло так їх валами закрив, що ані конем, ані возом не можна було пробратися». Вичерпувалися запаси пороху, харчів, жовніри змушені були вживати смердючу воду. Самовидець у своєму літописі стверджував, що обложені «мусили стерво їсти, а і того мало було, бо собак і кішок виїли».

- Що в наведеному описі облоги Збаража свідчить про майстерність Богдана Хмельницького не лише як стратега, а й тактика?

Зборівська битва. Наприкінці липня Хмельницький та Іслам-Гірей отримали інформацію про наближення польського короля з посполитим рушенням чисельністю 35 тис. вояків із щонайменше 30-ма гарматами. Тому гетьман вирішив змінити хід бойової операції. Продовження облоги він доручив генеральному обозному І. Черняті, а сам, з основною частиною війська — 40 тис. українців і 20 тис. татар, — вирушив навперейми королю до Зборова.

Підступаючи до міста, польське військо неминуче мало вийти на вузькі переправи через р. Стрипу й розтягнутися на багато кілометрів вузькою дорогою, уздовж якої з одного боку була річка, а з іншого — заболочена й горбиста місцина. Так і сталося. Уранці 5 серпня польська колона, важко просуваючись розмоклою дорогою, розтягнулася на 8–9 км. Передові кінні з'єднання козаків і татар, заховавшись у засідках, очікували, коли зборівчани подадуть їм умовний сигнал. Оразу ж, як через річку переправився польський ар'єргард, у місті задзвонили дзвони,

Герб гетьмана
Б. Хмельницького
в реєстрі 1649 р. Війська
Запорозького

і козаки з татарами зненацька кинулися на ворога з тилу та флангів. Поляки ніяк не могли об'єднатися в бойові порядки і допомогти один одному. Почалася паніка: жовніри, переслідувані козацькою й татарською кіннотою, гинули під шаблями. Дещо пізніше зазнали атаки передові частини, де перебував король. Нашвидкоруч спорудивши табір, поляки перейшли до оборони. Від повного розгрому їх урятувала ніч.

Історичний факт. Польську шляхту охопив переляк. Роз'їжджаючи табором, польський король благав жовнірів: «Змилуйтеся, не залиште мене, панове, й усієї вітчизни». Проте деякі шляхтичі, утративши глузд зі страху, почали ховатися під возами. Королю довелося виганяти їх звідти своїм палашем.

Тим часом до місця битви підійшов український обоз з піхотою. Уранці 6 серпня, насипавши шанці й облаштувавши батареї, козаки розпочали безупинний штурм ворожих позицій.

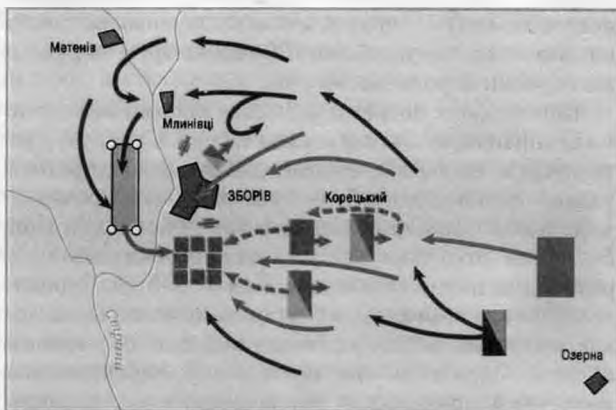
Зрада Іслам-Гірея. Ніщо не заважало союзним військам Хмельницького та Іслам-Гірея дощенту розгромити польське військо й змусити короля до повної капітуляції. Та саме тоді кримський хан вивів татар з бою й зажадав від Хмельницького піти на замирення з королем. Ще в ніч з 5 на 6 серпня він вступив у таємні перемовини з польською стороною й погодився на підписання мирного договору. За це король дозволив йому брати ясир і грабувати українські землі на шляху до Криму й виплатив 200 тис. талерів, а на майбутнє пообіцяв щорічно сплачувати «упоминки» — плату за утримання від походів на Польшу.

*Іслам-Гірей III.
Гравюра середини XVII ст.*

Суть політики кримського хана щодо України. Іслам-Гірей не був зацікавлений у створенні незалежної та сильної Української козацької держави. Адже вона не дозволила б татарам займатися своїм основним

БИТВА під ЗБОРОВИМ 5–6 серпня 1649 р.

ремеслом — здобуттям ясиру, насамперед на українських теренах, та продажем невільників на східних ринках. Тому Іслам-Гірея влаштовували однаково ослаблені Україна та Польща, які, ворогуючи між собою, зверталися б за допомогою до кримського хана й розраховувалися б із ним валками невільників.

2. Укладення Зборівського договору

Богдан Хмельницький усвідомлював, що Україна не зможе витримати війни на два фронти: одночасно проти Польщі та Криму. 8 серпня він змушений був піти на укладення невідгідного Україні Зборівського мирного договору. Перемовини відбувалися в надзвичайно напруженій атмосфері під постійним тиском кримської сторони.

Згідно з договором, козацька Україна отримувала автономію в складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. На цій території заборонялося перебування польських з'єднань, а управління мало здійснюватися українськими урядовцями. Усім учасникам Національно-визвольної війни оголошувалася амністія. Чисельність козацького реєстру обмежувалася до 40 тис. осіб. Шляхта отримувала право повертати до своїх маєтків селян на теренах козацької України й вимагати від підданих виконання колишніх повинностей.

Тому, незважаючи на воєнні перемоги, політичні наслідки Збаразько-Зборівської кампанії виявилися надто скромними. Гетьманові не вдалося створити незалежну державу, об'єднавши всі українські землі. Водночас здобута автономія давала можливість гетьманському уряду продовжити боротьбу за втілення державних ідей.

*М. Івасюк.
Богдан Хмельницький
після Зборівської битви.
1912 р.*

Історичний факт. Богдан Хмельницький присягав дотримуватися Зборівського договору, сидячи верхи на коні. Під час зустрічі з королем Яном Казимиром він розмовляв українською мовою. 12 серпня гетьман змушений був зняти облогу Збаража, де обложені вже їли варені ремені й шкіряне покриття возів.

Підготовка до нового зіткнення. Укладення Зборівського договору не задовольнило жодну сторону. Тому весь 1650 р. минув у підготовці до нового зіткнення. Гетьман розумів, що Україні загрожує комбінований удар: із заходу — Польщі, з півночі — Литви. Тому удару з півдня їй уже не витримати.

Щоб знову налагодити союзницькі відносини з кримським ханом, Хмельницький погодився віддати татарам фортецю Іслам-Кермен, яка перегородила Запорозжю вільний шлях в нижній течії Дніпра до Чорного моря.

3. Похід до Молдови 1650 р.

Богдан Хмельницький погодився також на пропозицію Іслам-Гірея III здійснити спільний похід до Молдови. Стосовно неї в гетьмана були власні плани. По-перше, вона мала значення як торговий шлях до Туреччини. По-друге, з Україною

Молдову пов'язували релігійні та культурні відносини. Молдовські господарі підтримували контакти з Львівським братством. Надсилали пожертви на будівництво церков, отримували у відповідь надруковані у Львові книги.

Проте тогочасний господар Василь Лупул дотримувався політики маневрування між Туреччиною та Польщею. Протягом 1648–1649 рр. він надавав значну допомогу польській шляхті. Тому Хмельницький намагався зміцнити союзницькі відносини з Кримом і силою зброї перетворити Молдову на союзника.

У другій половині серпня 1650 р. 60 тис. українських і 30 тис. кримських вояків під командуванням Хмельницького форсували Дністер, а на початку вересня заволоділи Яссами — столицею Молдовського князівства. Лупул погодився на розірвання союзу з Польщею, уклав союз із Україною й дав обіцянку зміцнити його шлюбом своєї дочки Розанди із сином Хмельницького — Тимошем.

Вторгнення польської армії в Брацлавщину на початку 1651 р. На світанку 10 лютого 1651 р. коронна армія чисельністю 25–26 тис. вояків напала на містечко Красне. Армією нападників керував звільнений з татарського полону польний гетьман М. Калиновський. У нерівному бою, що тривав безупинно 2 доби, загинув майже увесь брацлавський полк зі своїм командиром Д. Нечаєм — одним із найталановитіших полководців Національно-визвольної війни. Протягом 28 лютого — 11 березня героїчно оборонялася Вінниця, керована полковником І. Богуном. Він завжди готував для ворога несподівані пастки. Так сталося й цього разу. Коли польська кіннота кинулася в атаку на вінничан, вони заманили гусарів у заздалегідь прорубані ополонки на р. Буг. На допомогу Вінниці Хмельницький надіслав Уманський і Полтавський полки під командуванням генерального осавула Д. Многогрішного, який розбив передові частини поляків і змусив їх відступити. Так Брацлавська кампанія перетворилася для М. Калиновського на «прокляту справу», у якій його армія втратила половину добірних вояків.

4. Битва під Берестечком

Вирішальна битва відбулася на Волині 18–30 червня 1651 р. біля м. Берестечка в межіріччі Стиру й Пляшівки. Це була найграндіозніша битва не лише часів Національно-визвольної війни, а й усіх європейських воєн XVII–XVIII ст. Українська армія мала 100–110 тис., із них 40–50 тис. досвідчених вояків при 120 гарматах. Іслам-Гірей привів майже 50 тис. татар. Польща зібрала 100–120 тис. шляхтичів і жовнірів (у тому числі 20 тис. німецьких піхотинців) і щонайменше 120 тис. обозних і слуг — загалом 220–240 тис. осіб.

Битва розпочалася 18 червня з окремих сутичок між бойовими підрозділами. 20 червня вона досягла найвищого напруження. На правому фланзі рубалася козацька кіннота, у центрі під прикриттям кількох таборів у 10 рядів возів билася українська піхота. Битва в центрі була такою жорстокою, що польські очевидці бачили тільки вогонь, чули «лише гук... з ручної стрільби і гармат» і не вірили, що звідти хтось повернеться живим. Тим часом козацька кіннота на правому фланзі почала тиснути поляків. Щоб урятувати ситуацію, король із протилежного флангу перекинув туди німецьку піхоту й кілька польських підрозділів.

Долю битви в цей критичний момент могла вирішити стрімка атака татар, які стояли на лівому фланзі. Але Ян Казимир, як виявилось, нічим не ризикував. За таємною домовленістю, укладеною ще вночі, Іслам-Гірей покинув поле бою.

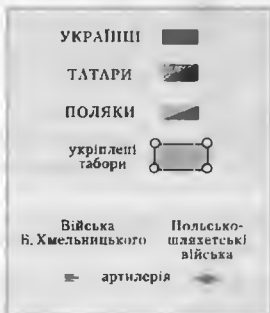
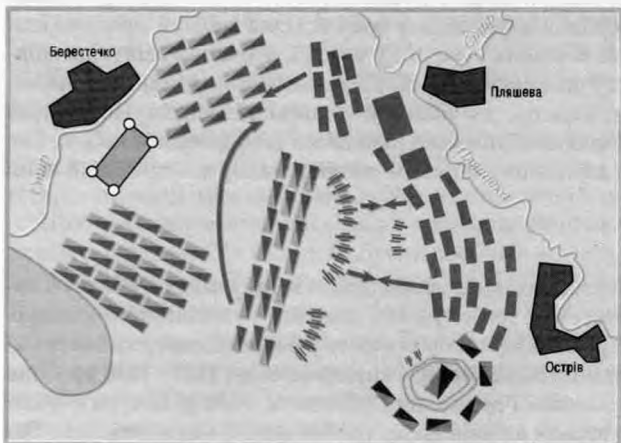
Історичний факт. Серед істориків існувала думка, що татари відступили під натиском артилерії. Однак, як виявилось, жодного шквального артилерійського обстрілу татарської кінноти не було. Ординці стояли за пагорбом. А з його вершини за битвою спостерігав хан зі своїм оточенням. З польської сторони в бік ханської ставки було зроблено лише один постріл.

Облога українського табору. Щоб уникнути нищівної поразки, Хмельницький відступив до берега р. Пляшівки, залишив старшим Джеджалія, а сам під покровом дощової ночі кинувся навздогін татарам. Проте хан не повернувся на поле бою. Навпаки, він підступно заарештував гетьмана й відпустив його лише 1–2 липня. Десять діб козаки мужньо боронилися. Їм почав дошкуляти голод, не вистачало боєприпасів. Почалося дезертирство слабкодухих. Козацька рада вирішила прориватися з оточення. Наказним гетьманом був призначений Іван Богун. Уночі 30 червня

М. Івасюк. Богун під Берестечком. 1919 р.

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ 18–30 червня 1651 р.

*Український народ
ушановує пам'ять
козацької слави
під Берестечком*

О. Данченко. Подвиг трьохсот під Берестечком. 1954 р.

*Чи можна вважати
відступ козаків з-під
Берестечка поразкою?*

Оточені козаки з возів, повстин, наметів, посуду, одягу проклали три переправи через р. Пляшівку та ближні болота.

На жаль, у ході переправи селянські загони зчинили тисняву. На шум ударила польська артилерія, пішли в наступ драгуни. Тоді кілька тисяч козаків на чолі з 80-річним полковником Прокопом Шумейком стали до останньої в їхньому житті оборони. Ціною життя вони дали змогу основним силам козацької армії вирватися з пастки.

Берестецька битва завершилася відступом і втратою 50 тис. воїнів. Це була значна втрата, але не цілковита поразка. Адже завдяки вмілим діям Богуна основні бойові сили армії було врятовано, збережено командування, яке не мало намірів підписувати капітуляцію.

Історичний факт. Перегородивши дорогу ворогові, став на смерть на одному з островів загін чисельністю до 300 козаків. Коли коронний гетьман М. Потоцький запропонував їм життя та винагороду, козаки у відповідь висипали з гаманців у воду всі свої гроші й продовжили битву. Останній із живих ускочив у човен і, оточений звідусіль жовнірами, на очах у польського війська й командування «подав приклад нехлопської мужності», як написав польський свідок. Поранений 14 разів, козак кілька годин відстрілювався й оборонявся косою. Він відмовився від дарованого королем життя й помер як справжній воїн.

5. Іван Богун

Своїм порятунком українська козацька армія багато в чому завдячує Івану Теодоровичу Богуну (Федоренку, Федоровичу). Він походив з українського шляхетського роду. З початку 30-х років XVII ст. брав участь у боротьбі запорозьких козаків проти турецьких і татарських нападників, у козацькій війні 1637–1638 рр. Став видатним українським військовим і державним діячем. У 1650 р. Богуна обрали полковником подільським, згодом калницьким (вінницьким) і паволоцьким. Він

брав участь у всіх битвах Національно-визвольної війни. У різні роки талановито керував успішною обороною Вінниці, Монастирища, Умані, удало діяв під Брацлавом, Охматовом, Жванцем. Непохитно стояв на позиціях української державності й відмовився присягнути польському королеві та московському цареві.

6. Білоцерківський мирний договір

У ці трагічні для України місяці Богдан Хмельницький виявив надзвичайну витримку й енергію. Звільнившись із татарського полону, гетьман негайно зайнявся відродженням боездатної армії. До початку вересня в районі Білої Церкви він зосередив 60-тисячне військо. Протягом 3–5 вересня об'єднане польсько-литовське військо розпочало облогу й штурм Білої Церкви та незчулося, як потрапило в оточення. Україну від Дністра до Дніпра охопила нова хвиля повстань.

Історичний факт. Свідчення очевидця з ворожого боку: «Ворог не хоче пустити нас за Білу Церкву і сильно зміцнює свій табір... тепер ми оточені ворогом звідусіль — спереду, з боків і позаду. Селяни руйнують за нами мости й переправи, погрожуючи: „Якщо б ви й хотіли втекти, то не втечете“».

Потребуючи перемир'я, обидві сторони погодилися на перемовини і 18 вересня 1651 р. був укладений мирний договір. Територія, контрольована гетьманом та українською адміністрацією, обмежувалася кордонами Київського воєводства. Козацький реєстр скорочувався до 20 тис. осіб. До Брацлавського і Чернігівського воєводств мали повернутися польські магнати, шляхетські війська та урядовці.

Українське суспільство було настільки обурене договором, що проти Хмельницького вибухнули повстання селян і міщан, проти нього виступила й Запорозька Січ. Проявляли незадоволення козаки та старшини.

7. Батозька битва

Із ранньої весни 1652 р. Богдан Хмельницький розпочав підготовку до нових битв із Польщею. До боротьби готувалася й Польща. Коронний польний гетьман М. Калиновський, зібравши 35-тисячне військо (з них 20 тис. жовнірів), розташувався біля гори Батіг на Брацлавщині.

Богдан Хмельницький вирішив завдати удар на випередження. Підготувавши в суворій таємниці близько 12–15 тис. козаків і заручившись підтримкою татарської орди чисельністю 15–20 тис. степовиків, він вирушив у похід.

Щоб наблизитися до польського табору непомітно, гетьман використав одруження свого сина. Ще 1650 р. В. Лупул пообіцяв віддати свою дочку заміж за Тимоша Хмельницького. Гетьман звернувся до М. Калиновського, щоб той пропустив Тимоша з невеликим загonom до Молдови. Хмельницький передбачав, що коронний гетьман спробує знищити цей загін. Тому й сам непомітно рухався позаду нього.

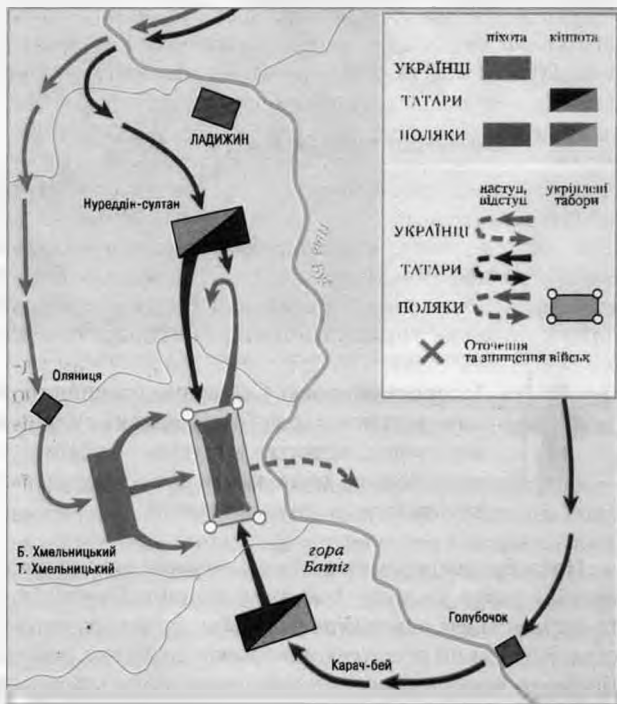
22 травня передові частини Тимоша й татар зав'язали бій з поляками. Наступного дня з'явився Хмельницький і завдав сильного лобового удару, одночасно атакувавши польське військо з флангів і тилу. Січа завершилася повною

Татарський воєв.
Гравюра XVII ст.

Опишіть підготовку та
хід Батозької битви.
У чому полягає її значення
для Української козацької
держави?

Невідомий художник.
Тимофій Хмельницький.
XVII ст.

перемогою українського полководця. У бою загинули Калиновський, його син, штаб, уся піхота й половина гусарів Речі Посполитої. Такого розгрому польська армія не зазнавала протягом XVI–XVIII ст.

Перемога під Батогом стала відплатою за берестецьку катастрофу. Знавці військового мистецтва порівнюють її з переможною битвою карфагенського полководця Ганнібала над римською армією під Каннами.

Богдан Хмельницький знову відновив кордон по річках Дністер і Случ. Українська козацька держава здобула незалежність. Гетьман після битви під Батогом уперше поставив підпис як незалежний володар: «Божою Милістю гетьман Війська Запорозького». Тепер його метою була соборність України.

8. Молдовські походи 1652–1653 рр.

Після Батозької перемоги українські війська вступили до Молдови й спонукали В. Лупула до укладення військово-політичного союзу з Україною, а в серпні відбулося весілля Тимоша й Розанди. Щоб відірвати Молдову від цього союзу, навесні 1653 р. волоський господар М. Басараб і трансільванський князь Дердь II

Ракочи, опираючись на підтримку Польщі, заволоділи Яссами й усунули Лупула від влади. Той звернувся за допомогою до Хмельницького. Українські війська, очолені Тимошем, повернули престол законному господареві. Скориставшись присутністю козацьких полків, молдовський господар спокусив недосвідченого гетьманича пропозицією заволодіти Волощиною. Тиміш Хмельницький, попри опір старшин, погодився. Проте похід був невдалим.

У липні волоські й семиградські війська повторно скинули з престолу Лупула, і знову йому на допомогу вирушив Тиміш. Він прорвав кільце облоги навколо Сучави і з'єднався з вірними Лупулові військами. Однак 2 вересня Тиміш був смертельно поранений ядром. Козаки протрималися ще місяць і здали фортецю переможцям на умовах вільного повернення в Україну при зброї, гарматах і з тілом свого командира.

Так амбіційний намір гетьманича позбавив Україну можливості зав'язати союзницькі відносини з Волощиною і Трансильванією. Більше того, усі три князівства стали членами антиукраїнської коаліції на чолі з Польщею.

Разом із тим двомісячна оборона Сучави засвідчила залізну стійкість козацтва. Тому нові союзники Польщі в подальшому так і не наважилися на участь у бойових діях проти України.

Невідомий художник.
Розанда Хмельницька.
XVII ст.

Герб господарів Молдови.
Гравюра 1630 р.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Із засідання польського сейму: «Тих 40 тис. має [Б. Хмельницький — Авт.] за своїх товаришів і кожному розпорядився мати із собою одного хлопа із самопалом, коляску з одним конем, а при ній другого хлопа із самопалом».

• Про умови якого договору йшлося на сеймі?

1. На які внутрішні й зовнішні сили опирався Б. Хмельницький у боротьбі за незалежність в 1649 р.?
2. Опишіть хід Зборівської битви. Що перешкодило Б. Хмельницькому повністю розгромити польську армію та домогтися капітуляції короля?
3. Проаналізуйте умови Зборівського договору. Чи відповідали вони планам Б. Хмельницького на 1649 р.?
4. У чому полягав зміст політики кримського хана щодо України?
5. Чим були зумовлені походи Б. Хмельницького до Молдови в 1650-му, 1652–1653 рр.?
6. Опишіть хід Берестецької битви.
7. Викладіть основні умови Білоцерківського мирного договору.

§ 19. Заснування Української козацької держави — Війська Запорозького

1. Пригадайте, які держави створював український народ до середини XVII ст.
2. З історії стародавнього світу та середніх віків пригадайте істотні ознаки держави.

1. Заснування Української козацької держави

Національно-визвольна війна українського народу стала початком швидкого формування Української козацької держави — «Війська Запорозького».

Протягом перших місяців цієї війни на територіях, звільнених від польсько-шляхетського панування, наш народ розпочав створення власної держави. Мешканці певної території, знищивши чи вигнавши польських адміністраторів, проголошували себе козаками й запроваджували «козацький порядок» та «козацький присуд». Для цього вони організовувалися в курені, сотні й полки, потім на курінних, сотенних і полкових радах обирали собі курінних отаманів, сотників, полковників та інших старшин. Швидкий та успішний побудові держави дуже допомогли «Статті про устрій Війська Запорозького», розроблені Б. Хмельницьким у червні 1648 р.

Кожна військова одиниця потребувала своєї військово-господарської бази, яка забезпечувала б її зброєю, військовими припасами, продовольством, фуражем, кіньми, волами та возами для транспортування військових вантажів тощо. Цими базами ставали ті села, містечка й міста, у яких проживали козаки відповідної бойової одиниці.

Владу козацьких командирів визнавало все населення. Отже, командири, які мали військову владу над сотнями й полками як бойовими одиницями, ставали також носіями адміністративної та судової влади в сотнях та полках, де базувалися їхні підрозділи.

2. Політичний устрій Української гетьманської держави

Верховним органом козацької держави стала **Генеральна військова рада**. Хоча, за січовою традицією, у її роботі могли брати участь лише члени військового товариства, тобто козаки і старшини, вона мала всенародний характер.

Генеральна військова рада вирішувала найважливіші державні питання: вибирала гетьмана й генеральних старшин, вела зовнішню політику, здійснювала правосуддя. Протягом перших місяців Національно-визвольної війни Б. Хмельницький часто скликав Генеральну військову раду.

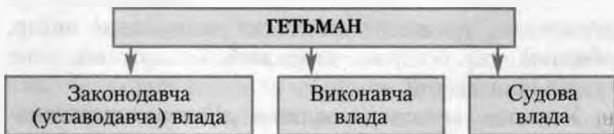
Проте рада, на яку збиралися тисячі козаків, не могла кваліфіковано обмірковувати державні справи. Тому з другої половини 1648 р. Б. Хмельницький скликав Генеральну раду все рідше.

Водночас з ослабленням ролі Генеральної ради нарощувала вплив **Старшинська рада**. До її складу входили генеральні старшини й полковники. Саме Старшинська рада стала вирішувати основні питання внутрішньої та зовнішньої політики Гетьманщини.

Козацький прапор

З 1649 р. на чільному місці в Українській державі утвердився **гетьман**. Богданові Хмельницькому належала вища законодавча, виконавча й судова влади. До кола його повноважень входило скликання Генеральної й Старшинської рад, видання гетьманських універсалів, виконання функції верховного судді, нагляд за фінансовою системою, керівництво дипломатичними відносинами, ведення мирних перемовин, збір розвідувальної інформації, верховне командування збройними силами.

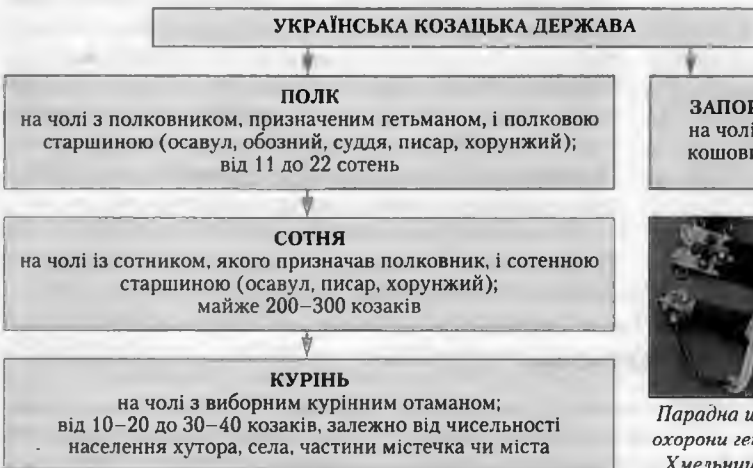

Ми вже знаємо, що патріарх Паїсій проголосив Хмельницького «найсвітлішим князем Русі». Проте Богдан вирішив зміцнювати визнану народом гетьманську посаду і влітку 1652 р. титулувався як справжній монарх «Божою милістю гетьман Військ Запорозьких». Оскільки сформований державний механізм очолив гетьман, то в історичній літературі Українську козацьку державу іменують **Гетьманщиною**, подібно як Польщу називали королівством, Крим — ханством, Московію — царством.

Здійснювати управління державою гетьманові допомагали **генеральні старшини**. При з'ясуванні воєнних питань вони виконували функції генерального штабу, а в ході вирішення проблем внутрішньої політики ставали кабінетом міністрів. До числа найвищих

Булава гетьмана Богдана Хмельницького (без оздоблення). XVII ст.

Парадна шабля особистої охорони гетьмана Богдана Хмельницького. XVII ст.

Прапор
Чернігівського полку.
1651 р.

Шабля з піхвами гетьмана Богдана Хмельницького. XVII ст.

Шабля Богдана Хмельницького. Середина XVII ст.

державних урядовців належали: генеральні писар, обозний, два осавули, хорунжий, бунчужний, двоє суддів і підскарбій.

У полках і сотнях управління здійснювали **полковники** та **сотники**, опираючись на полкових і сотенних старшин.

3. Адміністративно-територіальний устрій

Уперше територія гетьманської держави була визначена Зборівським договором 1649 р. Вона складалася з трьох воєводств: Київського, Брацлавського та Чернігівського й становила майже 200 тис. кв. км. На її території мешкало 1,6–2 млн жителів. Кордони цієї держави були встановлені: на заході (з Молдовою і Польщею) річками Дністер і Случ; на півночі впиралися в кордони Великого князівства Литовського; на сході — Московської держави; на півдні — Османської імперії та Кримського ханства. На жаль, кордони молодій держави, не захищені природними бар'єрами (гори, пустелі, великі ріки, моря), були відкритими для агресії з боку сусідніх держав.

З 1648 р. розпочалося формування національного адміністративного устрою. Замість воєводств і повітів утворювалися полки й сотні. 1649 р. всю територію Гетьманщини було поділено на 16 полків і 272 сотні. На Правобережжі утворилося 9 полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Київський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський і Кальницький; на Лівобережжі — 7: Переяславський, Кропивнянський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський і Чернігівський. До 1657 р. виникли нові полки: Паволоцький, Подільський (Могилівський), Турово-Пінський, Білоруський, Волинський, Стародубський та інші.

Панорама Чигирини.
Малюнок другої половини
XVII ст.

Столицею держави стало м. Чигирин. Київ мав статус давнього княжого стольного граду та духовної столиці всієї України (Русі).

4. Фінансова система

Утримання державного апарату, великої армії, ведення воєнних дій та широких дипломатичних відносин потребувало значних коштів. Наповненням державної скарбниці займався генеральний підскарбій. Головним джерелом фінансових

надходжень були податки. Українські селяни й міщани підтримували збройну боротьбу проти польської шляхти. Тому з кожного господарства на військові потреби вони сплачували по 4 талери. Козаки від податків звільнялися, їхнім головним обов'язком перед державою була служба власним коштом у війську.

Значні прибутки до державної скарбниці надходили за рахунок оподаткування промислів: млинарства, гуральництва, броварництва, рудництва, гутництва, будництва тощо.

На кордонах держави з іноземних та українських купців збирали ввізне та вивізні мита. Усередині країни стягали збори з торгів та ярмарків. Державну скарбницю поповнювали також за рахунок передачі в оренду колишніх державних земель («королівщин»), різних промислів, млинів, шинків тощо. Навесні 1649 р. було засновано карбівню — державний монетний двір.

За підрахунками дослідників, щорічний прибуток української скарбниці в ті роки становив мільйон золотих.

Історичний факт. Український монетний двір, за свідченням московського посла, карбував монети із зображенням меча на одному боці та написом «Богдан» — на іншому. Про карбування Гетьманщиною власних грошей повідомляла 21 грудня 1652 р. паризька «Gazette de France».

5. Судочинство

Істотні зміни відбулися в судочинстві. Припинили існування земські, підкоморські, городські й панські (домініальні) суди. Замість них запровадили генеральний, полкові й сотенні. Найвищим судовим органом був Генеральний військовий суд — колегіальний орган, який діяв у складі двох (а з 1654 р. трьох) генеральних суддів. Він розглядав апеляції на рішення нижчих судів, справи генеральних і полкових старшин і справи про державні злочини.

Повноваження верховного судді мав гетьман. Він спільно з генеральною старшиною розглядав апеляції на рішення Генерального військового суду, особисто затверджував усі важливі вироки, зокрема смертні.

Козацьким судам підлягали також міщани й селяни, насамперед у справах розбою та вбивств. У містах із магдебурзьким правом суд звершували колегії лавників, у решті міст і містечок — ратуші, у селах — війти й отамани. У північних полках Лівобережжя діяли копні суди — суди сільських громад. Судочинство здійснювалося на основі українського звичаєвого права, магдебурзького права й Литовського статуту. Негативною ознакою функціонування судової системи було зосередження в руках сотників і полковників судової та адміністративної влади.

ГУРАЛЬНИЦТВО — виробництво горілки.

БРОВАРНИЦТВО — виробництво пива.

БУДНИЦТВО — виробництво поташу (соди).

ГУТНИЦТВО — виробництво скла і скляних виробів.

ДОМІНІАЛЬНИЙ (від латин. *dominus* — пан) — панський.

АПЕЛЯЦІЯ (від латин. *appellatio* — звернення) — оскарження якої-небудь постанови у вищій інстанції.

6. Державна мова

У роки формування Української козацької держави в усіх офіційних виступах, універсалах, діловодстві гетьман і старшини послуговувалися українською мовою. Нею вели дипломатичні перемовини й листування. Так, українське посольство, яке прибуло в лютому до Москви для укладення міждержавної угоди привезло лист Б. Хмельницького цареві, написаний українською мовою. Нею ж були написані в 1654 р. Березневі статті Б. Хмельницького.

Отже, у процесі формування держави українська мова стала державною.

7. Українська армія

Богдан Хмельницький надавав особливого значення розбудові армії. Уже в червні 1648 р. він підготував для неї військовий статут — «Статті про устрій Війська Запорозького». Упродовж 1648–1651 рр. чисельність збройних сил України сягала 80–100 тис. досвідчених воїнів і 40–50 тис. селян і міщан, які несли обозну службу. Недоліком української армії було її комплектування на засадах ополчення. Тому гетьман виношував плани створення 50-тисячного регулярного війська.

ЛАФЕТ —
станок, на якому
закріплюється ствол
гармати.

Остання сторінка реєстру
1649 р. Війська Запорозького

Ударну силу армії становила піхота. Її вважали однією з кращих у світі. Вона була озброєна найсучаснішою вогнепальною зброєю. Гетьман сформував кінноту, яка не раз демонструвала високі бойові якості в найзапекліших боях під Пилявцями, Зборовом і Берестечком. Потужною складовою української армії стала артилерія. Її поділяли на важку польову й облогову та легку кінну артилерію. Для цього використовувалися легкі «водні» гармати поставлені на **лафети**. На думку дослідників військової справи, у використанні останньої гетьман випередив Західну Європу на ціле століття.

До складу Богданового війська входили також підрозділи добре організованої розвідки, прикордонної, фортифікаційної та санітарної служб. Сучасники відзначали сувору військову дисципліну та безпереймне постачання, яких домогся Хмельницький. Окрім гетьмана, бойовими підрозділами успішно командувала слава когорта талановитих воєначальників: Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Станіслав-Михайло Кричевський та інші.

8. Державна символіка

Державним гербом Української козацької держави був герб Війська Запорозького, на якому зображений козак із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі. Державними прапорами були гетьманські. Першим із них був прапор, виготовлений у 1648–1649 рр. — біле полотнище з червоним колом, посередині якого розміщений хрест, подібний до зображень хрестів на саркофазі Ярослава Мудрого. Хрест обрамляють вісім (по чотири з кожного боку) золотих і дві червоні зірки.

Під хрестом зображений півмісяць, обернений догори. Полки та сотні мали військові корогви з різними емо-
 лемами та різноманітним поєднанням кольорів (білий,
 червоний, жовтий, синій тощо).

Прапор козацький. 1651 р.

Прапор
 Чернігівського полку. 1651 р.

Прапор гетьмана
 Богдана Хмельницького

9. Зміни в соціально-економічному житті українського народу

Національно-визвольна війна докорінно змінила соціально-економічні від-
 носини в українському суспільстві. Польська шляхта і магнати, їхні управителі
 й орендатори були винищені або вигнані з Гетьманщини. Провідне місце в сус-
 пільстві здобув козацький стан. До нього увійшли запорожці, реєстрові козаки,
 селяни, міщани, дрібні православні шляхтичі. Козаки виступали захисниками
 українського суспільства й держави. За виконання військового обов'язку вони
 звільнялися від податків, мали право на землю. Спершу кожен мешканець Геть-
 манщини мав змогу записатися до козацтва, якщо він міг придбати коня, зброю,
 забезпечити себе всім необхідним у бойовому поході.

Окремим станом було міщанство. Чисельність його в Наддніпрянщині була
 значною через велику кількість укріплених містечок у покордонному краї. До
 того ж влитися до міщанського стану перед визвольною війною бажав кожен,
 хто прагнув бути вільним громадянином.

І С Т О Р И Ч Е С К Е Д Ж Е Р Ь Л О

У 1653 р. сотник Пилип Уманець повідомляв листовно сев-
 ьського воєводу: «А що ваша милість писав до нас недавніми
 часами, що нам, простим людям, не годиться до воєвод гра-
 мот писати, то ми за ласкою Божою тепер не є прося, але ли-
 царі Війська Запорозького. Правда, що посол великий корон-
 ний, небіжчик Адам Кисіль постановив був з государем
 праведним і з боярами великими, що тільки вільно було пи-
 сати грамоти до воєвод воєводам, старостам, суддям, писа-
 рям земським і городським. А тепер у нас за ласкою Божою,
 поки Його воля свята, тут у всьому краю Сіверському ні вое-
 води, ні старости, ані судді, ані писаря нема — Боже дай, щоб
 здоровий був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Вій-
 ська Запорозького. А пан полковник у нас тепер за воєводу,
 а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю!»

1. На які зміни в суспільно-політичному житті
 України вказує лист?
2. Яка битва попереднього року докорінно зміни-
 ла настрій українських старшини?

С. Васильківський.
 Воєвода Адам Кисіль

Війна визволила від фільварково-панщинної роботи селян-кріпаків. Вони здобули особисту свободу, стали вільними власниками землі й отримали право займати її стільки, скільки спроможні були обробити. За це на них покладался обов'язок сплачувати державі грошовий податок — чинш.

До соціальної структури українського суспільства ввійшли також представники української дрібної православної шляхти. Вони зуміли утриматися лише тому, що пішли служити до козацького війська. Незважаючи на різке скорочення чисельності, політична вага дрібної шляхти в державі помітно зросла завдяки високому рівню освіченості й спроможності брати участь у державному управлінні.

Змінився статус православного духівництва, оскільки православ'я стало державною релігією. Православні монастирі були єдиними серед колишніх феодалних власників, які зберегли свої земельні володіння.

Із козацьких старшин, православних шляхтичів, православного духовенства почала формуватися соціальна еліта козацької держави. Значна частина її представників прагнула стати новими феодалами-землевласниками, але її соціальний егоїзм стримував гетьман.

1. Покажіть на мапі кордони держави, заснованої Б. Хмельницьким.
2. Чому територія Української козацької держави була поділена на округи з назвами військових одиниць: курінь, сотня, полк?
3. Дайте коротку характеристику ознак Української козацької держави.
4. Як змінилася соціальна структура українського суспільства на визволених територіях?
5. Як змінилося суспільне становище козацтва, селян і міщан після перемоги Національно-визвольної війни?
6. Уявіть, що вам у далекому 1648 р. потрібно було переконати мешканців вашого населеного пункту не просто об'єднатися в громаду, а довести необхідність підпорядкуватися державним органам Української козацької держави. Які аргументи ви б використали?
7. Назвіть передумови виникнення Української козацької держави.
8. Створіть власний ескіз прапора, розмістивши на ньому кілька різних елементів, на кшталт козацьких прапорів. Поясніть їх символічне значення.

§ 20. Гетьманщина в системі міжнародних відносин. Продовження боротьби з Польщею в 1653 р.

Пригадайте, яке значення для Європи мала Тридцятирічна війна й укладення Вестфальського мирного договору?

1. Україна – складова історичного процесу пробудження Європи

Буремні події Національно-визвольної війни не можна відокремлювати від європейських подій. У тогочасній Європі теж відбувалися глибокі перетворення. Європейські народи ставали на шлях творення національних держав і утвердження буржуазних відносин. Це супроводжувалося низкою соціальних вибухів, протистоянь, революцій.

Поряд із українськими подіями слід назвати буржуазну революцію в Англії 1640 р., Сегадорське повстання 1640 р. проти іспанського абсолютизму в Каталонії, розгортання в 1647 р. антиіспанської боротьби в Південній Італії та на Сицилії. Високою була соціальна напруженість у Данії, Голландії, Португалії. Визрівали фронда у Франції, масові селянські повстання в Швеції, Московії, Австрії, Швейцарії.

2. Місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи

Успішна боротьба українського народу за визволення й створення Української козацької держави привели до того, що в Європі з'явився новий активний учасник міжнародних відносин. Україну почали брати до уваги як державу, здатну впливати на співвідношення європейських сил. Тому Чигирин перетворився на столицю, у якій схрещувалися політичні інтереси багатьох європейських й азійських держав.

Насамперед Україна своєю визвольною боротьбою ослабила найсильнішу державу тогочасної Європи — Річ Посполиту. Зазнавши воєнних поразок, утративши великі родючі й заселені території, а з ними й козацькі бойові формування, Польща почала занепадати.

Своєю визвольною боротьбою український народ сприяв боротьбі європейських народів проти католицької експансії. Починаючи з 20–30-х років XVII ст., козацькі й селянські повстання не давали змоги Польщі брати активну участь у 30-річній війні на боці Католицької ліги, що представляла в тодішній Європі католицьку реакцію. Повстання 1648 р. повністю паралізувало діяльність Польщі на міжнародній арені, того ж року її союзники — Австрія й Іспанія — позбавлені підтримки, зазнали поразки й погодилися на укладення Вестфальського мирного договору.

Роль Національно-визвольної війни українського народу в ослабленні католицької реакції в Європі чітко усвідомлював вождь Англійської буржуазної революції Олівер Кромвель. У 1649 р. він написав листа до Б. Хмельницького, у якому називав його «генералісимусом», «володарем усіх козаків Запорозьких», «грозою і винищувачем аристократії Польщі».

Дружні зв'язки з Україною прагнув налагодити Волоський господар Матей Басараб, підтримки Хмельницького у боротьбі за польську корону шукав князь Трансильванії Дьєрдь II Ракоці.

На Українську козацьку державу звернула увагу й Венеціанська республіка. Вона постійно протистояла Османській імперії в боротьбі за торгові шляхи та вплив на Балканський півострів. У 1650 р. Венеція запропонувала гетьманові свою підтримку в обмін за участь у спільній боротьбі проти Туреччини. Проте він дипломатично відмовився від такого союзу.

Історичний факт. Саме завдяки дипломатичним контактам до нас дійшов словесний портрет Б. Хмельницького, описаний венеціанським послом А. Віміною: «Росту він скоріше високого, ніж середнього, широкий в костях і міцної будови. Його мова і спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою і проникливим розумом. У поведінці він м'який і простий, але з іншого боку, він тримає вояків у дисципліні. Усім, хто входить до його кімнати, він простягає руку й усіх просить сідати, якщо це козаки».

3. Зовнішня політика Гетьманщини

Богдан Хмельницький теж усвідомлював значення зв'язків з іншими державами. Він намагався скористатися ними з максимальною вигодою в боротьбі за незалежність і соборність України та міжнародну ізоляцію Польщі. На початку боротьби гетьман уклав договір із кримським ханом. Це допомогло йому здобути низку блискучих перемог. Але саме кримський хан під Зборовом і Берестечком перешкодив гетьманові домогтися остаточної перемоги над Польщею і проголошення незалежної української держави.

Автограф гетьмана Богдана Хмельницького

ПРОТЕКЦІЯ
(ПРОТЕКТОРАТ)
(від латин. *protege* — захищаю) — військово-політичний союз, що передбачає військову допомогу протегованій державі; часто пов'язаний з частковим чи повним обмеженням зовнішньо-політичної діяльності протегованої держави.

Проте кримський хан був лише васалом турецького султана. Тому Хмельницький докладав чимало зусиль для залучення на свій бік Туреччини. Після обміну посольствами в 1651 р. турецький султан спеціальною грамотою оголосив готовність узяти Військо Запорозьке під свій протекторат. Погодившись, Україна вступила б у васальні відносини з турецьким султаном, дотримуючись умов, на яких перебували під рукою султана такі християнські держави, як Молдова, Волощина, Трансильванія.

Союз із Туреччиною поклав би край претензіям Польщі щодо України. Річ Посполита не наважилася б вести війну з турецьким васалом. Цей союз зв'язав би руки Криму. Він би мусив рахуватися зі Стамбулом і припинити грабіжницький промисел на теренах України.

4. Відносини між Українською державою та Московією

На початку повстання Б. Хмельницький вступив у дипломатичні відносини з московським царем. Одночасно гетьман шукав засобів втягнути царя у війну проти Польщі й запропонував йому повести боротьбу за здобуття польського трону. На думку Хмельницького, король-некатолик дозволив би Українській державі стати третім рівноправним членом Речі Посполитої.

Коли ж Хмельницький спрямував свої зусилля на побудову Української незалежної держави, він не раз закликав Москву розпочати війну проти Польщі й допомогти православній Україні порятувати від винищення український люд. Проте заклики не допомагали. Царя стримували колишні поразки, яких зазнала Московія у війнах з Польщею, і певні військово-політичні розрахунки.

Починаючи з 1649 р., Москва не відмовлялася від господарського сприяння Україні. Цар дозволив безмитну торгівлю хлібом з Україною, але у військово-політичне протистояння він не втручався й вичікував взаємного послаблення обох сторін непримиренною боротьбою, щоб підпорядкувати собі обидві сусідні держави.

Богдан Хмельницький зрозумів суть вичікувальної політики царського уряду. Щоб спонукати його до рішучих дій на боці України, гетьман попереджав про можливі згубні для Московії наслідки довгих зволікань. Іншлося про неодноразові вимоги кримського хана організувати спільний похід на Москву, які 1650 р. стали особливо настирливими. І лише згода Б. Хмельницького вирушити у спільний похід проти Молдови відвернула хана на певний час від московського напряду.

5. Продовження боротьби з Польщею в 1653 р.

У березні 1653 р. 15-тисячне польське військо на чолі з С. Чарнецьким несподівано напало на Україну. З дикувською жорстокістю жовірни палили міста й села, вирізали мирне населення, виконуючи наказ свого командира «не залишати русина і на розлід». За свідченням сучасника С. Твардовського: «Тут ні на яку стать не зважав розлученнй жовірі: ні на дівчину, ні на вагітну жінку, ні на невинних дітей на грудях матері...» Однак під Монастирищем Кальницький (Вінницький) полк на чолі з І. Богуном зупинив ворожий наступ.

6. Внутрішньополітичне становище Гетьманщини в другій половині 1653 р.

Блискуча перемога І. Богуна створила сприятливі умови для контрнаступу української армії. Основні сили під командуванням Б. Хмельницького звільнили Поділля, готувалися до походу в Галичину. І саме в цей момент під Городком стався козацький заколот. Богдан Хмельницький вислухав докори козаків, зумів їх заспокоїти, але змушений був повернути військо до Білої Церкви.

Причини заколоту рядового козацтва слід шукати в накопиченні низки труднощів, пов'язаних з війною, що тривала вже шостий рік. Постійні воєнні дії, каральні походи поляків, татарські набіги призвели до величезних спустошень на Правобережжі. Лише на Волині було зруйновано понад 620 міст, містечок і великих сіл. Ще більших втрат зазнали Поділля, Брацлавщина, Київщина. Повністю знищеними були понад 100 міст і містечок Правобережжя.

У 1650–1652 рр. просторами від Дністра до Дніпра прокотилася й страшна «морова пошесть» — епідемії холери й чуми. На шляхах і в містах люди «лежали, наче дрова». За воєнними діями, спустошеннями й епідеміями прийшов голод. Особливо багато жертв він забрав у другій половині 1652 — навесні 1653 рр.

Нестерпні злидні та нещастя спричинили й масове переселення правобережців у Молдову, на Лівобережжя, у Слобідську Україну, Московію. Через це людські втрати козацької України до літа 1653 р. досягли не менше 35–40% населення.

Лихоліття війни призвели й до розорення значної частини козаків. Вони втрачали спроможність виконувати військову повинність. Чисельність козацької армії влітку 1653 р. скоротилася вдвічі й становила 40–50 тис. вояків. Багаторічні воєнні біди змінили й суспільні настрої, психологічний стан народу. Якщо протягом 1648–1651 рр., панували бойовий дух, рішучість і віра в перемогу, то тепер суспільство все більше охоплювали зневіра й розчарування. Внутрішньополітичну ситуацію ускладнювали й зовнішньополітичні обставини, зокрема створення антиукраїнської коаліції в складі Польщі, Трансільванії, Волощини й Молдови.

7. Облога Жванця та її наслідки

Важкими внутрішньополітичними обставинами України вирішив скористатися польський король. Наприкінці серпня 1653 р. він оголосив осінній похід проти України. Відмобілізувавши 40 тис. війська, король спрямував його до м. Бара на Поділлі. Проголосив збори до нового походу й Б. Хмельницький. Але цього разу вони проходили вкрай мляво, без будь-якого бойового піднесення. Зібравши 30–40 тис. козаків, гетьман поспішив до Бара. Коли ж до козаків приєдналося татарське військо, польський король вирішив відступити й отаборитися під м. Жванець, неподалік від Кам'янця-Подільського.

У жовтні головні сили українсько-татарського війська взяли польський табір в облогу. Спроби вирватися з оточення закінчувалися невдачею, виснажене голодом, холодом і хворобами польське військо ледь трималося. Його чисельність швидко скорочувалася. На початок грудня померло близько 10 тис. жовнів.

І знову короля від капітуляції врятував кримський хан. Отримавши від Яна Казимира багаті «упоминки» і дозвіл взяти ясир у Західній Україні, Іслам-Гірей утретє зрадив союз з Б. Хмельницьким. Незважаючи на успішні воєнні дії української армії, кримсько-польський договір під Жванцем від 5 грудня 1653 р. передбачав повернення до умов Зборівського договору, але не для всієї Української козацької держави, а лише для козацького стану. Це означало повну окупацію України польськими військами, повернення шляхти. Союз хана з королем створив для України загрозу втрати всіх здобутків Національно-визвольної війни.

8. Необхідність укладення нового союзу

Українську козацьку державу могло врятувати лише укладення нового військово-політичного договору з надійним союзником. І таку можливість гетьман Богдан Хмельницький зумів передбачити й підготувати заздалегідь. Тривалі роки напруженої боротьби, яку вів український народ за своє визволення, засвідчили, що ніхто із сусідніх монархів не бажав створення незалежної соборної України.

своїх держав, примножити власне багатство й зміцнитися за рахунок сусідів. За таких обставин вибороти державність без опори на союзника було практично неможливо. Тому укладення різноманітних союзів було звичною справою для європейських володарів. Цим же шляхом пішов і Б. Хмельницький.

9. Зовнішньополітичне становище Гетьманщини в другій половині 1653 р.

Ще влітку 1653 р. виникнення антиукраїнської коаліції в складі Польщі, Молдови, Волощини й Трансильванії спонукало гетьмана до пошуку нових союзників. Він міг вибирати між Стамбулом і Москвою. Генеральна військова канцелярія активізувала перемовини за обома напрямками.

Найсильнішим з усіх можливих союзників був турецький султан. Проте в Україні не всі погоджувалися на це. Вагомим аргументом проти Туреччини був релігійний аспект. Адже за усталеними уявленнями того часу, між мусульманами й християнами не могли виникнути добрі відносини. Навіть будучи союзниками, вони грабували українські землі, забирали людей у неволю. Тричі — під Зборовом, Берестечком і Жванцем — кримський хан у найвирадішальніші моменти боротьби переходив на бік ворога. Українську політичну верхівку приваблювала протекція московського царя. Українські політики брали до уваги православне віросповідання обох народів; близькість мов; пам'ять про спільну історичну долю за часів княжої Русі; відсутність у психології українців почуття ворожнечі до московитів. Українцям до цього не доводилося тісно спілкуватися з московськими «служивими людьми», вони не знали добре їхніх звичаїв, освітнього й культурного рівня, що теж сприяло завишеним сподіванням щодо союзу з Москвою.

1 жовтня 1653 р. Земський собор вирішив просити царя прийняти Військо Запорозьке «під свою государеву високу руку» і розпочати війну проти Речі Посполитої. В Україну було відряджене спеціальне посольство на чолі з боярином В. Бутурліним. Собор зробив це, намагаючись уникнути небезпечного для Москви зближення України й Туреччини. Разом із тим Москва вирішила використати українське господарство й військову силу для здобуття перемоги над Річчю Посполитою — своїм одвічним суперником — за панування у Східній Європі.

1. Яке місце займала Українська козацька держава в європейських міжнародних відносинах?
2. Які завдання вирішував Б. Хмельницький своєю активною зовнішньою політикою?
3. Які етапи можна визначити в розгортанні відносин між Україною та Московією?
4. Охарактеризуйте внутрішньополітичне становище України, яке склалося на середину 1653 р.
5. Що означав для Української козацької держави Жванецький мирний договір між Польщею і Кримом?
6. Чому на Старшинській раді у вересні 1653 р. більшість старшин виступила за союз із Москвою?
7. Чому Земський собор вирішив погодитися на протекцію для України?

§ 21. Українсько-московський договір 1654 р. Воєнні дії 1654–1655 рр.

1. Пригадайте, як розвивалися дипломатичні відносини між Україною та Московією протягом 1648–1653 рр.
2. Чому наприкінці 1653 р. Україні був потрібен новий військово-політичний союз?

1. Переяславська рада

Після прибуття московського посольства на чолі з боярином Василем Бутурліним до Переяслава туди з-під Жванця прибув Богдан Хмельницький.

*Невідомий художник.
Портрет Олексія
Михайловича —
московського царя.
XVII ст.*

8 січня 1654 р. на міському майдані Переяслава було скликано Військову раду. Гетьман пояснив присутнім, що чотири монархи — король польський, султан турецький, хан кримський, цар московський — хотіли б, аби українська держава прийняла їхню протекцію. Далі він нагадав присутнім про ті злидні й бідування, яких зазнав український народ від поляків, турків і татар. Гетьман наголосив, що з усіх володарів найближчим за вірою та готовністю спільно воювати проти Польщі є московський цар. Потім він закликав присутніх «під царську руку», на що учасники ради відповіли згодою.

Однак в Успенському соборі, куди зайшли українські старшини й московські послы для складання присяги, несподівано виявилось, що Бутурлін очікує, аби присягали лише українці. Гетьман же, відповідно до української та європейської традиції, наполягав на тому, щоб присяга була взаємною. Українська сторона готова була присягнути на підданство цареві, але при цьому вимагала, щоб і Бутурлін присягнув від імені московського царя, що монарх надаватиме військову допомогу їй не порушуватиме прав і вольностей козаків, покочаченої шляхти, міщан та інших станів українського суспільства. Однак боярин рішуче відмовився, пояснивши свою позицію тим, що цар є самодержавцем, а тому підданим не присягне, бо це принизить його царську гідність.

Через це перемовини затяглися на тривалий час. Зрештою, українська сторона поступилася. Адже після жванецької зради кримського хана вона не мала сили боротися одночасно з Польщею і Кримом і конче потребувала військового союзника. Гетьман погодився, що царське слово дорівнює його присязі. І це не варто розцінювати як його фатальну дипломатичну помилку. Адже, відповідно до європейських традицій, невиконання царем своїх обов'язків щодо захисту підданих,

*Із яких міркувань
московський цар узняв під
протекцію Москви
Українську державу?*

*Шапка гетьмана
Богдана Хмельницького.
XVII ст.*

порушення ним чи його урядовцями досягнутих домовленостей автоматично звільняє їх від присягнутих обов'язків.

Після складання присяги Бутурлін передав гетьманові булаву, бунчук і корову, дорогі кафтан і шапку. Це означало, що цар визнав законність гетьманської влади над українцями. Того дня присягли генеральні старшини, майже всі полковники, близько ста сотників і кілька десятків делегатів від різних полків — загалом 284 особи.

2. Укладення міждержавного українсько-московського договору 1654 р.

Переяславська присяга лише продемонструвала готовність української сторони укласти договір, вона започаткувала оформлення українсько-московських відносин. Оскільки в січні 1654 р. жодних письмових домовленостей укладено не було, усе мали вирішити перемовини та підписання відповідних документів у Москві.

Однак кожна сторона по-своєму сприймала майбутні відносини. Українська розглядала їх як відносини між державами, московська ж — як виконання царських указів. Українці вважали свою землю власною, здобутою мечем і кров'ю. Московити ж дивилися на територію України, як на землю царя.

Українська сторона розуміла підданство як виконання суто військового обов'язку перед монархом. Москва ж розглядала підданих як царських холопів (рабів). Проте в ході перемовин кожна сторона, виходячи зі своїх тактичних міркувань, не загострювала увагу на своєму баченні договору. Українці визнавали своє підданство й вимагали не порушувати їхні права та вольності, а московські урядовці у відповідь щедро сипали обіцянки.

На старшинських радах у Корсуні й Чигирині протягом січня—лютого 1654 р. гетьман зі старшинами підготували проект договору — «Березневі статті». Він складався з 23 статей. Усі вони були об'єднані ідеєю встановлення рівноправних міждержавних відносин з Московією, за яких Україна зберігала б свою внутрішню й зовнішню політику вільною та незалежною.

Унаслідок перемовин у Москві протягом 12–21 березня був складений остаточний варіант договору, що мав 11 статей, які в основному зберігали вимоги української сторони. До того ж цар пообіцяв своїм новим підданим, як наголошувалося «незмінним царським словом», «тримати в нашої величності милостивому жалуванні та догляді, і їм би на нашу государську милість бути надійними».

3. Умови українсько-московського договору 1654 р.

За умовами договору, Україна визнавалася незалежною державою, очолюваною гетьманом. Вона зберігала недоторканим свій республіканський устрій, усі державні установи, які проводили цілком незалежну внутрішню політику. Договір визначав українську державну територію й територіально-адміністративний поділ на полки й сотні. Він визнавав наявність в Україні власної судової системи, що ґрунтувалася на власних законах, окремої фінансової системи, армії чисельністю 60 тис. реєстрових козаків. Договір визнавав ті соціальні й економічні відносини, які склалися в Україні після вигнання польських

землевласників та урядовців. За умовами договору передбачалося ведення Україною цілком самостійної зовнішньої політики. Гетьман зобов'язувався повідомляти царський уряд про свої відносини з іноземними послами, а з турецьким султаном і польським королем зобов'язувався підтримувати дипломатичні зв'язки лише за згодою царя.

Загалом українсько-московський договір 1654 р. був першим документом, який юридично відокремив Україну від Польщі, узаконив Українську козацьку державу як самостійного учасника міжнародної політики. Він створив умови для рівноправного й взаємовигідного співробітництва України й Московії в об'єднанні, яке нагадувало сучасну конфедерацію. Адже, залишаючись незалежними, держави об'єднували свої військові сили заради вирішення важливого питання зовнішньої політики — війни проти Польщі. Багато в чому договір був недопрацьованим, однак його недоліки не встигли позначитися на українсько-московських відносинах. Дуже швидко він утратив чинність.

4. Воєнні дії 1654–1655 рр.

Після укладення українсько-московського договору Туреччина відмовилася від підтримки Б. Хмельницького і не перешкождала кримському ханові діяти на власний розсуд. Той уклав оборонно-наступальний союз із Польщею. Над Україною нависла загроза ударів 30–40-тисячного польського війська із заходу та 40–50-тисячної кримської орди з півдня. Щоб розпочати воєнні дії проти Польщі та її союзника — Кримського ханства, Б. Хмельницькому потрібна була підтримка Московії. Очікуючи її, гетьман утрачав дорогоцінний час. А Поділля, залишене напризволяще, уже спливало кров'ю.

Воєнні дії на території Білорусі. Цар не поспішав надавати допомогу Україні. Його турбувало вирішення військово-стратегічних питань, які зміцнювали б позиції московської держави. Тому в 1654 р. він спрямував своє військо на територію Смоленщини й Білорусі. Вірний союзницьким домовленостям, Б. Хмельницький відрядив у західний похід 20-тисячний корпус на чолі з ніжинським полковником Іваном Золотаренком. Похід союзних українсько-московських військ був успішним. Головні московські сили здобули Смоленськ. До літа 1655 р. об'єднані військові сили витіснили литовське військо з Білорусі й зайняли частину Литви разом зі столицею Вільно та містом Ковно. На півдні Білорусі всюди ширився козацький устрій, адміністративний поділ на полки й сотні. Міщани та селяни записувалися до козацького війська. Вони прагнули посилення політичних зв'язків з Україною.

Воєнні дії 1654 р. в Україні. В Україні весна й літо 1654 р. минули у відсічі постійних польських і татарських набігів на міста й села Брацлавщини. Восени 30-тисячна польська армія повела на Східне Поділля широкомасштабний наступ. Вінницький, Брацлавський та Уманський полки під керівництвом І. Богуна, М. Зеленського, Й. Глуха та мешканці краю захищалися й не погоджувалися на жодні умови нападників.

Невмирущою славою вкрили себе мешканці й захисники містечка Буші, що на Брацлавщині. Коли більшість козаків, керованих сотником Зависним, загинула при обороні міста, до бою стали його мешканці. Не втримавши фортечних укріплень, вони вели бій за кожний будинок.

Історичний факт. У безвиході, як писав польський очевидець, щоб не потрапити до рук ворога, міщани самі підпалювали власні будинки й кидалися у вогонь. Жінки й дівчата разом з дітьми добровільно гинули в полум'ї, інші топилися в глибоких криницях.

Трагічна й водночас героїчна оборона Буші назавжди вкарбувалася в пам'ять народу як символ незламності духу, вірності своїм ідеалам, непереможного прагнення здолати соціальне, релігійне й національне гноблення.

Наступ на Східне Поділля тривав до весни 1655 р. і перетворив квітучий край на пустку. Лише в середині XVIII ст. Поділля подолато його наслідки.

У грудні 1654 р. польське військо об'єдналося з 30-тисячною татарською ордою і вдруге протягом року взяло в облогу Умань. Іван Богун перетворив її на неприступну фортецю. У січні 1655 р. на допомогу уманцям вирушив Б. Хмельницький з козацькими полками та 10–12 тисячами московських стрільців. Це примусило нападників припинити облогу й виступити назустріч об'єднаним українсько-московським військам.

*М. Добронравов.
Іван Богун. 1952 р.*

5. Охматівська (Дрижипільська) битва

19 січня 1655 р. на полі під селом Охматовом (тепер Жашківський р-н Черкаської обл.) обидві сторони зішлись в генеральному бою. Він тривав 3 доби. Полякам удалося прорвати фронт на московській ділянці й захопити частину їхньої артилерії. Але козаки встигли утворити замкнутий табір і відбити всі атаки. Заради оборони використовували замерзлі тіла загинувших як **бруствери**. 20 січня польські драгуни прорвалися до козацького табору, зав'язався страшний рукопашний бій. Билися всім, що потрапляло до рук. Як писав очевидець, «не стільки стрільбою, як голоблями поляків били».

БРґСТВЕР — земляний насип або кам'яне підвищення на зовнішній стороні окопу чи траншеї для прикриття бійців од ворожого вогню.

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

Реляція польського гетьмана — керівника наступу — доносить до нас страшну картину спустошення краю. 50 міст і 1000 церков лягли в попелі й руїні, а 100 тис. людей загнали в Крим. У березні спалено й пограбовано ще щонайменше 60 міст, 200 тис. чоловік забрано в ясир, не рахуючи подушених немовлят і тих, що полягли від польських шабель. «Самих дітей, подушених по дорогах і в замках, рахую на десять тисяч. Велів я в полях їх ховати, і до одної ями накидали 270, а решту ховати залишили. Не було між ними старших від одного року, — старших орда забирала».

- Поміркуйте, чому вороги українського народу винищували немовлят. Яку загрозу це становило для майбутнього України?

Московський стрілець.
Гравюра середини XVII ст.

21 січня з великими зусиллями Б. Хмельницькому вдалося розірвати блокаду й вивести свою армію з небезпечної ситуації.

Загалом на полі бою полягло 15 тис. чоловік, одних лише московських стрільців — 9 тис. Битва вкрай виснажила обидві армії. Не маючи більше сил для наступу, польське військо відступило на Брацлавщину, татари — на південь, спустошивши середню Київщину. Проте і в Хмельницького не залишалося сил для визвольного наступу на Брацлавщину. Гетьман почав утрачати надію на активну допомогу Московії.

6. Похід на Галичину 1655 р.

До середини травня 1655 р. полки І. Богуня та М. Зеленського звільнили Брацлавщину, а Б. Хмельницький, дочекавшись підходу московського війська Бутурліна, виступив у похід до Кам'янця-Подільського.

Під його стінами гетьман прийняв шведського посла. Той повідомив, що новий король Швеції Карл X Густав розпочав війну проти Польщі. Гетьман погодився вести спільні дії проти Речі Посполитої і, не гаючи часу, вирушив до Львова.

19 вересня під м. Городком, що за 30 км від Львова, Б. Хмельницький завдав нищівної поразки війську коронного гетьмана С. Потоцького і того ж дня підійшов до Львова. Не бажаючи втрачати сили військ і руйнувати українське місто, гетьман розпочав перемовини з львів'янами і, погодившись на викуп, зняв облогу.

Незабаром гетьман отримав інформацію, що в Західну Україну просувається кримська орда. 12 листопада, біля м. Озерна, після жорстокого бою гетьман і кримський хан уклали угоду. Відповідно до неї Крим обіцяв не втручатися у війну України й Московії проти Польщі.

Отже, незважаючи на труднощі військової кампанії 1655 р., Б. Хмельницький мав добрі перспективи для визволення Західної України та включення її до складу Української козацької держави.

Шведський король
Карл X Густав

Є. Турбацький. Посли львівського магістрату в таборі гетьмана Богдана Хмельницького під Львовом. 1907 р.

Які плани виношував
Б. Хмельницький щодо
Західної України?

Витяги з Березневих статей Б. Хмельницького

- «1. Спочатку будь ласкавим, твоя царська величність, підтвердити права і вольності наші військові, як віками були у Війську Запорозькому, що своїми правами судилися, і вольності свої мали в добрах і в судах; щоб ні воєвода, ні боярини, ні стольник в суди військові не вступалися, але від старшин своїх чого товариство суджені були: де три чоловіки козаків, тоді два одного повинні судити.
6. Бережи, Боже, смерті на папа гетьмана, оскільки всякий чоловік смертний, без чого не може бути, щоб Військо Запорозьке само між себе гетьмана обирали, а його царській величності повідомляли, щоб те його царській величності не в образу було, тому що те давній звичай військовий.
14. Посли, які здавна з чужих земель приходять, до Війська Запорозького, щоб пану гетьману і Війську Запорозькому, які до добра були б, вільно приймати, щоб то його царській величності до гніву не було; а коли мало проти його царської величності бути, повинні ми його царській величності повідомляти.
17. Поки від королів польських ніякого гоніння на віру на вольності наші не було, завжди ми всякий чин свою вольність мали, і ми їм вірно служили; а нині за настанн на вольності наші, змушені ми його царській величності під міцну і високу руку піддатися, для того наполегливо просити мають послы наші, щоб привілеї його царська величність нам на картях писані, з печатками вислани, одну на вольності козацькі, а другу на шляхетські пожалував, щоб непохитно то у вічні часи було. Коли те отримаємо, ми самі розгляд між собою мати будемо...»

1. Проаналізуйте витяги з Березневих статей. Якими вбачали відносини між Україною та Московією українські урядовці?
2. Яке місце відводили статті московським урядовцям у вирішенні українських судових і державно-адміністративних справ?

1. Чому в боротьбі за незалежність українським провідникам довелося шукати військових союзників?

2. Чому Московія утримувалася від союзницького військового договору з Україною протягом 1648–1653 рр.?

3. Чому українські політики на початку 1654 р. відмовилися від протекції турецького султана та кримського хана й пішли на укладення союзницького військового договору з Московією?

4. Чому 8 січня 1654 р. гетьман і старшини не одразу погодилися на складання присяги московському цареві?

5. Проаналізуйте зміст українсько-московського договору 1654 р. Визначте його значення для вирішення питань української внутрішньої та зовнішньої політики.

6. Чому Б. Хмельницький затягував ведення бойових дій проти Польщі в 1654 р.?

7. У чому полягає значення Охматівської (Дрижинільської) битви?

8. Назвіть основні події українсько-московського походу 1655 р. в Західну Україну.

9. Опишіть Переяславську раду 8 січня 1654 р. Як ви визначаєте її місце в укладенні українсько-московського договору 1654 р.?

Узагальнення теми «Початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Відродження Української держави»

Посилення феодального визиску, національне й релігійне приниження, наступ на культуру й самобутність, що розпочалися після Люблінської унії 1569 р., підняли народ на Національно-визвольну війну. Урахувавши причини поразок попередніх козацьких повстань, Богдан Хмельницький та його сподвижники протягом 1648 р. зуміли завдати Речі Посполитій жорстоких поразок.

Наступного 1649 р. Б. Хмельницький перейнявся ідеєю створення незалежної соборної держави українського народу. Відтоді вона стала провідною в житті та діяльності гетьмана й згуртованого ним козацтва. Наслідком їхніх зусиль було створення Української козацької держави — «Війська Запорозького».

Україна стала активним учасником міжнародної політики. Її намагалися задіяти у своїх зовнішньополітичних планах європейські держави, а гетьман використовував співвідношення сил, що складалося в Європі, для зміцнення Української держави.

Проте роки боротьби за незалежність і соборність з таким ненадійним союзником, як кримський хан, серйозно ускладнили як внутрішньо-, так і зовнішньополітичне становище держави восени 1653 р. Україна постала перед необхідністю укладення союзницького договору з надійним зовнішньополітичним партнером. Старшинська й Військова ради в Переяславі 8 січня 1654 р. визначили таким союзником Московську державу. У березні 1654 р. з нею було укладено українсько-московський договір. За його умовами Україна визнавалася незалежною державою, очолюваною гетьманом. Вона зберігала недоторканою свою форму правління, усі державні установи, які проводили незалежну внутрішню політику. Договір визнавав українську державну територію й територіально-адміністративний поділ на полки й сотні. Він визнавав наявність в Україні власної судової системи, що ґрунтувалася на власних законах, окремої фінансової системи, армії, ті соціально-економічні відносини, які склалися після вигнання польських землевласників, а також ведення самостійної зовнішньої політики.

ВОЄННІ ДІЇ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬК НА ЧОЛІ З БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ ПІСЛЯ УКЛАДЕННЯ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1654 р.		
Дата	Місце проведення	Результати
1654–1655 рр.	Білорусь, Смоленщина	Успішні дії московсько-українських військ проти литовців; прагнення білорусів об'єднатися з козацькою Україною
19–21 січня 1655 р.	Охматів	Відступ виснаженого польсько-татарського війська і козаків
19 вересня 1655 р.	Галичина	Розбивши польське військо під м. Городком, гетьман отримав перспективи на визволення Західної України та включення її до складу Української козацької держави

**НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст. НА ЧОЛІ
З БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ**

Дата	Місце воєнних дій	Результати та наслідки
5–6 травня 1648 р.	Біля р. Жовті Води	Перемога козаків з татарами, узяття в полон С. Потоцького, керівника польського війська
16 травня 1648 р.	Під Корсунем	Перемога козаків з татарами, каральне польське військо припинило існування, обидва його гетьмани потрапили в полон
11–13 вересня 1648 р.	Під Пилявцями	Перемога козаків з татарами, ганебна втеча польських керівників з місця бою
5 жовтня 1648 р.	Облога Львова	Отримавши викуп від львів'ян, козаки рушили далі
Жовтень 1648 р.	Облога Замостя	Угода з королем Яном Казимиром про перемир'я
Липень–серпень 1649 р.	Збараж, Зборів	Укладення Зборівського мирного договору з Польщею через зраду татар: обмеження території Київським, Брацлавським і Чернігівським воєводствами; козацький реєстр – 40 тис. чоловік
Серпень 1650 р.	Молдова (Ясси)	Заволодіння Яссами, союз Молдови з Україною (при цьому розірвання союзу Молдови з Польщею)
Лютий–березень 1651 р.	Брацлавщина	Зупинення козаками вторгнення польської армії
18–30 червня 1651 р.	Під Берестечком	Відступ козаків через зраду татар, захоплення Б. Хмельницького в нетривалий полон
Літо 1651 р.	Київ, Біла Церква	Розгромивши Київ, литовське військо об'єдналося з польським; укладення Білоцерківського мирного договору: обмеження території, контрольованої гетьманом, лише Київським воєводством
22–23 травня 1652 р.	Під горою Батіг	Перемога козаків; відновлення кордону по річках Дністер і Случ
1652–1653 рр.	Молдова (Ясси, Сучава)	Одруження Тимоша Хмельницького і Розанди, доньки молдовського господаря; повернення престолу В. Лупулові; невдалий похід козаків на чолі з Т. Хмельницьким на Волощину і Трансильванію
Березень 1653 р.	Під Монастирищем	Зупинення козаками на чолі з І. Богуним вторгнення польської армії
Серпень–грудень 1653 р.	Під Жванцем	Незважаючи на успішні воєнні дії, знову через зраду татар довелося укласти мирний договір; за умовами Зборівського договору лише для козацького стану – фактично втрата майже всіх здобутків Національно-визвольної війни

ізнатись, як жила Україна за часів гетьманування І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Брюховецького та інших, ви зможете, ознайомившись із четвертим розділом. Окрім цього, ви прочитаете про те, як гетьмани намагалися об'єднати Правобережжя й Лівобережжя України, та які країни посягали на багаті українські терени.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- показати на мапі території, підвладні гетьманам Лівобережної та Правобережної України; території, що перебували під контролем Московії, Туреччини, Польщі; центри полків Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України;
- визначити хронологічну послідовність основних подій;
- застосувати та пояснити на прикладах поняття та терміни: «Лівобережна Гетьманщина», «Слобожанщина», «Руїна», «Чортомлицька Січ»;
- пояснити причини та наслідки московсько-української війни 1658–1659 рр.;
- аналізувати зміст найважливіших угод між іноземними державами, що стосувалися українських земель;
- порівняти господарське життя різних українських земель.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в 60–80-х роках XVII ст.

§ 22. Українська держава в останні роки життя Богдана Хмельницького

Назвіть відомих вам європейських та інших монархів, які справили визначний вплив на історію своїх народів.

1. Віленське перемир'я Московії та Польщі в 1656 р.

Улітку 1655 р. Швеція розпочала переможну війну проти Польщі. Це створювало сприятливі можливості для втілення в життя планів Б. Хмельницького, однак викликало страх у Московії, адже Швеція була її давнім суперником за прибалтійські території.

Тому вже наприкінці 1655 р. московський цар почав зближення з урядом Речі Посполитої, яка опинилася на краю загибелі й поділу між Швецією, Україною, Трансильванією та Бранденбургом. У цій ситуації польські **дипломати** навіть запропонували цареві Олексію посісти польський трон після смерті Яна Казимира. У травні 1656 р. Московія оголосила війну Швеції, не заручившись підтримкою жодного союзника.

ДИПЛОМАТІЯ —

зовнішньополітична діяльність держави, що послуговується мирними засобами і спрямована на захист національних інтересів.

У серпні 1656 р. у Вільно Московія й Польща розпочали **сепаратні** перемовини. Гетьманщина як союзник Московії направила до Вільно й своє посольство. Проте українських послів не допустили до участі в перемовинах.

СЕПАРАТНИЙ

(від латин. *separatus* — окремий, відособлений) — договір, укладений окремо від своїх союзників.

Умови перемир'я. 24 жовтня 1656 р. сепаратне Віленське перемир'я було укладене. Відповідно до нього Московія й Річ Посполита припиняли воєнні дії між собою. Вони зобов'язувалися не вести ніяких дипломатичних перемовин зі Швецією, розпочати спільні воєнні дії проти неї та Бранденбургу.

«Із Царєграда, із Варшави і Москви, прибували посли з великими дарами єднать Богдана і народ український уже вільний і сильний. Султан, окрім великого скарбу, прислав Богданові червоний оксамитовий жупан на горностаяєвому хутрі, на киталт княжого, порфірі, булаву і шаблю, однак рада (окрім славного лицаря Богдана) присудила єднать царя московського».

Т. Шевченко.

Дари в Чигирині 1649 р.

1844 р.

Територія Гетьманщини мала бути обмежена теренами Київського воєводства. Умови перемир'я повторювали обіцянки в майбутньому надати московському цареві польську корону і, за цієї умови, залишити Україну в складі Речі Посполитої.

2. Зміна зовнішньополітичної орієнтації Богдана Хмельницького

Гетьман і Старшинська рада розцінили Віленське перемир'я як нехтування Московією державними інтересами України, як брутальну зраду московським царем умов українсько-московського договору. Тому український уряд розпочав роботу над створенням нової антипольської коаліції за участі Швеції, Бранденбургу, Литви, Трансильванії, Молдови й Волощини.

Насамперед відбулися перемовини із Трансильванією та Швецією. Гетьман пильно стежив за тим, щоб трансильванський князь та шведський король відмовилися від претензій на землі Західної України та визнали права Гетьманщини «на всю стару Україну, або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж по Віслу».

3. Дії українського війська в Польщі 1656–1657 рр.

Поки ще йшли перемовини зі шведами, Україна й Трансильванія розпочали війну з Польщею. У грудні 1656 р. князь Дердь II Ракоці з 30-тисячним військом, перейшовши Карпати, розпочав бойові дії в Галичині. На початку 1657 р. Б. Хмельницький відрядив йому на допомогу 20-тисячний козацький корпус під керівництвом полковника Антона Ждановича. Об'єднані війська, разом зі шведами, здобули Перемишль, Краків, Варшаву, Люблін, Берестя.

Перемоги корпусу Ждановича на Берестейщині підняли авторитет української держави. Владу володаря Української козацької держави почала визнавати шляхта Волині, Полісся, Поділля.

Зацікавленість у протектораті гетьмана виявив князь Степан-Святополк Четвертинський, волинський магнат з давнього українського аристократичного роду. Готовність визнати гетьмана своїм протектором-захисником висловлювали навіть ще недавно могутні князі Радзивілли, і Хмельницький узяв під свою опіку Слуцьке князівство.

Дуже урочисто прийняла владу гетьмана, як владу свого монарха, шляхта Турово-Пінського повіту. Її делегати від імені православних і католиків у 1657 р. в Чигирині присягнули на вірність гетьманові Війська Запорозького «в щасті й нещасті — на вічні часи». Він прийняв їхню присягу і, зі свого боку, як належало європейському монарху, присягнув шанувати їхні права й вольності.

Це було найвище виявлення авторитету й визнання Б. Хмельницького та створеної ним держави.

Однак улітку 1657 р. становище союзницьких військ у Польщі стало погіршуватися. Поразка Польщі, окупація її території іноземними військами розбудили в польському народі прагнення захистити свою батьківщину.

Тим часом Данія оголосила війну Швеції. Карл X Густав змушений був залишити Польщу. За ним відступив і бранденбурзький курфюрст. Одночасно на допомогу Яну Казимиру вислала свій корпус Австрія.

*Козацькі гармати.
Середина XVII ст.*

У травні на підмогу полякам вирушив кримський хан. Союзники опинилися в складному становищі. Трансільванський князь, зазнавши кілька поразок, зневірився й запанікував. Він часто діяв нерозсудливо, демонстрував свою зневагу до козаків і Ждановича. Коли ж Держь II Ракоці вирішив порозумітися з Польщею таємно від українських союзників, наказний гетьман А. Жданович з полковниками відступили в Україну.

Отже, унаслідок зміни міжнародної ситуації, політичних прорахунків Карла X Густава та Держь II Ракоці Україні не вдалося здобути перемогу над Польщею в союзі зі Швецією й Трансильванією.

4. Богдан Хмельницький — політик і дипломат

Звістка про повернення корпусу А. Ждановича додому стала надто важким ударом для хворого на той час Хмельницького. Гетьмана розбив параліч, і за кілька днів його не стало. Він помер 27 липня 1657 р. у Чигирині.

27 серпня тіло Хмельницького було перевезено до його рідного Суботова й поховано поряд із могилою сина Тимоша в церкві Св. Іллі, побудованій гетьманом.

Богдан Хмельницький — одна з найяскравіших постатей серед українських державних діячів. Діяльність Великого Гетьмана — визначна.

Основним внеском Хмельницького в історію українського народу стало відродження Української держави. За словами сучасника: «Виною синів Володимирових Русь упала — за Хмельницьких, при Богдані, на ноги встала».

Створена Хмельницьким Українська козацька держава повернула українців до сім'ї самостійних народів. Замість дорікань, скарг, судових процесів та літературної полеміки, окремих козацьких повстань, український народ перейшов до наступу. Опираючись на силу створеної держави, він повірив у власні сили, за допомогою шаблі здобував собі права та вольності. У нього сформувалося почуття гідності, честі та лицарства.

Саме Великий Богдан визначив, що кінцевою метою національно-визвольної боротьби має стати об'єднання всіх етнічних українських земель у складі Української козацької держави — спадкоємиці княжої Русі.

Своєю політикою він показав усім наступним поколінням українських політиків, що боротьба за національне визволення й відновлення держави може бути успішною лише на ґрунті узгодження інтересів різних верств, станів, угруповань.

*Яку з визначних заслуг
Б. Хмельницького ви
вважаєте найвагомішою?*

*Іллінська церква,
де поховано Богдана
Хмельницького.
Село Суботів
Черкаської обл. 1656 р.*

Заслугою гетьмана стала грандіозна перебудова економічних відносин між верствами та станами на засадах справедливості та вільної праці. За гетьманування Хмельницького було ліквідовано магнатське й шляхетське землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарювання, кріпацтво. Селяни отримали право спадкоємного володіння землею. Найголовніше — вони отримали волю, право переходити в козацтво й підніматися сходами козацької служби.

Козацькі та старшинські господарства перетворювалися на господарства фермерського типу, пов'язані з ринком та використанням найманої праці.

Гетьман був видатним дипломатом: за короткий термін він зумів налагодити роботу дипломатичної служби і за її допомогою досягнути утвердження Української держави на міжнародній арені.

Гетьманщина стала повноправним учасником європейських політичних процесів. За допомогою дипломатичних засобів Богдан Хмельницький неодноразово домагався політичної ізоляції головного супротивника Української козацької держави — Польщі. Він зумів створити ряд успішних антипольських союзів і коаліцій за участі Криму, Молдови, Волощини, Московії, Трансильванії, Бранденбургу, Литви та Швеції. Гетьман вважався одним із найвиразніших дипломатів Європи XVII ст.

Хмельницький був видатним полководцем європейського рівня. Він створив одну з найбоєздатніших армій у Європі. Вона здобувала перемогу за перемогою над взірцевою польською армією, підсиленою німецькими найманнями, вишколеними в боях Тридцятирічної війни. В історії воєнного мистецтва Богдан Хмельницький стоїть поруч із видатними полководцями XVII ст. — Олівером Кромвелем, Яном Собеським, Густавом II Адольфом, Євгенієм Савойським. Битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Батогом стали взірцем майстерності Хмельницького-полководця.

НА ДУМКУ ВІСНИХ

Автори фундаментального дослідження життя й діяльності Богдана Хмельницького В. Смолій та В. Степанков переконані, що, «зважаючи на масштаби впливу діяльності Хмельницького на подальший розвиток української нації, він має всі підстави носити титул „Великий” та бути канонізованим Українською православною церквою».

Для формування правдивої оцінки діяльності політика дуже вагомим є погляд збоку. Польський історик Людвик Кубалья вважав: «Чужинці порівнювали Хмельницького з Кромвелем... Але треба визнати, що Хмельницький мав при тому далеко важчі завдання: його край мав майже звідусіль відкриті кордони. Він не мав, як Кромвель, у своєму розпорядженні вишколеної інтелігенції й засобів старої сильної держави. Військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини із сусідніми державами — усе це треба було створити, усе це тяжило над його головою. Він мусив добирати і вчити людей, доглядати найменших подробиць. І коли його військо не вижило з голоду, коли він мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних агентів, то це його особиста заслуга... скрізь сильна воля й залізна рука... Не було такої ситуації, з якої він не зумів би виїти з користю для себе».

- З ким із відомих вам видатних політичних діячів стародавнього світу, доби Середньовіччя ви б поставили в один ряд Богдана Хмельницького?

5. Становище в Українській державі після смерті Богдана Хмельницького

Смерть Богдана Хмельницького похитнула основи створених ним держави та суспільства. Небезпечні прояви далися взнаки насамперед у політичній верхівці.

Невідомий художник.
Гетьман Юрій Хмельницький.
XVIII ст.

АВАНТЮРА — ризиковане, сумнівне діяння, що не враховує реальних можливостей і здійснюється, як правило, з корисливою, нечесною метою.

ДЕМАГОГ — особа, яка намагається завоювати підтримку народу обманом, нездійсненними обіцянками, лестоцями і т. п.

Богдан Хмельницький не вважав за припинення власної гідності присягати своїм підданам на захист і пошанування їхніх прав і вольностей. Свою владу гетьман застосовував відповідно до народних звичаїв та законів Української козацької держави.

Генеральні старшини й полковники зосередили у своїх руках військову, судову, адміністративну владу.

Вони поділилися на кілька угруповань і почали дбати не стільки про інтереси держави й українського суспільства, скільки про свої власні.

З іншого боку, тривала й виснажлива війна вела до зростання числа знедолених, розорених воєнними діями людей. Їх усе більше збиралося на Запорозжжі та в прилеглому до нього Полтавському полку. Невдоволення цих людей легко використовували **демагоги** й **авантюристи**, які рвалися до влади заради особистої користі.

У сусідніх держав виникла спокуса втрутитися у внутрішнє життя України, скористатися її слабкістю та підпорядкувати собі.

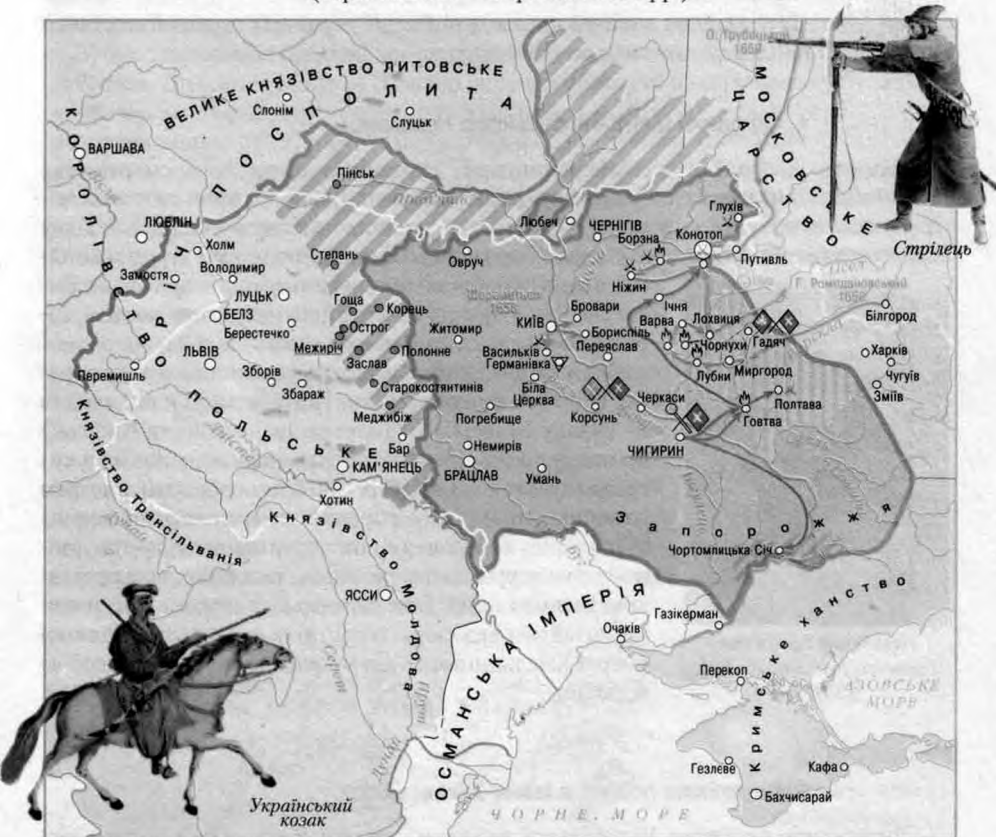
Богдан Хмельницький — високоосвічена людина, яка мала неабиякий життєвий досвід і талант керівника держави, передбачав усі ці ускладнення та труднощі. Історичний приклад Європи пропонував Хмельницькому лише один вихід — монархію шляхом заснування гетьманської династії.

Тому, відчувачи наближення смерті, Хмельницький наполіг, щоб Старшинська рада, скликана 5–11 квітня 1657 р., ухвалила передати гетьманську булаву його сину Юрію. Український гетьман прагнув вибудувати монархічну владу за європейським зразком. Адже його піддані, починаючи із селян, не були рабами, а спадкоємними власниками землі та сільськогосподарських угідь.

1. Чому, незважаючи на українсько-московський договір 1654 р., Московія уклала сепаратне Віленське перемир'я з Річчю Посполитою?
2. Покажіть на мапі території, які увійшли до складу Української козацької держави за її найвищого піднесення.
3. Дайте характеристику Богданові Хмельницькому як державному діячеві та полководцю.
4. Як складні проблеми виникли в Україні-Гетьманщині після смерті Хмельницького?
5. Із яких міркувань Б. Хмельницький бажав, щоб його наступником став син Юрій?
6. Чому українсько-трансільванський похід та шведсько-бранденбурзька окупація Польщі зазнали невдачі, а корпус А. Ждановича повернувся в Україну?
7. Якщо б ви були радником Хмельницького, як би ви порекомендували йому зреагувати на Віленське перемир'я?

УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА за ГЕТЬМАНА І. ВИГОВСЬКОГО (серпень 1657 – вересень 1659 рр.)

Території, що перебували у складі Української козацької держави в 1657 р.

Обрання гетьманом І. Виговського (23–26 серпня 1657 р.)

Українсько-шведський договір про взаємодопомогу (16 жовтня 1657 р.)

Козацькі гарнізони на територіях, спірних з Річчю Посполитою (1657–1658)

Українсько-польські перемовини про входження Гетьманщини до Речі Посполитої як Великого князівства Руського (липень 1658 р.)

Західний кордон Великого князівства Руського за вимогами української делегації

Укладення Гадяцького договору (6 вересня 1658 р.); утворення Великого князівства Руського у складі Речі Посполитої

Кордони Великого князівства Руського за Гадяцьким договором

Райони антигетьманських повстань:

під проводом Я. Клишенка (жовтень–грудень 1657 р.)

під проводом М. Пушкаря та Я. Барабаша (січень–червень 1658 р.)

Походи І. Виговського проти повстанців і перемога над ними

Район, відданий на пограбування татарам за допомогою у придушення повстання

Українсько-московська війна 1658–1659 рр.

Походи московських військ

Міста, пограбовані й спалені московськими войсками

Похід І. Виговського в 1659 р.

Розгром московського війська 28–29 червня 1659 рр.

Зречення І. Виговського (вересень 1659 р.)

§ 23. Україна за гетьманування Івана Виговського

Пригадайте визначні переможні битви українських збройних сил з найдавніших часів до Національно-визвольної війни.

1. Обрання Івана Виговського гетьманом

Як того бажав Богдан Хмельницький, гетьманом після його смерті став 16-річний Юрій. Проте складна внутрішня та зовнішньополітична ситуація потребувала перебування в цьому званні досвідченого політичного лідера. Тому вже через місяць, унаслідок упертої боротьби між старшинськими угрупованнями, влада перейшла до генерального писаря Івана Виговського — досвідченого політика, дипломата й соратника Богдана Хмельницького.

*Невідомий художник.
Гетьман Іван Виговський.
XVIII ст.*

Іван Виговський походив із старовинного роду овруцької православної шляхти. Його батько Остап входив до складу Київського братства. Іван закінчив Київську братську школу. Знав латинську, церковнослов'янську і польську мови. З 1648 р. він був особистим писарем гетьмана. 1650 р. був обраний генеральним писарем і перетворив Генеральну військову канцелярію на установу, яка керувала внутрішньою та зовнішньою політикою Гетьманщини. Іван Виговський виховав ціле покоління військових канцеляристів та дипломатів. До самої смерті Хмельницького він залишався довіреною особою гетьмана.

2. Внутрішня політика Івана Виговського

Внутрішню політику Української держави гетьман Виговський повів власним шляхом, відмінним від того, що визначив Хмельницький. Старий гетьман завжди дбав, щоб утримати соціальну рівновагу. Він опирався на народні маси, але не дозволяв їм анархічні виступи. Хмельницький підтримував старшину, але гальмував її прагнення стати новими панами.

Однак Виговський вважав, що народні маси вже відіграли свою роль, і надалі він планував опирати державне будівництво лише на вищі верстви — козацьку старшину та шляхту, що влилася в старшинські ряди. З перших місяців гетьманування Виговський щедро роздавав землі новим провідним українським верствам і православним монастирям, дозволяв їм поповнювати й накопичувати панське землеволодіння всіма доступними тоді шляхами, навіть забирати в козаків і міщан їхні «маєтності», а непокірних страчувати.

Наслідком такої політики стали виступи народу проти «нових панів». Незадоволенням селянства, рядового козацтва й січовиків наприкінці 1657 р. скористалися старшини, що перебували в опозиції до Виговського. Їхніми провідниками стали полтавський полковник Мартин Пушкар та запорозький кошовий отаман Яків Барабаш.

Загостренням соціальних суперечностей в українському суспільстві відразу ж скористалася Московія. Вона стала всіляко сприяти опозиціонерам. Заручившись підтримкою царя, Пушкар і Барабані учинили заколот на території Полтавського й Лубенського полків, організувавши 40-тисячне військо з козаків та ватаг селян-**дейнеків**. До того ж Мартин Пушкар висунув претензії на гетьманську булаву.

Виговський спершу шукав порозуміння, а потім розпочав рішучі дії. У травні 1658 р. гетьман, за допомогою татарської орди, розбив під Полтавою військо заколотників. М. Пушкар і 15 тис. повстанців загинули в бою, а Я. Барабаша схопили і скарали на горло. Однак і для Виговського ця перемога не була успішною. Внутрішня братовбивча боротьба коштувала українському народу майже 50 тис. жертв. Ще більше число людей вона налаштувала проти гетьмана. З приводу безчинств, заподіяних запрошеними гетьманом татарами, обурювалися навіть вірні йому козацькі полки.

Отже, внутрішня політика Виговського призвела до вибуху громадянської війни — **Руїни**, як влучно назвав її народ. Незважаючи на патріотизм і державницькі наміри, усунувши з гетьманства Юрія Хмельницького та потураючи соціальному визиску козаків і селян, гетьман дав своїм політичним опонентам підстави для виправдання боротьби за владу.

ОПОЗИЦІЯ

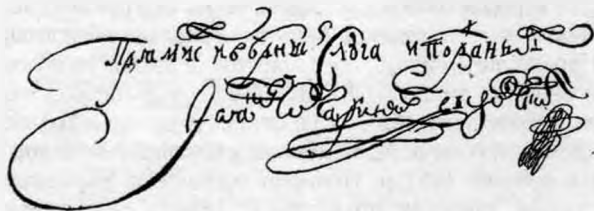
(від латин. *oppositio* — протиставлення) — опір, протидія окремої особи чи групи певному політичному курсові.

ДЕЙНЕКИ

(від *дейнека* — дрючок, довбня) — селяни-повстанці Лівобережної України.

РУІНА —

назва громадянської війни в Україні-Гетьманщині.

A handwritten signature in Cyrillic script, reading 'Іван Вигівський' (Ivan Vyhovskyi). The signature is written in a cursive, flowing style with decorative flourishes at the beginning and end.

Автограф гетьмана
Івана Виговського

3. Зовнішня політика Івана Виговського

У зовнішній політиці Виговський чітко продовжував курс Хмельницького, спрямований на утвердження державної незалежності України. 25 жовтня 1657 р. на Генеральній військової раді в Корсуні він довів до завершення одну з останніх державних справ Хмельницького — уклав договір про військово-політичний союз зі Швецією. Карл X Густав визнав незалежність Української козацької держави, включення до її складу територій аж до Вісли та поширення її кордонів до Пруссії за рахунок земель, які наприкінці гетьманства Хмельницького прийняли протекторат Війська Запорозького. Та цей договір існував недовго. Йому перешкодила війна Швеції з Данією та вихід із війни проти Польщі бранденбурзького **курфюрста**. Рада дала також згоду на відновлення союзницьких відносин із Туреччиною і Кримом та встановлення перемир'я з Польщею.

КУРФЮРСТ —

у феодальній Німеччині можновладний князь, який мав право брати участь у виборах імператора.

Водночас Виговський намагався налагодити добросусідські відносини з Московією. Він відрядив туди посольство з повідомленням про своє обрання на гетьманство. Проте, замість визнання українського вибору, у Москві почали зволікати, а потім ставити вимоги, що виходили далеко за межі українсько-московського договору 1654 р. Зокрема, царський уряд домагався введення до найбільших українських міст — Переяслава, Ніжина й Чернігова московських залог, виведення козацьких військ із території Білорусі, дарма, що білоруси визнали протекторат Війська Запорозького. Ще Москва вимагала повторних виборів гетьмана за участю царських послів. Іван Виговський погодився на виконання всіх вимог, сподіваючись, що це перетворить Московію на надійного союзника.

Однак царський уряд у такий спосіб лише готував ґрунт для ще ширшого втручання у внутрішні справи України та обмеження її державного суверенітету. Так, за спиною гетьмана царські урядовці порозумілися зі старшинськими угрупованнями, духовенством і запорожцями. Щойно прийшовши в українські міста, московські воєводи почали втручатися в справи місцевого управління та судів. Дуже швидко Виговський дійшов висновку, що Москві потрібний гетьман, якого «можна було б узяти за хохол, та й водити», тобто позбавити Україну незалежності.

4. Гадяцький договір

Перед Виговським знову постала проблема вибору союзника. Після тривалих вагань гетьман з оточенням вирішили, що краще мати справу з польським королем, аніж зі схильним до абсолютизму московським царем.

**АБСОЛЮТИЗМ —
необмежена
монархія.**

А. Ждаха.
Два козаки.
1884 р.

6 вересня 1658 р. у м. Гадячі, що на Полтавщині, між Польщею та Україною було укладено новий договір. Найбільше зусиль до його підготовки доклав видатний правник та дипломат Ю. Немирич — український магнат, протестант. Він здобув блискучу освіту в Голландії, Англії (Оксфорд, Кембридж), Франції (Сорбонна). На початку 1657 р. Немирич вступив на українську службу, прийняв православ'я, виявив себе щирим прихильником планів Б. Хмельницького, а потім — І. Виговського.

Відповідно до проекту Гадяцького договору, Україна в кордонах Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини мала утворити Князівство Руське. Поряд із Польщею та Литвою вона ставала третім рівноправним членом федерації — Речі Посполитої. Об'єднуючись із Польщею та Литвою «як рівний з рівними, вільний з вільними і шанований з шанованими» в союзну державу, Україна продовжувала зберігати значну державну самостійність.

Законодавчу владу в Україні мали здійснювати депутати від усіх полків, сотень та міст. Виконавчу владу зосереджував у своїх руках гетьман. Він мав обиратися довічно й затверджуватися королем.

Україна зберігала свою судову й фінансову системи, засновувала власну карбівню. Усі державні й адміністративні посади могли обіймати лише українці. Справочинство в державі мало вестися українською мовою.

Українську армію планувалося визначити в кількості 30 тис. козаків і 10 тис. регулярного найманого війська.

Договір передбачав скасування унії в усіх трьох державах Речі Посполитої та рівність у правах православної та католицької церков. Один із розділів договору стосувався питань освіти. Він передбачав заснування шкіл, гімназій, колегіумів «скільки буде потрібно» та двох університетів. Один із них мав стати академією (Києво-Могилянський колегіум). При університетах планувалося відкрити друкарні, які мали працювати в умовах повної свободи слова і друку.

Гадяцький договір міг би послужити для захисту здобутої, але переобтяженої складними політичними обставинами української державності. З погляду ж ідеалів національної державності, він був відступом насамперед від ідеї соборності. Адже західноукраїнські землі визнавалися складовою Польщі. Він ускладнював проведення українською державою незалежної внутрішньої та зовнішньої політики. Проте тогочасна польська політична верхівка і не збиралася дотримуватися умов Гадяцького договору.

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

Рівноправними бачив відносини України й Польщі познанський воєвода Ян Лещинський, який писав: «Що досі з ними не прийшли до згоди, не козаки, а ми винні, бо дивилися на них згорда, не як на людей — не то що, як на нерівних нам, але не вважаючи їх за людей! Та Бог показав, що це такі ж люди, як і інші, покарав нашу пиху, і тепер вони варті великої пошани — що так завзято стояли за свої вольності, що годилися радше погинути, ніж жити без свободи. Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування... Нехай буде з ними така унія, як литовська; нехай один нарід над другим не має ніяких окремих прав, бо тільки законно унормованими відносинами тримаються держави, а вивищення одного народу над другим приносить безлад».

- Як ви вважаєте, чи багато одностумців було в Яна Лещинського в Польщі серед політичної верхівки? Відповідь обґрунтуйте.

5. Московсько-українська війна 1658–1659 рр.

Перемовини навколо укладення Гадяцького договору призвели до початку московсько-української війни. Цар Олексій видав грамоту до всього українсько-го народу, у якій він назвав гетьмана Виговського зрадником, і закликав народ більше не підкорятися йому.

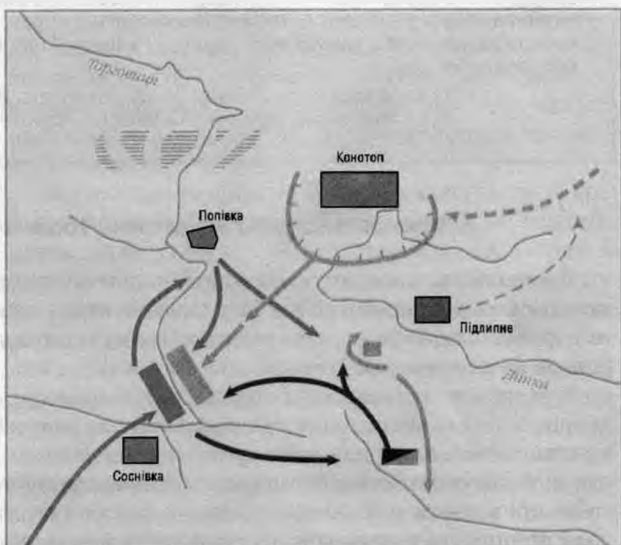
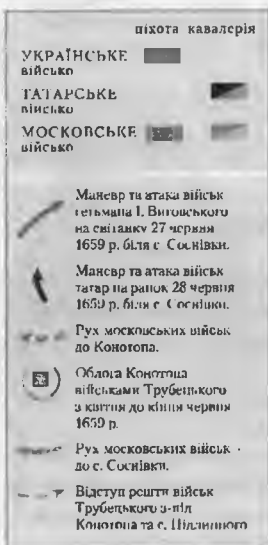
У відповідь гетьман опублікував звернення до європейських монархічних дворів. У ньому він пояснив причини свого розриву з Московією: цар не надавав належної військової допомоги проти ворогів; наказав спорудити в Києві фортецю, щоб поневолити народ; московські війська спустошували українські міста, забирали в полон мешканців, скидали з урядів і страчували старшин; цар і воєводи принижували гетьманську гідність; надавали підтримку бунтівникам.

Ранньої весни 1659 р. понад 100-тисячна московська армія під проводом князів Трубецького, Ромодановського й Пожарського виступила з Путивля на завоювання України. 20 квітня її просування зупинив ніжинський полковник Григорій Гуляницький. Закріпившись у Конотопі, 5 тис. козаків Ніжинського й Чернігівського полків майже два місяці витримували облогу цілої московської армії. Це дало можливість Івану Виговському зібрати значні сили козаків та найманців, щоб підготуватися до генерального бою. Дочекавшись підходу 40-тисячної кримської орди, об'єднане 60-тисячне військо рушило на допомогу оборонцям Конотопа. 28–29 червня біля с. Соснівки московська армія зазнала нищівної поразки.

Спочатку під натиском московських військ Виговський почав відступати уздовж заболоченого лівого берега р. Торговиці. Повіривши в легку перемогу, князі основними силами втягнулися в переслідування, і тут їм у тил ударили татари. Московити потрапили в оточення, з якого, як сказав літописець, можна було вирватися, лише маючи «летючі коні». Зав'язалася жорстока битва. Московське військо втратило майже 40 тис. вояків, 15 тис. потрапили в полон, серед них півсотні воєвод та один із командувачів — князь Пожарський. Інший воєвода, князь Трубецький урятувався втечею. При цьому Виговський утратив 4 тис. козаків, а хан — 6 тис. ординців.

Звістка про перемогу Виговського дійшла до європейських столиць і, звичайно, до Москви. Московію охопила паніка — чекали наступу гетьмана. Цар особисто наглядав за зміцненням стін Кремля, поновленням ровів. Очікували, що Виговський піде просто на Москву. Щоб виграти час, цар наказав князеві Трубецькому, який повернувся до Путивля, піти на максимальні поступки українській стороні та навіть погодитися на відновлення умов договору 1654 р.

БИТВА під КОНОТОПОМ 28–29 червня 1659 р.

7. Завершення гетьманування Івана Виговського

Іванові Виговському не вдалося скористатися наслідками своєї блискучої перемоги. Спочатку цьому перешкодила втрата союзника — кримського хана. На Крим напали запорожці й хан кинувся рятувати свій край. Водночас гетьманові в спину вдарили опозиціонери.

Нове полум'я громадянської війни запалили промосковські полковники Яким Сомко, Тиміш Цицюра, Василь Золотаренко.

На Правобережжі проти Виговського виступив Іван Богун. Нарешті, Іван Сірко підняв повстання на Запорозжжі та в Полтавському полку й знову проголосив Юрія Хмельницького гетьманом.

Так за короткий час гетьман Виговський утратив і авторитет, і військо. Наближені до нього урядовці пропонували знову звернутися за допомогою до татар і турків, щоб розправитися з новими повстанцями так само, як із Пушкарем.

До честі Івана Виговського, він не погодився на це. Гетьман розумів, що за таких обставин Україна знову порине в громадянську війну. Тому Виговський скликав Генеральну військову раду в середині вересня 1659 р. під с. Германівкою на Київщині. На ній козаки засудили ідею Гадяцького договору. Не бажаючи розпалювати братовбивчу війну, Іван Виговський відіслав гетьманські клейноди в Білу Церкву й повернувся на рідну Волинь.

І С Т О Р І Я Н Е Д Ж Е Р І А О

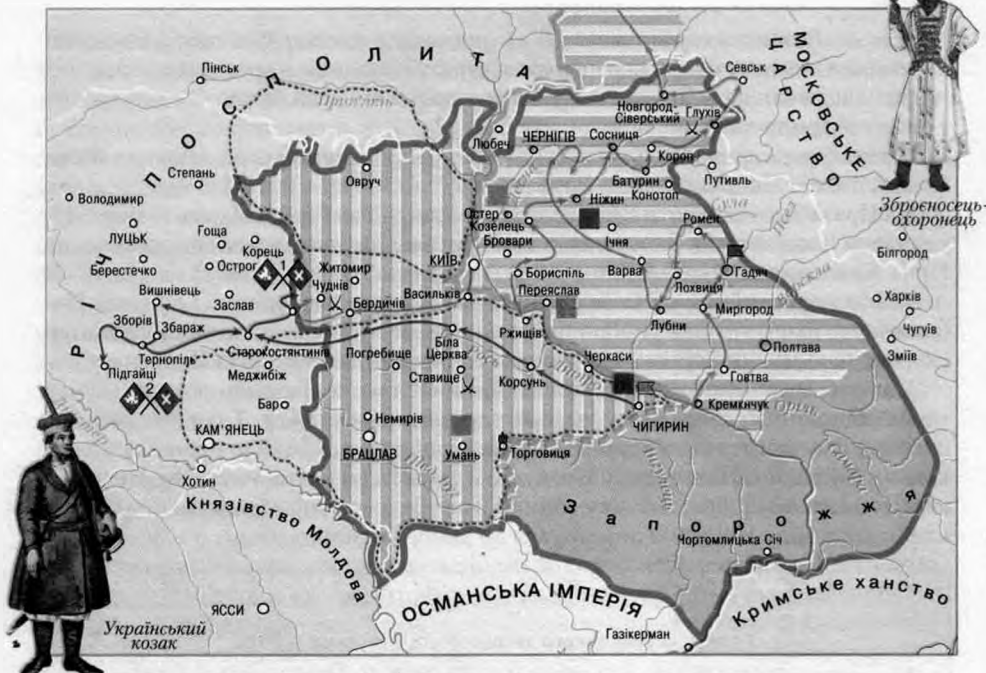
Уривок із Гадяцького договору від 6 вересня 1658 р.

«4. Для підтвердження і більшої певності цього договору Гетьман Військ Руських до кінця свого життя має бути Гетьманом Військ Руських і першим сенатором воеводства Київського, Брацлавського і Чернігівського. А по смерті його має бути вільний вибір гетьмана, тобто стани воеводства Київського, Брацлавського і Чернігівського виберуть чотирьох кандидатів, і з них одному король надасть гетьманство...»

- Чи відповідає цей пункт програмі державного будівництва, проголошеної Б. Хмельницьким 23 лютого 1649 р. у Переяславі?

1. Визначте, якими принциповими рисами відрізнялася внутрішня політика І. Виговського від політики Б. Хмельницького. Які головні засади зовнішньої політики І. Виговського?
2. Охарактеризуйте перші два спалахи громадянської війни в Україні.
3. Визначте причини укладення Виговським Гадяцького договору.
4. Назвіть головні положення проекту Гадяцького договору від 6 вересня 1658 р.
5. Назвіть причини московсько-української війни 1658–1659 рр.
6. Що перешкодило І. Виговському розвинути свої воєнні успіхи після Конотопської битви?
7. Поміркуйте, чи бажав І. Виговський розпалу громадянської війни і як міг її уникнути. Свої думки аргументуйте.
8. Визначте причини повстань проти І. Виговського.
9. Опишіть історичний портрет І. Виговського.

	Кордони Української козацької держави в 1659 р.		Резиденція І. Брюховецького
	Обрання гетьманом Ю. Хмельницького (28 вересня 1659 р.)		Міста, до яких, згідно з Московськими статтями 1665 р., укладеними між І. Брюховецьким і царським урядом, вводилися московські гарнізони
	Міста, у яких, згідно з Переяславськими статтями 1659 р., укладеними між Ю. Хмельницьким і царським урядом, мали розміститися московські гарнізони		Похід польсько-українсько-татарських військ на Лівобережжя (жовтень 1663 — березень 1664 рр.)
	Похід українських і московських військ восени 1660 р.		Початок антипольського повстання на Правобережжі (лютий 1664 р.)
	Дії польсько-татарських військ		Території, охоплені повстанням проти польського панування й гетьмана П. Тетері (лютий 1664 — червень 1665 рр.)
	Слободиченський договір (17 жовтня 1660 р.)		Обрання гетьманом П. Дорошенка (серпень 1665 р.)
	Обрання гетьманом Я. Сомка (25 квітня 1662 р.)		Кордон між Річчю Посполитою й Московським царством за Андрусівським перемир'ям (30 січня 1667 р.); поділ України між сусідніми державами
	Обрання гетьманом П. Тетері (13 січня 1663 р.)		Похід П. Дорошенка на Західну Україну восени 1667 р.
	Обрання гетьманом І. Брюховецького (18 червня 1663 р.)		Підгаєцька угода; визнання П. Дорошенком влади польського короля (9 жовтня 1667 р.)
	Територія, на яку поширювалася влада П. Тетері (1663–1665)		
	Резиденція П. Тетері		
	Території, на які поширювалася влада І. Брюховецького (1663–1668)		

§24. Порушення територіальної цілісності України. Гетьман Юрій Хмельницький

Поміркуйте, чи потрібно виконувати домовленості, нав'язані вам силою чи обманом.

1. Обрання Юрія Хмельницького гетьманом

28 вересня 1659 р. на Генеральній військовій раді в Білій Церкві старшини антипольського напрямку домоглися обрання гетьманом Юрія Хмельницького. Він був наймолодшою дитиною Богдана Хмельницького та його першої дружини Ганни. Найімовірніше народився в 1640 р. Освіту здобував переважно вдома. Певний час навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Після смерті брата Тимоша 1653 р. він залишився єдиним наступником Б. Хмельницького. Прагнучи заснувати гетьманську династію, батько почав готувати його до гетьманства, хоч усвідомлював, що син ще занадто молодий для керування Українською козацькою державою. Б. Хмельницький сподівався, що під опікою генерального писаря І. Виговського хлопець досягне зрілості, стане повноцінним гетьманом і продовжить батькову справу. Проте І. Виговський не зумів зберегти Богданові набутки ні у внутрішній, ні в зовнішній політиці. Тому Юрієві Хмельницькому довелося розпочинати своє гетьманування в надто складних умовах.

Відмовившись від Гадяцького договору, козацька рада під Германівкою не залишила новообраному гетьманові жодного вибору. Він мусив укласти договір лише з московським царем. Тим часом армія князя Трубецького захопила все Лівобережжя і розташувалася в Переяславі.

2. Переяславський договір 1659 р.

За таких обставин Юрій Хмельницький з невеликим загonom прибув до Переяслава і тут неочікувано для себе опинився в руках московського командування в ролі полоненого. Князь Трубецький оточив 40-тисячним військом козацьку раду й 17 жовтня, опираючись на підтримку більшості старшин Лівобережжя й не гребуючи воєнним **шантажем**, змусив Юрія Хмельницького підписати договір, який був **фальсифікацією** Переяславського договору 1654 р.

За Переяславським договором 1659 р. Україна втратила право самостійно обирати гетьмана. Спочатку потрібно було попросити в царя дозвіл на вибори. Гетьман утрачав право призначати й звільняти генеральну старшину, полковників, виступати в похід без царського дозволу. Гетьманщина втратила право на самостійну зовнішню політику. Козацькі загони мали залишити Білорусь. Московські вояводи із залогами вводилися не лише до Києва, а й до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава та Умані. Україна мала повернути Московії артилерію, здобуту в бою під Конотопом.

Переяславський договір 1659 р. вимагав підпорядкування Київського митрополита Московському

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ
(від латин. *falsification* – підrobка) – підrobка чогось, зроблена з корисливою метою.

ШАНТАЖ ВОЄННИЙ
(від фр. *chantage* – вимагання) – погроза воєнною розправою з метою отримання певної вигоди.

*А. Ждах. Військовий
тисар. 1884 р.*

патріарху. Щоправда, Українська православна церква відмовилася від виконання даної умови договору.

Отже, Переяславський договір 1659 р. позбавляв Українську козацьку державу незалежності й перетворював її на автономну частину Московського царства. Царський уряд усе менше зважав на Ю. Хмельницького. Поза його спиною велися переговори зі старшинами, містами, духівництвом, Запорожжям. Московські воеводи втручалися в управління українськими справами, на свій розсуд роздавали землі, скасовували й установлювали податки. Московські залоги грабували мешканців міст і сіл.

Усе українське суспільство з гіркотою відчуло, що багаторічна жертвна боротьба завершується підпорядкуванням України московському царизму.

3. Чуднівська кампанія 1660 р.

Укладення Слободищенського договору

В атмосфері зневіри й політичної розгубленості козацьке військо взяло участь у воєнних діях між Польщею та Московією. Улітку 1660 р. українські та московські війська розпочали новий похід на західноукраїнські землі. Він уже не сприймався як визвольний. Усі старшини розуміли, що вони беруть участь у боротьбі двох держав за утвердження панування над Україною. Вишколене іноземцями 20-тисячне військо В. Шереметєва разом з 20-тисячним козацьким корпусом Т. Цицюри розпочало наступ на Волинь. Дорогою до них мало приєднатися й 30-тисячне військо Ю. Хмельницького. Ще до з'єднання військ між союзниками виникли суперечності. Боярин Шереметєв зверхньо ставився до гетьмана. Не довіряли один одному й військові штаби.

62-тисячна об'єднана польсько-татарська армія зупинила військо Шереметєва — Цицюри й оточила його під Любаром. Після кількадечних боїв московсько-українська армія вирвалася з оточення й відступила до Чуднова, але й там знову потрапила в оточення. З нього зуміли вирватися лише козаки Т. Цицюри. Тепер доля оточених залежала від Хмельницького.

На початку жовтня гетьманське військо підійшло до Слободищ, що за 20 км на схід від Чуднова. Щоб не допустити його з'єднання з оточеними, поляки вирушили навперейми Хмельницькому частину своїх сил. Козаки успішно відбили всі атаки, проте, коли поляки запропонували розпочати перемовини, старшини погодились. Шереметєв, позбавлений підтримки, капітулював. Невдоволені політикою Москви, старшини спонукали гетьмана укласти договір із Польщею.

Слободищенський договір із Польщею від 17 жовтня 1660 р. загалом нагадував проект урізаного польським сеймом Гадяцького договору. Але з нього було вилучено статтю про «Князівство Руське». Гетьманщина ставала лише автономною частиною Речі Посполитої: договір передбачав повернення польських поміщиків. Україна змушена була відмовитись від проведення незалежної зовнішньої політики. Гетьман позбавлявся права на власну дипломатію й зобов'язувався виступати в походи тільки на боці Польщі.

4. Загострення внутрішнього становища в Гетьманщині, передумови поділу

Після Слободищенського договору й повної поразки московських військ під Чудновом внутрішньополітичне становище України ще більше ускладнилося. Правий і лівий береги Дніпра втрачали між собою згоду. Правобережна Україна, яка безпосередньо межувала з Польщею і першою зазнавала ударів з польського боку, стояла за союз із Польщею. Лівобережна Україна бажала залишитися в союзі з Москвою, аби не наражатися на її помсту. А що вона буде неминучою, за свідчили дії київського воеводи Барятинського. Довідавшись про розгром Шереметєва, він спустошував і руйнував київські околиці на десятки верств навколо й похвалявся, що вирізав 15 тис. мирного населення.

Поступово починався фактичний поділ України. Саме тоді, коли козацька рада в Корсуні схвалювала Слободищенський договір Юрія Хмельницького, його дядько, переяславський полковник і наказний гетьман Яким Сомко від імені лівобережних полків знову складав у Переяславі присягу на вірність Москві. Разом із ніжинським полковником В. Золотаренком вони втримали Лівобережжя під владою Москви.

5. Обрання гетьманом Павла Тетері

Уклавши Слободищенський договір і опершись на Польщу, Ю. Хмельницький спробував відновити свою владу на Лівобережжі. Проте, зазнавши поразок, він на початку січня 1663 р. на раді в Чигирині склав із себе гетьманські повноваження й незабаром постригся в ченці, узявши чернече ім'я Гедеон.

Та ж рада обрала гетьманом Павла Тетерю. Наприкінці 1663 р. на Правобережжі спалахнуло антипольське й антигетьманське повстання. Не витримавши натиску повстанців, у липні 1665 р. Тетеря втік до Польщі. Він сподівався на допомогу короля, але той його не підтримав. Ображений Тетеря перекинувся до турецького султана, почав плести інтриги проти Польщі, й у квітні 1671 р. був отруєний польськими таємними агентами.

*Невідомий художник.
Гетьман Павло Тетеря.
XVIII ст.*

6. Боротьба за владу на Лівобережжі

Поки Павло Тетеря здобував і утверджував свою гетьманську владу на Правобережжі, на Лівобережжі розпочали між собою боротьбу Я. Сомко та В. Золотаренко. Кожен сподівався отримати гетьманські клейноди з рук царя. Проте обое за боротьбою не помітили різкого загострення протистояння між розбагатілою старшиною та збіднілим козацтвом і селянством.

Однак цим вдало скористався Іван Брюховецький. Він зображав себе оборонцем інтересів козацької, міщанської та селянської бідноти. У своїх промовах та письмових зверненнях Брюховецький засуджував прагнення старшини до збагачення.

Фрагмент булави
Павла Тетері

В. Дарленг. Ніжин

*Чому Москва підтримала
І. Брюховецького в боротьбі
за гетьманську булаву?*

Боротьба за гетьманство розгорілася між Я. Сомком та І. Брюховецьким. За першим стояли північні полки Лівобережжя з багатим старшинством, а другий опирався на південні полки та Запорожжя. Вирішальною в цій боротьбі стала підтримка московських урядовців. Саме Брюховецький міг бути покірним знаряддям у їхніх руках проти прихильників незалежності Лівобережної України. Отримавши інформацію, що Брюховецький все більше здобуває симпатій, царський уряд погодився на його прохання скликати чорну, тобто Генеральну військову раду за участі всіх станів.

7. Чорна рада в Ніжині 17–18 червня 1663 р.

Яким Сомко та Іван Брюховецький — претенденти на гетьманські клейноди — прибули на раду з численними «купами» своїх прихильників. Проте вирішальну роль мало московське військо на чолі з царським послом — боярином Д. Великогаїним. Рада проходила надзвичайно бурхливо й закінчилася перемогою Брюховецького. Нового гетьмана було обрано «не стільки голосами, скільки шаблями й киями», — повідомляв свідок.

Розбурхана чернь одразу ж розгромила козацьку старшину, яка стояла за Сомка, а потім кілька днів і ночей козацька та селянська голота грабувала й убивала можливих людей у Ніжині. Якими Сомка та Василя Золотаренка було заарештовано, а через 3 місяці страчено.

8. Історична трагедія поділу України

Отже, зречення Ю. Хмельницького призвело до обрання двох гетьманів: гетьмана Правобережної України П. Тетері під протекторатом польського короля та гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького під опікою московського царя. У такий спосіб єдина державна територія України була поділена на дві автономні Гетьманщини: Лівобережну й Правобережну.

9. Діяльність гетьмана Івана Брюховецького

Свою внутрішню та зовнішню політику Брюховецький орієнтував на Московію. Одразу ж після обрання він погодився на умови Переяславського договору 1659 р.

Гетьман зобов'язався безкоштовно постачати харчі московським закладам, розміщеним в Україні. У 1665 р. він першим із гетьманів поїхав до Москви, щоб особисто вклонитися цареві. Засліплений почестями, боярським званням, одруженням з пасербицею князя Д. Долгорукого, він уклав новий договір, відомий як «Московські статті».

Суть «Московських статей». Вибори гетьмана могли відбуватися лише з дозволу царя та в присутності царських представників. Статті забороняли проведення Україною самостійної зовнішньої політики.

Згідно з договором, воєводи із закладами тепер розмістилися майже в усіх великих містах Лівобережжя та Правобережного Подніпров'я: Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Острії, Полтаві, Кременчуці, Гадячі й контролювали їх. Усі залоги відповідно до попередніх домовленостей домоглися свого утримання за рахунок українських селян і міщан. Змінювалася роль воєвод в Україні. Якщо раніше вони були лише військовими командирами своїх залог, то тепер стали господарями краю. До їхніх рук перейшло збирання податків, і це відбувалося з небаченою жорсткістю.

Наростання обурення народу. Московський договір знову зачепив духовенство, адже вимагав, щоб українська церква перейшла під владу московського патріарха. Проти цього виступили навіть найзавзятіші прихильники Москви. У цілому наслідком втілення в життя «Московських статей» стало наростання обурення народу владою московських бояр та І. Брюховецького, який їх допустив в Україну.

Гетьман
Іван Брюховецький

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

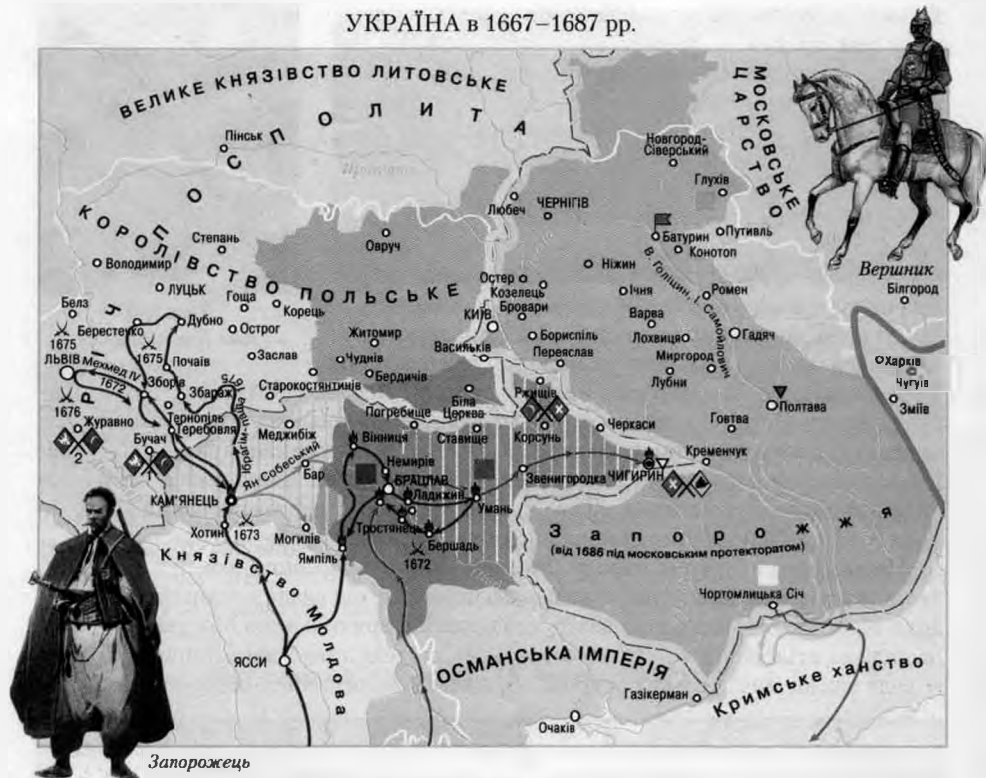
«У ті дні не один заможний чоловік полишив свою домівку, замінив пристойну одіж на дрантя і страху ради бідний ховався, де міг, а всі інші жителі по містах і селах пробуваючи між смертю та життям і знеможені томливим чеканням, кожен думав, до чого приведе оця ненаситна жадоба крові, і коли цьому лиху настане кінець».

• Про вибори якого гетьмана розповідає козацький літописець?

1. Опишіть історичні обставини, за яких Юрій Хмельницького в 1659 р. було обрано гетьманом.
2. Чому Юрій Хмельницький поставив свій підпис під Переяславським договором 1659 р.?
3. За яких обставин прийшов до влади Павло Тетеря?
4. Чому українська сторона легко погодилася на перемовини й укладення Слободищенського договору? Викладіть його головні умови.
5. Які обставини змушували українців обирати протилежні зовнішньополітичні орієнтації?
6. Завдяки чому І. Брюховецький переміг на Ніжинській чорній раді?
7. Що засвідчило поділ України на Правобережну та Лівобережну?
8. Чим відрізнялася внутрішня політика Івана Брюховецького від його передвиборних обіцянок?
9. Як «Московські статті», укладені І. Брюховецьким, позначилися на державному статусі Лівобережної Гетьманщини?

Запорожжя

- Межа територій, охоплених повстанням на чолі зі С. Разіним (1667–1671)
- Українська козацька держава, об'єднана гетьманом П. Дорошенком (червень 1668 – березень 1669 рр.)
- Обрання Д. Многогрішного гетьманом Лівобережжя (9 березня 1669 р.)
- Українські міста, у яких, за Глухівськими статтями, укладеними між Д. Многогрішним і царським урядом, залишалися московські гарнізони
- ◆ Перехід П. Дорошенка під турецький протекторат (березень 1669 р.)
- Обрання гетьманом П. Суховія (травень 1669 р.)
- Обрання гетьманом Правобережної України М. Ханенка (серпень 1669 р.)
- Похід польського війська проти П. Дорошенка восени 1671 р
- Обрання І. Самойловича гетьманом Лівобережжя (17 травня 1672 р.)
- Резиденція І. Самойловича
- Походи турецьких військ у 1672–1675 рр.
- Облога й падіння Кам'янецької фортеці (серпень 1672 р.)
- ◆ Бучацький мирний договір (18 жовтня 1672 р.)
- Територія, яка за Бучацьким договором переходила до складу Османської імперії

- Землі, які передавалися П. Дорошенку за умови визнання васальної залежності від Османської імперії
- Міста, знищені турецькими войсками у липні–листопаді 1674 р.
- Похід запорожців на чолі зі Сіркою на Крим (липень 1675 р.)
- ◆ Перехід П. Дорошенка підверхність московського царя (10 жовтня 1675 р.)
- ▽ Зречення П. Дорошенком гетьманства на користь І. Самойловича (вересень 1676 р.)
- ◆ Журавнівський мирний договір (жовтень 1676 р.); остаточна ліквідація Правобережного гетьманства
- Призначення Ю. Хмельницького «князем Сарматії» (весна 1677 р.)
- Чигиринські походи турецького війська (літо 1677 р., літо 1678 р.)
- Облога і падіння Чигирини (11 серпня 1678 р.)
- Території, що були спустошені війною І, за умовами Бахчисарайського договору, мали залишатися незалежними
- Перший Кримський похід московсько-українського війська (травень–червень 1687 р.)
- ▽ Усунення І. Самойловича від влади (липень 1687 р.)
- Державні кордони на 1686 р.

§§ 25–26. Боротьба Петра Дорошенка за об'єднання України. Занепад Правобережжя

Прокоментуйте слова Самійла Величка, автора «Історії Русів»: «І ми бачимо, як завжди буває, що всякий народ і Царство, на ся розділене, не вистойть, а всяк дім, який на ся розділився, запустіє».

1. Обрання Петра Дорошенка гетьманом

На середину 60-х років XVII ст. старшинство, козацтво та посольство на гіршому досвіді переконалися, що польська орієнтація несе народові нову шляхетську неволю, а московська — гніт царської бюрократії. Чесних громадян утомили роки лицемірства й анархії, вони проймалися почуттям патріотизму, любові «до милої Вітчизни», прагнули порядку, організованого державного життя в соборній Україні. Шукаючи гідного представника таких настроїв, старшинська рада, яка зібралася в Чигирині перед святом Покрови 10 жовтня 1665 р., обрала гетьманом Петра Дорошенка (1665–1676).

Петро Дорошенко народився в 1627 р. у родині спадкових козацьких старшин. Його дід Михайло — соратник Петра Сагайдачного, протягом 1625–1628 рр. був гетьманом реєстрового козацтва та загинув у поході до Криму в 1628 р. Його батько Дорофій був полковником Війська Запорозького. Петро Дорошенко мав п'ятеро братів і сестру. Імовірно він навчався в Києво-Могилянському колегіумі, володів латинською та польською мовами, добре знав історію, мав ораторський хист. Розпочав свою службу рядовим козаком. У 1657 р. Б. Хмельницький призначив його прилуцьким полковником. До часу обрання на гетьманство П. Дорошенко проявив себе талановитим політиком, полководцем, адміністратором та дипломатом.

Гетьман
Петро Дорошенко

Головними засадами своєї політики П. Дорошенко обрав незалежність та соборність. Так він вирішив утілити в життя задуми Б. Хмельницького.

Коли Дорошенкові стало відомо, що в квітні 1666 р. у с. Андрусові поблизу Смоленська між Польщею та Московією розпочалися мирні перемовини, він будь-що вирішив перешкодити укладенню мирного договору й розпочав активні бойові дії проти Польщі. Гетьман і старшини усвідомлювали, що, опираючись на сили виснаженого Правобережжя, у боротьбі проти Польщі та Московії їм не вистояти.

2. Укладення Андрусівського договору між Московією та Польщею

Національно-визвольна війна українського народу та війна зі Швецією в 1655–1660 рр. ослабили Польщу, і вона вже не могла відігравати колишню зовнішньополітичну роль та утримувати у своїх руках загарбані території.

Герб гетьмана
Петра Дорошенка

Поки Польща втрачала свої сили, Московія успішно їх накопичувала. Тому в с. Андрусові польська делегація відмовилася від Лівобережжя в обмін на згоду Московії не висувати претензії на правий берег Дніпра. 30 січня 1667 р. Річ Посполита та Московська держава домовилися встановити перемир'я на 13,5 років. Польща залишила за собою землі Білорусі та Правобережної України. Московія зберігала владу над Лівобережною Україною, їй поверталися Сіверщина й Смоленщина. Київ — давню столицю Русі з її національними православними святинами — цар обіцяв віддати Польщі через 2 роки. Запорозька Січ переходила під спільний контроль обох держав.

Реакція на Андрусівський договір українського суспільства. Андрусівський договір викликав обурення всіх верств українського суспільства, адже він був укладений таємно, без погодження з українською стороною. Договір закріплював поділ України між Польщею і Московією, створював перешкоди на шляху об'єднання всього українського народу в незалежну державу.

Петро Дорошенко не визнав чинності Андрусівського договору й закликав до того ж мешканців Правобережжя. Заручившись підтримкою кримського хана, він вирішив силою зброї перешкодити його здійсненню. Розгорнувши новий наступ, гетьман оточив польське військо біля Підгайців (Західна Україна). Польського короля чекала неминуча капітуляція. І саме тоді татари дізналися про спустошення Північного Криму загонами І. Сірка. Вони негайно уклали перемир'я з королем і повернулися додому.

Отже, через недалекоглядну політику І. Сірка, довелося П. Дорошенку укласти 19 жовтня 1667 р. зовсім не вигідний Підгаєцький мирний договір. Гетьман визнав підданство Правобережної Гетьманщини королеві, змушений був погодитися на повернення шляхтичів у колишні маєтки. Гірка невдача стала важким ударом для П. Дорошенка, але не зламала його. Тим більше, що обнадійлива інформація почала надходити з Лівобережжя.

3. «Брюховецьчина» — боротьба проти московського гніту

На початку 1668 р. Лівобережну Україну та Слобожанщину охопило повстання проти московських воєвод-адміністраторів. Його очолив І. Брюховецький, той самий гетьман, який допустив московських воєвод в Україну. З часом він побачив, що політика воєвод викликає народне обурення не лише проти Московії, а й проти нього. Тому, починаючи з другої половини 1666 р. Брюховецький усе рішучіше й відвертіше критикував дії воєвод, захищав від їхніх зазіхань права українських органів влади, козацтва й посольства, ухилявся від придушення антимосковських виступів селян та міщан. У січні 1668 р. на таємній Старшинській раді в Глухові він заявив присутнім про необхідність розриву з Москвою, вигнання воєвод, прийняття протекції турецького султана. Рада повірила й підтримала задум гетьмана лише тоді, коли він присягнув на святих образах. Гетьман і старшини склали присягу підтримувати один одного в боротьбі, довести її до переможного завершення.

4. Проголошення Петра Дорошенка гетьманом єдиної України

Коли на Лівобережжі розпочалося повстання, П. Дорошенко в січні 1668 р. на Старшинській раді в Чигирині порушив питання про об'єднання України та здійснення походу на Лівобережжя для підтримки повстанців. На початку літа він виступив у похід. Щойно Дорошенко наблизився до табору лівобережного гетьмана під Опішню, як козаки збунтувалися проти Брюховецького й убили його. Так трагічно обірвалося життя політичного діяча, який спромігся критично переглянути свої політичні погляди, набратися мужності й виступити за незалежність України. Дорошенко звелів поховати Брюховецького з належними гетьманові почестями.

18 червня 1668 р. Дорошенка проголосили гетьманом обох берегів Дніпра. Возз'єднання козацької України стало тріумфом його політики, великою перемогою національно-патріотичних сил, яка перекреслювала наслідки андрусівської змови Московії та Польщі проти України.

Однак закріпити досягнутий успіх Дорошенку не вдалося. Адже у возз'єднанні Української держави не була зацікавлена жодна сусідня держава. Вони підбурювали проти Дорошенка найрізноманітніших авантюристів. Тому вже через місяць гетьман повернувся на Правобережжя й знову занурився в кровопролитну боротьбу, залишивши на лівому березі наказним гетьманом чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного.

Гетьман Петро
Дорошенко. Голландська
гравюра. Кінець XVII ст.

У чому помітна схожість
намірів П. Дорошенка
й Б. Хмельницького?

5. Дем'ян Многогрішний — представник лівобережного старшинства

Дем'ян Многогрішний народився в селянській родині, яка мешкала біля м. Коропа на Чернігівщині. У ході Національно-визвольної війни він, як і тисячі інших селян, показався. У боях з поляками зажив неабиякої слави. Зумів завоювати авторитет не лише в рядового козацтва, а й у Б. Хмельницького. За хоробрість, непримиренність до шляхти та військовий талант Многогрішного було обрано генеральним осавулом. Деякий час він очолював Чигиринський полк, а за гетьмана І. Брюховецького — Чернігівський. Він брав участь у вигнанні московських воєвод з Чернігівщини. Вітав об'єднання України під владою П. Дорошенка, з яким був добре знайомий.

Наказним гетьманом Лівобережжя під владою П. Дорошенка йому довелося бути недовго. Многогрішний не належав до старої школи Б. Хмельницького, а тому не оцінював політичне життя України на далеку

Гетьман
Дем'ян Многогрішний

перспективу. Він був типовим представником лівобережних політиків нової генерації, які боролися за потреби Лівобережжя і не більше. Вони відзначалися політичною твердістю, за громадськими справами не забували турбуватися про розширення власного господарства, зміцнення влади над дрібним козацтвом та селянством.

Що стосувалося Московії, то вони не бачили іншого виходу, як визнати її владу, але при цьому не бажали зрікатися своїх політичних прав та вольностей.

Укладення «Глухівських статей». [Восени 1668 р. під тиском московського війська, яке розпочало облогу Чернігова, та промосковської частини старшин, Д. Многогрішний погодився на перемовини про повернення Лівобережжя під опіку московського царя, але лише на засадах статей Б. Хмельницького.]

9 березня 1669 р. перемовини між лівобережними старшинами та Московією завершилися укладенням «Глухівських статей». [Відповідно до них, справи внутрішнього урядування та суддівство повністю переходили до рук гетьмана, старшин, українських суддів, які судили за українськими законами. Московські бойові загони залишалися тільки в п'яти містах, а їхні воєводи втрачали будь-які права втручатися в місцеві справи. Податки мали збирати лише українські старшини. Козацький реєстр було визначено чисельністю 30 тис. чоловік, а гетьман отримав право утримувати 1 тис. **компанійців** — вільнонайманих військовиків, які могли виконувати і поліцейські доручення.]

Дем'ян Многогрішний у ході перемовин жорстко поставив питання про недопущення передачі Києва Польщі. А саме цього в 1669 р. вимагали умови Андрусівського договору. Гетьман пригрозив, що відмовиться від підданства цареві, домігшись того, що Київ залишиться у складі Гетьманщини.

Внутрішня політика Д. Многогрішного. Подолання Руїни на Лівобережжі. Тривала громадянська війна, грабіжницькі походи та чужоземне урядування призвели до безладдя та анархії. Тому гетьман жорстко придушував будь-які прояви свавілля та непослуху, щоб відновити лад та спокій у краї. Завдяки рішучості Многогрішного на Лівобережжі припинилася Руїна, запанували мир і добробут.

Проте в діях гетьмана не обійшлося без самовладдя. Сам, без згоди Старшинської ради, Многогрішний приймав рішення, проводив перемовини, роздавав і відбирав військові уряди та маєтки. Без вироку Генерального військового суду він карав навіть полковників.

Така поведінка налаштувала проти гетьмана генеральних старшин. У березні 1672 р., під приводом звинувачення в дружніх зв'язках з П. Дорошенком і зраді цареві, Д. Многогрішний разом зі своїм братом були зненацька заарештовані старшиною і таємно відіслані до Москви. Після тривалих допитів і торгур Д. Многогрішний разом із родиною заслали на довічне перебування в Сибір.

6. Обрання гетьманом Івана Самойловича. «Конотопські статті»

Нового гетьмана Лівобережжя обрали на Генеральній військовій раді, що відбулася 16–17 червня 1672 р. в Козацькій Діброві під Конотопом.

Іван Самойлович — син священика з м. Ходорів на Волині. Після Національно-визвольної війни родина Самойловичів переселилася на Лівобережжя, де батько отримав парафію в м. Красний Колядин. Освіту майбутній гетьман здобув у Києво-Могилянській академії. Він відмовився від духовної кар'єри й вступив на службу бу писарем Красноколядинської сотні Чернігівського полку, згодом став сотником

цієї ж сотні, суддею і наказним чернігівським полковником. У 1668 р. брав участь у визволенні Лівобережжя з-під влади московських воєвод.

Освіта та природні здібності допомогли йому за гетьманування Д. Многогрішного стати генеральним суддею, а на посаді гетьмана відзначитися широким політичним світоглядом, який не обмежувався лише інтересами Лівобережжя.

Укладення «Конотопських статей». Вибори гетьмана завершилися укладенням договору з московським царем відомого під назвою «Конотопські статті», які продовжили справу обмеження влади гетьмана.

Внутрішня та зовнішня політика І. Самойловича. У внутрішній політиці гетьман зосередив зусилля на обмеженні козацької демократії та побудові аристократичної держави з провідною роллю старшин. Із цією метою він припинив скликання Генеральної військової ради і в такий спосіб позбавив козацькі низи можливості впливати на рішення державної ваги, які він приймав лише зі Старшинською радою. Самойлович сприяв зростанню старшинського землеволодіння. Із синів старшин він створив бунчукове товариство, яке, перебуваючи під гетьманською опікою — «гетьманським бунчуком», з юнацьких років готувалося до виконання військових та адміністративних обов'язків і мало стати майбутньою аристократією. Плакаючи український аристократизм, він сприяв пошвабленню культурного життя, церковному будівництву, спонукав до цього старшин та заможних міщан. Усупереч договору з царем, Самойлович зберіг і навіть примножив наймане військо, яке стало гарантом забезпечення порядку на Лівобережжі. Гетьман виношував плани возз'єднання України.

Як і його попередники, Самойлович прагнув до заснування власної династії. З цією метою він надавав своїм синам впливові посади, великі земельні володіння, шукав шляхів споріднення своєї сім'ї з родинами, що мали старі князівські корені.

У зовнішній політиці Самойлович орієнтувався на Московію, вороже ставився до Польщі й Туреччини, заперечував московсько-польські домовленості за рахунок поділу України. Одночасно вважав невідгідним для України надмірне ослаблення Туреччини й Криму.

Г. Василько. Гетьман Іван Самойлович. ХІХ ст.

7. Військово-політичний союз Петра Дорошенка з Туреччиною

Після повернення на Правобережжя П. Дорошенко змушений був боротися з претендентами на гетьманську булаву, за спинами яких стояли Крим та Польща. Готуючись до рішучої боротьби, як колись Б. Хмельницький, він хотів укласти договір з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, але його лист потрапив до поляків. Дорошенко звертався й до Москви, до Д. Многогрішного, навіть до С. Разіна. Проте Московія відмовилася підтримати П. Дорошенка, посилаючись на умови Андрусівського договору.

Тому Дорошенко звернувся до турецького султана, який був готовий надати реальну допомогу. У березні 1669 р. гетьман скликав Старшинську раду, що ухвалила прийняти турецький протекторат на таких умовах, на яких його прийняли дунайські князівства.

Кам'янець. Гравюра кінця XIX ст.

Восени 1671 р. польські війська окупували Брацлавщину. Як протектор-захисник України, турецький султан суворо попередив польського короля, щоб той не нападав на «козацьку державу з усіма її повітами», і поставив вимогу звільнити Брацлавщину, погрожуючи розпочати війну. На початку 1672 р. він ще двічі повторив свою вимогу. Отже, Річ Посполита мала достатньо часу, щоб уникнути війни, але вона не хотіла визнати існування Української держави. Наприкінці травня 1672 р. 100–120-тисячна турецька армія, очолена султаном Мухамедом IV, рушила в похід. Її метою було Поділля. До підходу турецької армії П. Дорошенко в липні розгромив під Четвертинівкою на Брацлавщині об'єднаний загін поляків і приєднався під стінами Кам'янця-Подільського до військ султана. За три тижні, наприкінці серпня, фортеця капітулювала, а невдовзі козацькі та султанські війська оточили Львів.

ПЛАЦДАРМ –

1. Місцевість, район, де готується та розгортається військова операція.
2. Територія, країна, яку використовує будь-яка держава для підготовки нападу на іншу державу.

Буцацький мирний договір. Польський король попросив миру, і 18 жовтня 1672 р. було укладено Буцацький мирний договір. За його умовами, Польща віддавала Туреччині все Подільське воеводство з Кам'янцем-Подільським. Брацлавщина й Правобережна Київщина були під владою П. Дорошенка й протекторатом султана. У складі Польщі залишалися Галичина, Волинь і Північна Київщина. Умови договору були ганебними для Польщі й небезпечними для Західної Європи, адже Османська імперія створила в Східній Європі своєрідний плацдарм для просування на захід.

8. Занепад Правобережжя.

Утрата Петром Дорошенком популярності

Буцацький договір не приніс спокою Правобережжю. Польща визнала його найганебнішим за всю свою історію й шукала приводу для скасування. Московія сприйняла його як відмову Польщі від прав на Правобережну Україну, зафіксованих Андрусівським договором. На початку 1674 р. московські й лівобережні війська переправилися через Дніпро і до березня зайняли основні міста Правобережжя. 10 полків Правобережжя визнали владу І. Самойловича й проголосили його гетьманом об'єднаної України, а П. Дорошенка з кількома тисячами сердюків відтіснили до Чигирин, у липні взяли місто в облогу і два тижні штурмували його.

Турецька армія знову вирушила на допомогу Дорошенкові, і московсько-українські сили відступили на Лівобережжя, спаливши Черкаси. Турки й татари

вигубили й спалили Ладижин і Умань, поляки — Брацлав. Після того як турки повернули додому, розгніваний Дорошенко вдався до жорстоких репресій проти тих 10 полків, які піддалися Самойловичу. Багато людей загинуло, а ще більше розбіглося, аби вирватися з того пекла. Правобережна Україна перетворювалася на пустелю, засіяну людськими кістками, знівечену руїнами й згарищами.

Колишня популярність Дорошенка перетворилася на ненависть до нього, як винуватця страждань народу. Його покинули всі, навіть родичі, зневірившись в успіхові його справи. Тому, коли у вересні 1676 р. московська армія й козаки Самойловича знову взяли Чигирин в облогу, він поклав свої клейноди до ніг гетьмана Лівобережжя.

Петро Дорошенко оселився у м. Сосниця, де жив приватним життям. Проте через рік цар зажадав його переселення в Підмосков'я, де Дорошенко до смерті виконував обов'язки в'ятського воєводи.

*Могила гетьмана
П. Дорошенка
в с. Ярополчому (Росія)*

*Чи були виправданими
репресії П. Дорошенка
проти полків, які
перейшли на сторону
І. Самойловича?*

9. Оборона Чигирина від походів турецько-татарського війська

Після зречення Петра Дорошенка Туреччина не відмовилася від використання України як плацдарму для просування на захід.

Тим часом І. Самойлович не полишав планів об'єднати Україну. Разом із московитами він узявся укріплювати Чигирин, до якого, як до гетьманської столиці, неодмінно мала прийти турецька армія. Це сталося в серпні 1677 р. Турецько-кримсько-ногайське військо чисельністю 60–90 тис. чоловік три тижні тримало місто в облозі, поки козакам на допомогу підійшли бойові формування І. Самойловича і Г. Ромодановського.

У липні 1678 р. 200-тисячна турецько-татарська армія знову оточила Чигирин. Майже сім тижнів козаки героїчно захищали гетьманську столицю, вважаючи це справою всеукраїнського значення та власної честі.

Принципово байдужою виявилася позиція Московії. Цар відрядив військо на чолі з боярином Ромодановським, але при цьому видав йому таємну інструкцію: не брати участі у важких боях за Чигирин, а зруйнувати його укріплення й відступити. Тому Ромодановський, переправившись через Дніпро майже через місяць після початку облоги, ще два тижні стояв на місці, нібито очікуючи на прибуття калмиків. Не надав він належної допомоги і тоді, коли, зрештою, підійшов до Чигирина.

Тож коли нападники, зруйнувавши одну зі стін фортеці, удерлися до міста, пролунав вибух, і цілий «верхній» замок, злетівши в повітря, поховав під своїми руїнами передовий 4-тисячний загін турків. Так 12 серпня 1678 р. перестала існувати колишня столиця Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка. Зруйнування Чигирина в очах українського суспільства стало ніби символом загибелі Правобережної України. Українсько-московське військо відступило до Дніпра. Турецький візир наказав зрівняти із землею рештки Чигирина.

«Великий згін» 1678–1679 рр. Подальший занепад Правобережжя. Щоб ускладнити для турків можливість для нападу на Лівобережжя, І. Самойлович наказав зруйнувати всі хоча б частково вцілілі міста, а мешканців силою зігнати на Лівий берег. Через це Середня й Південна Київщина перетворилися на руїну.

Новий переділ Правобережної України між Туреччиною й Московією. Підсумки війни за Правобережжя між Московією, з одного боку, і Туреччиною та Кримом з іншого, зафіксовані в Бахчисарайському договорі 13 січня 1681 р. Кордон між Московською державою й Османською імперією встановлювався по Дніпру. Туреччина отримала Північну Київщину, Брацлавщину та Поділля, а Московія — Лівобережну Україну та Київ. Території між Бугом і Дніпром — Середня та Південна Київщина — мали залишатися незаселеними впродовж 20 років. Підписанням Бахчисарайського договору Московія зреклася претензій на Правобережну Україну на користь Туреччини.

Польща, відповідно до Бучацького мирного договору з Туреччиною 1672 р., продовжувала володіти Галичиною та Волинню.

**Уривок з листа наказного гетьмана Я. Лизогуба
та групи правобережних полковників до лубенчан 1670 р.**

«...Хай цар московський, король польський, як монархи християнські, будуть собі здорові, а вам з нами між собою для чого різнитися? Тим більше, коли вони монархами будучи, про заспокоєння держав своїх між собою домовляються, належить і нам не розділяючись, а спільно всім про зміцнення своїх вольностей і про заспокоєння своєї вітчизни України дбати».

- Визначте, які завдання ставили перед собою старшини П. Дорошенка.

1. Які суспільні настрої посприяли приходу до влади П. Дорошенка?
2. Визначте напрями його внутрішньої та зовнішньої політики.
3. Назвіть причини укладення Андрусівського договору 1667 р.
Які наслідки він мав для України?
4. Чому І. Брюховецький вирішив очолити повстання проти московських воєвод в Україні?
5. Коли і за яких обставин П. Дорошенко возз'єднав Україну?
6. Охарактеризуйте суть внутрішньої політики Д. Многогрішного.
7. Поясніть причини змови старшин проти Д. Многогрішного.
8. Охарактеризуйте внутрішню і зовнішню політику Самойловича.
9. Чому в березні 1669 р. П. Дорошенко прийняв протекторат турецького султана?
10. Поясніть, як турецький султан використав договори з П. Дорошенком на свою користь.
11. Зіставте, яке значення мала оборона Чигирина від турецько-татарської агресії для України, а яке для Московії.
12. У чому ви вбачаєте трагічність політичної долі Дорошенка? Коли, на ваш погляд, він діяв неправильно?
13. Чим був викликаний «великий згін» 1678–1679 рр. українців із Правобережжя?

§ 27. Соціально-політичний устрій, господарське та культурне життя Гетьманщини другої половини XVII ст.

Пригадайте особливості соціально-політичного устрою однієї з європейських держав другої половини XVII ст.

1. Ключові ознаки політичної автономії Лівобережжя

Українська козацька держава після поділу на дві Гетьманщини — Лівобережну й Правобережну — зазнала жорсткого політичного тиску з боку Польщі та Московії. У складних внутрішньо- та зовнішньополітичних умовах другої половини XVII ст. зуміла вистояти лише Лівобережна Гетьманщина, перетворившись на політичну автономію. Урядування і суддівство тут здійснювали тільки українські старшини й керувалися при цьому лише українськими законами. Вона зберегла власне військо, кордони, фінансову систему. Проте в питаннях зовнішньої політики та в призначенні на найвищі державні посади Лівобережна Гетьманщина втратила свій суверенітет.

*Прапор
Сенчанської сотні
Лубенського полку.
XVIII ст.*

*Який елемент прапора
Сенчанської сотні міг би
стати складовою Великого
Герба сучасної України?*

2. Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної Гетьманщини

З часу гетьманування І. Брюховецького на Лівобережній Гетьманщині склався свій адміністративно-територіальний устрій. Вона була поділена на 10 військових і адміністративних округів — полків: Київський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський, Полтавський. Полки ділилися на сотні (від 7 до 22), які, у свою чергу, поділялися на курені (від декількох до 30).

3. Органи державної влади Лівобережної Гетьманщини

На вершині урядової піраміди перебував гетьман. Йому належала вся повнота військової, адміністративної, судової та значна частина законодавчої влади. Гетьманів обирала Генеральна військова рада, а її вибір затверджували московські царі. Клейнодами гетьмана були булава, корогва й бунчук.

Бунчук

Корогва

Булава

З початком Руїни в політичному житті України вагоме місце знову посіла **Генеральна (загальна) військова рада**. Але з часом вона перетворилася на «урочисту прикрасу», що схвалювала рішення, прийняті в старшинському колі.

Усе більшого значення набувала **Старшинська рада**. Найвагомішу роль у ній відігравали генеральні старшини, які постійно перебували при гетьманові. Часто до нарад генеральних старшин залучали полковників, іноді ще й полкових старшин і сотників. Згодом виник звичай, за яким ці старшини почали регулярно з'їжджатися до гетьманської резиденції кілька разів на рік: на Різдво, Великдень, Спаса і Покрову. Спочатку вони вінчували (вітали) гетьмана зі святю, а потім проводили «З'їзд старшин».

Система виконавчої влади в Лівобережній Гетьманщині. Вона складалася з трьох ступенів: генерального, полкового та сотенного. Після гетьмана провідне місце в управлінні Лівобережжям посідала **колегія Генеральних старшин**, з якими гетьман радився в усіх важливих справах. Вона складалася з генеральних писаря, обозного, хорунжого, бунчужного, двох суддів, осавулів і підскарбія. Під контролем гетьмана колегія Генеральних старшин виконувала прийняті на радах рішення. М. Грушевський називав її кабінетом міністрів Гетьманщини.

Генеральний писар завідував **Генеральною військовою канцелярією**. Вона виконувала функції головного органу внутрішнього управління: готувала гетьманські універсали, стежила за втіленням їх у життя в полках і сотнях. Клейнодом генерального писаря була державна печатка.

Генеральний обозний здійснював управління державним і насамперед військовим господарством Гетьманщини: виробництвом і ремонтом зброї, будівництвом фортець, утриманням худоби для військових потреб тощо. У цій справі він опирався на **канцелярію Генеральної військової армати** (артилерії).

Генеральні судді спочатку вдвох, а за К. Розумовського разом із виборними засідателями від кожного полку, становили **Генеральний військовий суд**. Цей орган розглядав справи генеральної та полкової старшини, скарги на рішення полкових і сотенних судів.

Генеральні осавули, хорунжий і бунчужний не мали чітко визначених функцій. Вони виконували різноманітні доручення гетьманів, командували військовими підрозділами, очолювали посольства. Чужоземці

називали їх генерал-ад'ютантами гетьмана. Під час урочистостей генеральний хорунжий ніс військовоу ко-рогву, а бунчужний — гетьманський бунчук.

Генеральний підскарбій завідував фінансами. Йому підпорядковувалися полкові підскарбії. Протягом другої половини XVII ст. ця посада з'являлась епізодично. Остаточоно вона утвердилася в XVIII ст. Підскарбій керував **Генеральною скарбовою канцелярією**. На неї покладалося збирання податків, нагляд за державним земельним фондом.

На пізніх етапах існування Гетьманщини зі складу Генеральної скарбової канцелярії виділилася **Генеральна лічильна комісія**, у руках якої сконцентрувалися нагляд і контроль за бюджетними надходженнями й витратами.

Наступною ланкою державного управління були **полковники**. Полковник очолював полкову **канцелярію**. Її головні посадовці — полкові старшини: обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий. Низовою ланкою управління були **сотники**. Вони очолювали **сотенні правління**, які складалися з писаря, отамана сотенного міста, осавула й хорунжого. Сотникам підлягали й **курінні отамани**, які керували сільськими козаками. Селян організовував виборний **війт**.

Магдебурзькими містами керували виборні **магістрати**. Рештою міст — **ратуші**, теж виборні, але контрольовані старшинською адміністрацією.

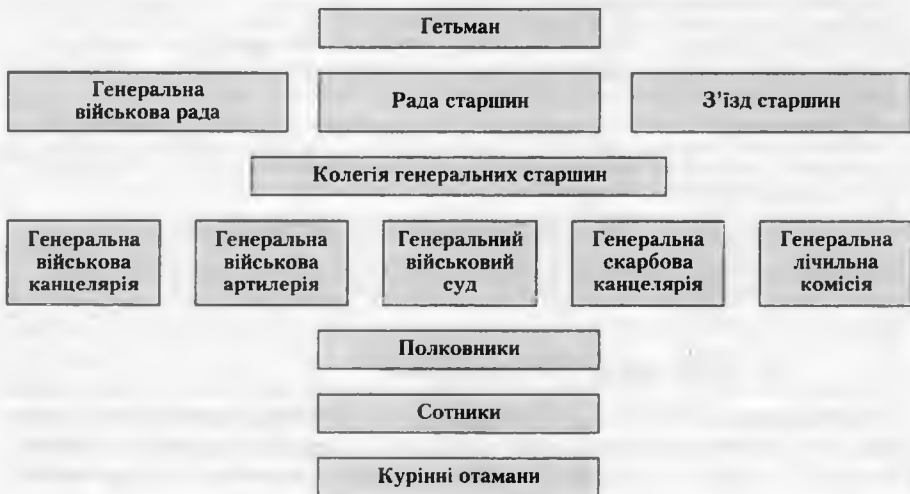

Невідомий художник.
Сотник. Перша половина
XIX ст.

Які основні відмінності між структурами органів державної влади України середини XVII ст. і Лівобережної Гетьманщини другої половини XVII ст.?

ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

Захищаючи державні інтереси Гетьманщини, гетьмани прагнули зберегти й розширити рамки української державності кожний своїми шляхами й способами. Заради цього вони, насамперед, намагалися зберегти єдність суспільства. Гетьмани, за тодішніми уявленнями, мали турбуватися про стабільність і правопорядок, забезпечувати сприятливі умови для життя й господарювання кожного суспільного стану Гетьманщини, «захищати права і вольності».

У відносинах із сусідніми державами й союзниками гетьман мав обороняти Україну від утручання й зловживань з боку можновладців. Він виступав гарантом незмінності громадського й політичного устрою країни, її територіальної цілісності. Гетьмани аж ніяк не бажали, щоб з їхніми іменами пов'язували зміни нагірше.

Історичний факт. Так, коли влітку 1693 р. від І. Мазепи вимагали віддати під владу московських воєвод прикордонні райони Гетьманщини, він рішуче відмовився: «...З якої тих людей скорботи і на мене, гетьмана, падає нарікання, що за колишніх гетьманів така мені в тих землях завада не бувала, яка тепер сталася за мого уряду».

Чимало зусиль гетьмани докладали до розвитку національної освіти, книгодрукування, мистецтва, підтримки Української православної церкви. За умов постійної боротьби з ворогами, утручань у внутрішні справи України, через чвари між старшинськими угрупованнями це було робити надзвичайно важко. Не все вдавалося. І все ж, завдяки зусиллям українських гетьманів і кращих зі старшин, Гетьманщина зберігала свою державність майже 120 років.

В І Д У М К У В Ч Е Н Н Я

Відомий український історик Лев Окиншевич завжди полемізував з тими, хто дивився на українських гетьманів і старшин як на байдужих до громадських справ. «Історична наука збрала досить переконливих доказів того, що багато хто з них діяв, виходячи передусім з персональних інтересів... Але, проте, держава, раз у раз стікаючи кров'ю, раз у раз до краю зруйнована, усе ж таки відстоювалася і відстоялася на довгий час. Це має свідчити про те, що не бракувало і діячів, які скеровували свою діяльність на інтереси своєї держави».

Не менш відомий історик Олександр Оглоблин наполягав, що в нашому минулому не можна не помітити «„Людей Старої України“, тих, що не пили крові свого народу, а навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі та державної незалежності».

- Як ви вважаєте, чи може один політик, який діє «виходячи передусім з персональних інтересів», загальмувати процес розвитку країни, перекреслити зусилля «діячів, які скеровують свою діяльність на інтереси своєї держави»? Від чого це залежить, і як уникнути такої ситуації?

5. Соціальний устрій Гетьманщини

Опираючись на здобутки Національно-визвольної війни, козацтво залишилося провідним станом суспільства. Його обов'язком перед державою було несення військової служби власним коштом. Козаки вільно проживали в містах і селах,

господарювали на власній землі, займалися ремеслом, торгівлею, промислами, не сплачуючи податків. Одним з їхніх привілеїв був окремий козацький суд.

Упродовж другої половини XVII ст. з козацького середовища виділилась і посіла провідне місце в суспільстві **козацька старшина**. До її складу увійшли й нечисленні представники української православної шляхти.

Основну масу населення Гетьманщини становили **селяни**. Вони зберегли такі здобутки Національно-визвольної війни, як особиста свобода, право змінювати місце проживання, вільно вступати до козацького стану.

До кінця XVII ст. значна частина селянства опинилася на приватних і **рангових землях** старшини. Однак селяни мали особисту волю. Замість податків і повинностей на користь держави, вони виконували «звике послушенство» — повинності на користь старшин. Були й відробітки, але вони не перевищували одного-двох днів на тиждень.

Селянство поділялося на «рільних», які обробляли землю власною робочою худобою, і «бобилів», які її не мали. «Бобилів» було менше — 20%.

За свідченнями очевидців і багатьох історичних джерел, тогочасне село характеризувалося заможністю й добробутом.

Міщанство Лівобережної України було нечисленним. Більша частина міських мешканців (60–80%) покозачилася. Тим часом до стану міщан записувалися селяни, але таких було мало. Міщани більших міст користувалися магдебурзьким правом. Вони отримали право на володіння землею: полями, сінокосами й лісами. Козацька держава надала їм можливість займатися ремеслами, промислами, торгівлею. За це вона стягувала податки, зобов'язувала до ряду повинностей на свою користь, але набагато менших, ніж у Польщі.

До привілейованих верств Гетьманщини належало й **духівництво**. Ченці опікувалися справами освіти й культури. Насамперед, завдяки їхнім зусиллям нові покоління зберігали національну самосвідомість і самобутність. Водночас вони молилися за козацьке військо та Українську козацьку державу, що було тоді дуже вагомим та відповідальним справою.

6. Становище церкви, культурне життя

Московський уряд, прагнучи всіляко обмежити державну незалежність України, часто наштовхувався на протидію Київської митрополії, яка з часів прийняття Руссю християнства підпорядковувалася константинопольському патріарху. У XVII ст. ця підпорядкованість була дуже умовною. Щоб український православний клір щонайменше вселяв у людей ідеї незалежності та щонайбільше виправдовував московську імперську політику щодо України, царському уряду потрібно було підпорядкувати київського митрополита московському патріарху.

РАНГОВІ ЗЕМЛІ — в Україні в XVII–XVIII ст. земельні володіння, що надавалися козацькій старшині гетьманом і царем як винагорода за службу на тій чи іншій посаді.

Літографія Ж. Лемерсьє.
Селянська хата.
1843 р.

*Гедеон — митрополит
Київський, Галицький та
всієї Малої Росії (у миру
Святополк), князь
Четвертинський*

Після смерті митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського в 1675 р. Москва намагалася передати митрополиту кафедру своїм прихильникам із середовища українського духовенства. Однак і вони стояли за незалежність української церкви. Лише через 10 років знайшли-таки претендента, зручного для Московії. Обраний митрополитом луцький єпископ Гедеон поїхав до Москви, де прийняв висвячення московського патріарха. Московські дипломати знайшли засоби впливу на константинопольського патріарха: у травні 1686 р. він погодився на перепідпорядкування Київської митрополії московському патріархові. Так Українська козацька держава втратила духовну підтримку своєї влади.

Культурне життя. Національно-визвольна війна, каральні акції, громадянська війна, уторгнення чужоземних військ, епідемії, голод, що супроводжували всі ці події впродовж кінця 40–70-х років XVII ст. не створювали сприятливих умов для розвитку культури, а навпаки — здебільшого нищили її матеріальні надбання.

Історичний факт. Прикладом руйнування культури був стан справ у друкарстві. Якщо протягом 1574–1650 років в Україні діяли 25 друкарень, то наприкінці 60-х років XVII ст. їх залишилося лише три!

Проте зброя й вогонь не могли знищити того, що народжувалося й жило в душі народу. І цей бурхливий час відобразився в музичному епосі: у думах та історичних піснях. Вони відзначаються історичною конкретністю, розповідають про реальні події та діячів. Такими є, наприклад, думи «Про Хмельницького і Барабаша», «Про Корсунську перемогу», «Про смерть Богдана Хмельницького» та історичні пісні «Засвіт встали козаченьки», «Гей, не дивуйте, добрії люди», «Ой Богдане, батьку Хмелю». Разом із Богданом Хмельницьким, у цих творах оспівувалися його соратники: Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Станіслав Морозенко. Особливої популярності набула пісня «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче».

7. Землеволодіння в Лівобережній Україні

Усі землі Лівобережжя вважалися власністю Війська Запорозького. Верховним розпорядником їх був гетьман, на місцях землею розпоряджалися полковники й сотники. Водночас козаки й селяни користувалися традиційним правом **займанщини**. Колишні феодальні володіння вони розподіляли між собою, беручи стільки землі, скільки могли обробити. Так утвердилося дрібне, вільне землеволодіння фермерського типу. В окремих регіонах збереглося землеволодіння сільської громади. Проте орні землі перебували в приватній власності.

Землеволодіння козаків підтверджувалося законами, а селянське базувалося на звичаєвому праві. Однак селяни вважали землю своєю, розпоряджаючись нею: передавали в спадок, купували й продавали. Селяни вільно користувалися полями, лісами, луками, сіножатями, річками, озерами.

Великі земельні маєтки поступово накопичувала у своїй власності козацька старшина. Невеликі хутори, якими більшість старшин володіла ще до 1648 р., перетворювалися на великі господарства. Старшинське землеволодіння мало дві форми: приватне (спадкове) і рангове (тимчасове). Останнє було платою за виконання старшиною військових чи адміністративних обов'язків.

На Лівобережжі збереглося монастирське землеволодіння. Надаючи монастирям землі, гетьмани посилялися на відповідні універсали Б. Хмельницького.

*С. Васильківський.
Козацьке подвір'я.
1900 р.*

*З чого можна зробити
висновок, що на малюнку
зображене обійстя
заможного господаря?*

8. Господарське життя України-Гетьманщини

Економічною основою розвитку всіх українських земель другої половини XVII ст. було **сільське господарство**. Його провідна галузь — зернове землеробство. Селяни та козаки вирощували також городину, займалися садівництвом. Поступово господарі розширювали посіви технічних культур: тютюну, льону та конопель. В останній чверті XVII ст. істотного значення набуло тваринництво. У старшинських і заможних козацьких господарствах тримали тисячні отари овець, великі табуни коней, череди корів.

Успішному розвитку сільського господарства сприяло звільнення господарів від феодалного гноблення. Вільна праця на власній землі давала помітний приріст сільськогосподарської продукції. Високої продуктивності досягали й старшинські та монастирські маєтки. Адже вони тепер використовували працю не підневільних кріпаків, а оплачувану роботу вільнонайманих працівників.

Розвиток ремесел і промислів. Під час Національно-визвольної війни українські ремісники відмовилися від багатьох середньовічних цехових обмежень. Власники ремісничих майстерень все частіше послуговувалися працею вільних робітників. Ремісники застосовували нові прийоми, матеріали та інструменти. Усе це поступово перетворило ремесло на дрібнотоварне виробництво. Значну частку в господарстві тогочасної України становили традиційні промисли. У текстильному виробництві створювалися розсіяні мануфактури. На великих селітроварнях, гутах, руднях, гуральнях, сукнарнях широко застосовувалися водяні двигуни, використовувалися вільнонаймана робоча сила й розподіл праці. Так розсіяні мануфактури поступово перетворювалися на централізовані.

З яких країн і країв могли торгувати та укласти угоди купці на ярмарку в Полтаві в другій половині XVII ст.?
Які ярмарки проводяться нині в Україні?

Розвиток торгівлі. Відновлення та розширення господарств сприяло зростанню торгівлі. Зміцніли торгові зв'язки між Гетьманщиною, Слобожанщиною й Запорозжям. Україна поновила свої позиції в міжнародній торгівлі. Насамперед було відновлено торговельні зв'язки України-Гетьманщини із сусідніми країнами та землями: Кримом, Туреччиною, Білоруссю, Московією, а також із чорноморсько-дунайськими країнами, Кавказом, Персією. Лівобережна Україна знову почала торгувати з Європою, насамперед зі Східною Пруссією та іншими німецькими землями.

Гетьмани регулювали торгівлю заради захисту інтересів української економіки та політики. Так, обмежувалося вивезення з України коштовностей, коней, селітри. До Польщі заборонялося вивозити й продавати хліб. До всіх згаданих країн українські купці гнали худобу, везли шкіри, віск, тютюн, селітру, горілку, скло. В Україну завозили тканини, готовий одяг, зброю, медикаменти, порцеляну, косметику, прикраси, екзотичні продукти, напої та вина.

1. Назвіть ключові ознаки політичної автономії Лівобережної Гетьманщини.
2. Охарактеризуйте систему органів влади Гетьманщини.
3. Охарактеризуйте становище козацтва та селянства Лівобережжя.
4. Чим відрізнялася земельна власність козаків і селян у Гетьманщині?
5. Дайте загальну характеристику стану господарства.
6. Назвіть причини, які сприяли швидкому розвитку українського господарства після Національно-визвольної війни.
7. Заповніть таблицю:

Міжнародна торгівля України	Вивезення (експорт)	Ввезення (імпорт)

8. Вас, старшого військового канцеляриста, зобов'язали підготувати доповідь про роль і місце гетьмана в Українській козацькій державі. Підготуйте тези доповіді.

§ 28. Запорозька Січ і Слобідська Україна в другій половині XVII ст.

1. Пригадайте причини виникнення Запорозької Січі.
2. Подумайте, чому мешканці Запорозжя не займалися хліборобством.

1. Запорозька Січ у складі Гетьманщини

До 1648 р. Запорозжя було центром організації козацтва, головним прихистком і захисником православної люду й шляхтичів, які висловлювали свій протест проти покатоличення, спольщення, посилення соціального гноблення.

Січ на Микитиному Розі прийняла Хмельницького та його перших соратників. Досвід організації життя й діяльності реєстрового та січового товариства Хмельницький використав для побудови Української держави. Навіть офіційну назву «Військо Запорозьке» новостворена держава запозичила у своєї першооснови.

Майже всім складом Запорозжя приєдналося до війська Хмельницького й стало однією з рушійних сил Національно-визвольної війни. У Січі залишилися лише незначна залога під проводом кошового отамана, призначеного гетьманом.

Поступово між Запорозжям і Гетьманщиною виникали суперечності. Так, за умовами Зборівського, а потім і важкого Білоцерківського договорів, багато запорожців залишилося поза козацьким реєстром. Вони не могли стерпіти й дозволу на повернення в Україну польських феодалів. Тому в лютому–березні 1650 р. у Запорозькій Січі спалахнуло повстання, очолене козаком Худолієм. Гетьман швидко його придушив, стратив Худолія, але напруження не спадало.

Щоб почуватися безпечніше, у 1652 р. запорожці перенесли Січ-фортецю з незахищеного від степу Микитинога Рогу до важкодоступного півострова в гирлі р. Чортомлик (Чортомлицька Січ). Гетьман і надалі рішуче приборкував будь-які прояви непослуху.

Запорозька Січ у XVII ст.

На яких правах Запорозька Січ перебувала в складі Гетьманщини?

2. Участь запорожців у війнах проти Польщі, Османської імперії, Кримського ханства

Після смерті Б. Хмельницького політичний вплив Запорозжя на внутрішнє життя Гетьманщини знову почав зростати. Сюди стікалися всі опозиційні елементи, незадоволені політикою гетьманів, втручанням сусідніх держав, ворожнечою між старшинськими угрупованнями. Політична активність, яку проявили запорожці протягом цього періоду, не стільки сприяла зміцненню Української держави, скільки їй шкодила.

Так, кошовий отаман Я. Барабаш, разом із січовим товариством, стали активними учасниками заклоту проти гетьмана Виговського, допомагаючи цим цареві втрутитися у внутрішні справи України. Опираючись на Запорозжя, гетьманство

П. Сумароков. Татарський чабан. Гравюра XIX ст.

здобув Брюховецький. Своєю недалекоглядною політикою запорожці перешкождали боротьбі Дорошенка з Польщею, то нападаючи на Крим, то виставляючи проти гетьмана свого претендента.

Зовнішня політика Запорожжя протягом цього періоду була непослідовною. Значною мірою цьому «посприяв» Андрусівський договір. За його умовами, Січ опинилася під спільним протекторатом Польщі та Московії, які намагалися використати Запорожжя у своїх інтересах. Найдраматичнішим за часів Руїни було те, що запорожці всім серцем переймалися ідеями незалежності й соборності «осиротілої матері-України», готові були «стояти на смерть» за «Вітчизну, що плаче», але часто ставали сліпим знаряддям у руках ворогів української державності.

Відносини між Кримським ханством і Січчю не обмежувалися лише воєнним протистоянням після утворення Української козацької держави. Між ними існували політичні та торговельні зв'язки. Кошовий отаман Іван Сірко навіть дозволяв татарам кочувати й випасати худобу на Запорожжі. Проте, коли політика Туреччини, Криму й Польщі зводилися до рівня хижацького загарбництва й винищення, Запорозька Січ завжди ставала на захист свого народу.

3. Іван Сірко

Найвизначнішим кошовим отаманом другої половини XVII ст. був Іван Сірко. Відомий український історик Ю. Мицик припускає, що він народився на Поділлі в містечку Мурафі.

Г. Лебединська.
Іван Сірко.
1970-і рр.

Сірко мав великий талант полководця. Відомо, що в 1646 р. він разом із козацькими старшинами Хмельницьким і Солтенком воював у Франції в складі найманого загону запорожців. Козакам І. Сірка належить слава здобуття іспанської фортеці Дюнкерк. Він був учасником Національно-визвольної війни, брав участь у Жванецькій облозі 1653 р.

Січове коло щонайменше 15 разів обирало його кошовим отаманом. І. Сірко організував 20 великих походів, керував 55 битвами і майже в усіх, за винятком трьох-чотирьох, здобув перемогу. Найбільше від Сірка діставалося ворогам християнства. Він щиро вірив: що більше знищить «бусурманів», то певніше потрапить до царства Божого. Народ склав про нього легенди, хроністи й літописці, європейські газетярі захоплювалися І. Сірком як воєнним стратегом і полководцем.

Однак, проводячи блискучі операції, Сірко не дбав про їхні політичні наслідки, часто завдаючи шкоди державним інтересам України.

БУСУРМАН, БУСУРМЕН — про людину іншої віри (переважно магометанина).

4. Політика уряду Московії щодо Запорозької Січі

Після смерті Богдана Хмельницького Запорожжя стало центром опозиції проти гетьманів і старшин, які прагнули стати новими панами. Запорожці почали втручатися в політичне життя городової України й висувати своїх кандидатів на гетьманування.

Московський уряд одразу ж зрозумів, як можна використати Запорожжя у своїх інтересах. Він налагодив безпосередні контакти з кошовим урядом, надсилав йому гроші, подарунки, провіант, військово спорядження. І запорожці потрапили в розставлені тенета. Вони підтримали Пушкаря проти Виговського, Брюховецького проти Сомка й Суховія та Ханенка проти Дорошенка.

Одночасно московський уряд розглядав Запорожжя як небезпечне вогнище вільнодумства й свободи. Усвідомлюючи, що січовики можуть легко змінити своє ставлення до Московії, він прагнув підпорядкувати собі Запорожжя. Першим кроком такої політики стало розміщення московської залоги навпроти Чортмилицької Січі в 1663–1667 рр. Січ це сприйняла як порушення своїх вольностей і з підозрою почала поглядати в бік московитів.

Договір про «Вічний мир» 1686 р. повернув Січ під протекторат Московії, яка одразу ж почала споруджувати лінію укріплень уздовж р. Самари. Це ще більше ускладнило відносини між Запорожжям і царським урядом.

5. Слобідська Україна в другій половині XVII ст.

Заснування слобідських міст. На схід від України-Гетьманщини протягом XVII ст. український народ освоїв нові землі Слобідської України. Її територія в другій половині XVII ст. охоплювала сучасні Харківську, Сумську, Донецьку та Луганську області. До Слобожанщини входили також території, які нині належать Росії: південь Воронежської, Курської та більша частина Белгородської областей.

За часів Київської Русі ці землі входили до складу Чернігово-Сіверського князівства. Після монгольської навали та пізніших нападів азійських степовиків родючий і багатий край перетворився на Дике поле.

Масову й вільну колонізацію цього краю розпочали й успішно здійснили українці. Одним із перших колонізаторів став гетьман Яків Острянин, який у 1638 р. з полком із 900 вояків оселився біля м. Чугуєва. Нові хвилі переселенців прийшли з Гетьманщини після берестецької невдачі 1651 р. та в роки Руїни.

Історичний факт. Місто Охтирка виникло внаслідок переселення 445 чоловіків, 109 жінок і 634 дітей. Окрім них, переселилися 72 родини та 18 дітей. Тож в Охтирці проживало 1587 осіб. Вони привели 605 коней, 618 волів, 479 корів, 1473 вівці й 1091 свиню.

Царський уряд радо приймав українських переселенців. Адже їм не потрібно було надавати господарську допомогу, а своїми слободами вони створювали значно надійніший оборонний вал для Московської держави, аніж старі укріплені лінії.

6. Адміністративно-політичний устрій Слобідської України

У Слобідській Україні сформувалося 5 козацьких полків — Острозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський. Полковники Слобожанщини мали надзвичайно високий авторитет і здійснювали управління за допомогою полкової старшини: обозного, судді, осавула, хорунжого і двох писарів. Судові справи вирішувалися в судовій ратуші. Подібні старшинські уряди існували й у сотнях. Однак сотника вибирала полкова старшина, а він уже добирав собі сотенних старшин.

Невідомий художник.
Козацький полковник.
Перша половина XIX ст.

Принциповою відмінністю адміністративно-територіального устрою Слобідської України була відсутність гетьмана та генеральної старшини. Кожен із п'яти полковників підпорядковувався білгородському воєводі. Полки отримували від царя жалувані грамоти з визнанням окремих козацьких прав і вольностей, звільненням від податків, правами на вільну торгівлю.

7. Соціальний устрій Слобідської України

Провідним привілейованим станом на Слобожанщині були **виборні** козаки та **підпомічники**. Перші становили основу козацького війська, були обов'язковими учасниками бойових походів. Підпомічники не

амуніція —
речі (крім одягу та
зброї), що становлять
спорядження
військовослужбовця,
а також військово
спорядження коня.

могли забезпечити себе необхідною зброєю, **амуніцією**, достатньою кількістю коней, провіантом і фуражем. Тому вони мали обов'язки допомагати виборним грішми, провіантом, залучалися до виконання обозної служби. За реєстром 1732 р. в Слобідському краї проживали 22 тис. виборних козаків і 86 тис. підпомічників.

Невідомий художник.
Козак-підпомічник.
Перша половина XIX ст.

Селяни господарювали в Слобожанщині як вільні хлібороби, зберігали за собою назву «посполиті», платили до царської скарбниці податок. Проте більша частина посполитих добровільно селилася на землях полкової та сотенної старшини, заможних козаків і допомагали обробляти їхні поля.

Поселялися в цьому краї також **міщани**. Крім хліборобства, вони займалися ремеслами, організовувалися в цехи. Міщани виконували військові повинності. Часто їх офіційно називали «козаками городової служби». Міщан зобов'язували утримувати в бойовому стані фортеці, постачати для війська смолу, колеса, хомути, сідла, видавати для перевезень запряжені вози. Ковалів, шевців, кравців відряджали в полки, де вони мусили працювати на потреби війська.

8. Західні землі впродовж другої половини XVII ст.

Українській козацькій державі не вдалося об'єднати під своєю владою всі українські етнічні землі. Галичина, Холмщина, Волинь залишилися під владою Польщі. Північна Буковина в другій половині XVII ст. входила до складу Молдовського князівства, а більша частина Закарпатської України перебувала в складі Трансільванського (Семіградського) князівства.

Місцева шляхта була спольщена чи мадяризована. А тому селянство й міщанство західних земель зазнавало особливо жорсткого соціального, національного та релігійного гноблення. Незважаючи на політичну відірваність, міщанство й духовенство Західної України всіма силами намагалося підтримувати контакти зі Східною Україною. Міщанство Волині й Галичини відвідувало Наддніпрянщину в купецьких справах, православне духовенство підтримувало зв'язки з Київською митрополією, а молодь навчалася в Києво-Могилянському колегіумі. Підтримувалися зв'язки між письменниками, друкарями, художниками, граверами.

ІСТОРИЧНЕ ДІЯРСТВО

Уривок із листа І. Сірка до кримського хана від 25 вересня 1675 р.

«...Бо якщо й колишні відважні кавалери й мужні вожді Війська Запорозького, наші славні предки, віддавна воювали Крим і царство турецьке, то нам, їхнім нащадкам, хто може заборонити йти тим же самим воїнським шляхом? Отже, ми, Військо Запорозьке низове, не бажемо воювати й ворогувати з вашою милістю і з усім кримським панством. Одначе, коли знову буде з вашого боку привід до війни, то ми навзаєм не побоїмося напасти на Кримське ханство».

- На які особливості відносин між Кримським ханством і Запорозжям звертав увагу кошовий отаман І. Сірко?

1. Чи причетна Запорозька Січ до виникнення Української козацької держави?
2. Чому між Січчю та Гетьманщиною вже за життя Б. Хмельницького виникли суперечності? У чому вони проявилися?
3. Охарактеризуйте роль Запорозької Січі в українському державотворенні після смерті Хмельницького.
4. Поміркуйте, чому Сірко нерідко завдавав шкоди державним інтересам України.
5. Назвіть причини освоєння українцями просторів на схід від Гетьманщини.
6. Використовуючи мапу, розкажіть про заселення Слобожанщини.
7. Визначіть найсуттєвіші риси адміністративно-політичного устрою Слобожанщини.
8. Опишіть історичний портрет Сірка — військового й політичного діяча.
9. Складіть порівняльну таблицю:

Особливості суспільно-політичного устрою	Гетьманщина	Запорозжя	Слобожанщина

Узагальнення теми «Українські землі в 60–80-х роках XVII ст.»

Початок війни Швеції проти Польщі в 1655 р. спонукав Московію в 1656 р. укласти сепаратне Віленське перемир'я з Польщею. У відповідь Хмельницький разом з іншими європейськими володарями почав вибудовувати широку антипольську коаліцію. Взаємодія із Швецією і Трансильванією піднесла державу Хмельницького в 1657 р. на найвищий ступінь авторитету, сприяли поширенню влади й впливу Української козацької держави на Західне Поділля, Волинь, Полісся, Турово-Пінщину.

Смерть Хмельницького похитнула основи створеної ним держави. Єдине державне керівництво розпалося на декілька старшинських угруповань. Вони розпочали боротьбу за владу й багатство. Гетьман Виговський продовжив зовнішньополітичний курс Хмельницького, але відмовився від політики соціальної рівноваги, сприяв старшинам у накопиченні багатства. Така політика викликала незадоволення селянства й козацтва та призвела до Руїни — громадянської війни. Використовуючи гасла захисту українського народу від «нових панів», у боротьбу за владу включилися всілякі користолюбці. Слабкістю Гетьманщини скористалися також сусідні держави, посилюючи свій вплив на Україну.

Суперечності, що виникли у відносинах між Україною та Московією, спонукали І. Виговського, а потім і Ю. Хмельницького шукати домовленостей з Варшавою. Проте імперські інтереси Польщі та Московії завершилися укладенням Андрусівського договору 1667 р., що спричинило зруйнування територіальної цілісності України. Незважаючи на це, українське громадянство, обравши гетьманом П. Дорошенка, продовжило боротьбу за незалежність і соборність. У цій боротьбі Дорошенко вирішив опертися на союз із Кримом і Туреччиною. Гетьману вдалося ненадовго відновити єдність українських земель. Проте змагання за гетьманську булаву нових претендентів викликало загострення внутрішньополітичної боротьби й збройне втручання могутньої тоді Туреччини. Об'єднані сили козацтва та Московської держави зуміли зупинити турецько-татарський наступ під Чигирином. Однак Україна, зазнавши нових нечуваних розорень і спустошень, була розділена між Туреччиною, Польщею і Московією.

Автономний політичний устрій змогла зберегти лише Лівобережна Гетьманщина. Зберегли також свою політичну окремішність Запорозжя та Слобожанщина.

НАЙВАЖЛИВІШІ УГОДИ в 60–80-х роках XVII ст.

Дата укладення	Назва угоди	Сторони та представники	Наслідки для України
24 жовтня 1656 р.	Віленське перемир'я	Московське царство та Річ Посполита	Територія Гетьманщини обмежувалася лише кордонами Київського воєводства
6 вересня 1658 р.	Гадяцький договір	Українська козацька держава та Річ Посполита	Об'єднання в союзну державу з Польщею і Литвою; у межах Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств мало бути створене князівство Руське
17 жовтня 1659 р.	Переяславський договір	Українська козацька держава та Московське царство	Підписання сфальсифікованого Переяславського договору 1654 р. призвело до повної залежності України від Москви
17 жовтня 1660 р.	Слободященський договір	Українська козацька держава та Річ Посполита	Гетьманщина ставала лише автономною частиною Речі Посполитої, їй заборонялося вести незалежну зовнішню політику; несприйняття Лівобережжям домовленостей з Польщею призвело до поділу України по різні береги Дніпра
1665 р.	«Московські статті»	Лівобережна Гетьманщина та Московське царство	Московські воєводи розмістилися майже в усіх великих українських містах й отримали судові, адміністративні та господарські повноваження
30 січня 1667 р.	Андрусівський договір	Московське царство та Річ Посполита	Перемир'я на 13,5 років; Правобережжя відійшло до Польщі, Лівобережжя — до Москви, Запорозька Січ — під контроль обох держав
9 березня 1669 р.	«Глухівські статті»	Лівобережна Гетьманщина та Московське царство	Лівобережжя погоджувалося на опіку царя лише на засадах статей Б. Хмельницького. Гетьман і старшини відновили внутрішнє урядування та суддівство
17 червня 1672 р.	«Конотопські статті»	Лівобережна Гетьманщина та Московське царство	Ці статті доповнювали «Глухівські статті» й продовжили обмеження прав гетьмана: тепер він не мав права проводити зовнішню та кадрову політику без згоди царя й Старшинської ради
18 жовтня 1672 р.	Бучацький мирний договір	Правобережне козацтво з Османською імперією та Річ Посполита	Польща віддавала Туреччині все Подільське воєводство, Брацлавщина й Правобережна Київщина залишалися під владою правобережного гетьмана й протекторатом султана
13 січня 1681 р.	Бахчисарайський договір	Османська імперія та Московське царство	Туреччина отримала Північну Київщину, Брацлавщину й Поділля; Московія — Лівобережну Україну та Київ; території Середньої та Південної Київщини між Бугом і Дніпром мали залишатися незаселеними впродовж 20 років

Д

ро гетьманування І. Мазепи і трагічну для України Полтавську битву, про лідерів правобережного козацтва та каральні операції поляків на Правобережжі ви дізнаєтеся з п'ятого розділу.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- показати на мапі напрямки козацьких походів, місця найважливіших подій та створення найзначніших культурних пам'яток;
- застосувати та пояснити поняття: «Малоросія», «Малоросійська колегія»;
- назвати імена українських гетьманів, діячів культурно-церковного життя, митців; найвизначніші твори літератури, архітектури, образотворчого мистецтва;
- оцінити діяльність українських гетьманів, заходи козацької старшини в її боротьбі за відновлення державних прав;
- пояснити причини повстання І. Мазепи проти московського царя, національно-визвольного повстання 1702–1704 рр.; тимчасового відновлення гетьманства;
- аналізувати зміст укладених гетьманами «статей» з Російською імперією, російсько-шведського договору; основних положень Конституції П. Орлика; умови розвитку економічного та культурного життя; наслідки поразки в Полтавській битві для українських земель.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

§29. Гетьманщина наприкінці XVII — на початку XVIII ст.

Поміркуйте, якою була політика українських гетьманів щодо Криму й Туреччини.

1. «Вічний мир». Зовнішньополітичне становище Лівобережжя наприкінці XVII ст.

Після втрати Чигирина та знелюднення Правобережжя суспільно-політичне життя Української козацької держави обмежилось кордонами Лівобережжя. На початку 80-х років XVII ст. в українських старшин з'явилися сподівання на покращення міжнародного становища Лівобережжя. Адже в 1680 р. закінчився термін дії Андрусівського договору. У 1683 р. Туреччина зазнала поразки під Віднем. Проте українські сподівання перекреслив новий договір Польщі та Московії. Його підґрунтям стали прагнення Варшави витіснити Туреччину з Поділля, а Москви — вийти до Азовського й Чорного морів.

6 травня 1686 р. Московська держава та Річ Посполита підписали договір про «Вічний мир». За його умовами обидві сторони вступали у воєнний союз проти Туреччини й Кримського ханства. Одночасно Московія приєднувалася до анти-турецької «Священної ліги», членами якої були Австрія, Венеція й Польща. Договір підтверджував тодішній поділ України. Лівобережжя з Києвом закріплювалося за Московією. Лише цареві підпорядковувалося Запорозжжя. Польща ж залишала за собою Північну Київщину, Волинь і Галичину. Території Південної Київщини та Брацлавщини сторони визначили як незаселені, **нейтральні**. Поділля тоді ще перебувало під владою Туреччини.

Отже, «Вічний мир» утверджував на необмежений час насильницький поділ України й став серйозною перешкодою на шляху до її возз'єднання.

НЕЙТРАЛІТЕТ

(від латин. *neuter* — ні той, ні інший) — невтручання в боротьбу між двома сторонами.

2. Перший кримський похід московсько-українського війська

Укладення «Вічного миру», вступ до «Священної ліги», а також власні плани щодо причорноморського регіону спонукали Московію до організації в 1687 р. походу на Крим. Його успіх багато в чому залежав від пори року. Це мала бути рання весна, проте 100-тисячна московська армія спромоглася дістатися до р. Самари лише на початку червня. Тут на неї вже довго чекала 50-тисячна українська армія. Замість швидкого просування вперед, російські й українські командири влаштовували взаємні візити та урочисті обіди. А тим часом спека швидко висушувала степ.

Захищаючи підступи до Криму, татарські чамбули влаштовували грандіозні степові пожежі. Просування

Герб гетьмана
Івана Самойловича

військ випаленими степами спричинило падіж коней, хвороби серед стрільців і козаків. Так і не побачивши татар, величезна армія змушена була повернутися назад.

Усунення Івана Самойловича від влади. Керівник походу, фаворит царівни Софії князь Василь Голіцин не бажав визнавати власні прорахунки, тому переказав винуватого за провал кампанії на гетьмана Івана Самойловича. Тим більше, що той критикував Голіцина за недолуге керівництво походом, а московську владу — за обрану політику проти Криму й Туреччини. Голіцину посприяла частина старшинської верхівки. Самойловича заарештували й без будь-якого розслідування висунутих проти нього звинувачень разом із сім'єю відправили до Москви, а звідти — у Сибір.

3. Обрання гетьманом Івана Мазепи

25 липня 1687 р., через день після арешту гетьмана Самойловича, Старшинська рада, що відбулася в похідному таборі на р. Коломак, обрала гетьманом генерального осавула Івана Мазепу (1687–1709).

*Невідомий художник.
Гетьман Іван Мазепа.
XIX ст.*

Іван Мазепа народився найвірогідніше 1639 р. у с. Мазепинцях (неподалік від Білої Церкви). Навчався в Києво-Могилянському та Варшавському колегіумах. З 15 років служив при дворі польського короля Яна Казимира. Три роки Мазепа перебував у Німеччині, Італії, Нідерландах, де вивчав військову справу, дипломатію та мови. Загалом гетьман знав десять мов. Повернувшись з Європи, Іван Мазепа продовжив службу в короля.

У 1663 р. через придворні інтриги він залишив Польщу й 6 років жив у родинному маєтку. 1669 р. Мазепа поступив на службу до гетьмана П. Дорошенка, посівши місце генерального писаря. Улітку 1674 р. він з'явився при дворі І. Самойловича, а незабаром розпочав службу на посаді генерального осавула.

4. «Коломацькі статті» 1687 р.

На виборах був укладений новий договір з царем. Коломацька угода від 25 липня 1687 р. передбачала подальше обмеження влади гетьмана та посилення в Гетьманщині впливу царату. Гетьман позбавлявся повноважень без волі й дозволу царя змішувати будь-кого з генеральних урядів. Старшини, зі свого боку, втрачали право самовільно скидати його з гетьманства.

Значно обмежувалося право гетьмана надавати старшинам військові землі. Він зобов'язувався відряджати українське військо на війну з Кримським ханством

*Автограф гетьмана
Івана Мазепи*

і Туреччиною. Договір також вимагав розміщення в гетьманській столиці — Батурині — полку московських стрільців. Окрема стаття вимагала від гетьмана сприяти шлюбом між українцями та росіянами, вільному переселенню українців до російських міст. І. Мазепа мав навіть відмовитися від висловів, що Україна — це окремий край, який перебуває під «гетьманським регіментом» (управлінням). Замість того українські урядовці мали казати, що вона перебуває під владою самодержавного царя.

**РЕГІМЕНТ
ГЕТЬМАНСЬКИЙ**
(від латин. *regens* —
правитель) — гетьманське
правління.

5. Зовнішня політика гетьмана Івана Мазепи

Основою зовнішньої політики гетьмана Мазепи був союз із Московією. До цього його спонукали глибоке розуміння засад тогочасної польської зовнішньої політики й трагічний досвід співпраці з Туреччиною та Кримом гетьмана Дорошенка.

За допомогою Москви Мазепа сподівався повернути Правобережжя і відвоювати в Туреччині та Криму причорноморські й приазовські степи. Він відмовився від традиційної політики України щодо Криму й Туреччини: підтримки хиткої рівноваги, що створилася на південних кордонах.

Відповідно до своєї зовнішньополітичної програми гетьман Мазепа взяв участь у другому кримському поході 1689 р., що теж завершився невдачею. Правда, московський князь зображав цей безрезультатний похід як свій великий успіх.

Боротьба за Північне Причорномор'я. Протягом 90-х років XVII ст. козацькі підрозділи здійснили кілька походів у Північне Причорномор'я та безпосередньо під Перекоп.

Українське військо стало активним учасником азовсько-дніпровських походів 1695–1696 рр. Завдяки спільним діям було завойовано кілька фортець, на які опиралося турецько-татарське панування в Нижньому Подніпров'ї. 15-тисячний козацький корпус на чолі з наказним гетьманом Яковом Лизогубом, як визнав сам Петро I, відіграв вирішальну роль у здобутті Азова в 1696 р.

Наслідки тривалої війни були зафіксовані в мирному договорі 1700 р. між Московією та Туреччиною. Вони не виправдали сподівань гетьмана. Цар домовився про перемир'я на 30 років. Московія звільнялася від виплати традиційної данини кримському ханові, забиравала собі Азов і Північне узбережжя Азовського моря. За це Петро I погоджувався зруйнувати Кизикермен та інші фортеці, які захищали б українське Подніпров'я. За договором, українському населенню дозволялося займатися в Причорномор'ї господарською діяльністю, але не будувати поселення.

Герб Івана Мазепи

*Які плани І. Мазепи
суттєво відрізнялися
від традиційної політики
його попередників?*

6. Внутрішня політика Івана Мазепи

Новообраний гетьман розумів, що в Гетьманщині здобула міцні позиції старшинська олігархія. Уже двічі вона брала гору над політичними діячами, 195

*Новий Завіт.
Друкарня Києво-Печерської
лаври. 1703 р.*

Історичний факт. Про бібліотеку Мазепи згадував у еміграції П. Орлик: «Незабутня для мене й досі величезна бібліотека Мазепи. Дорогоцінні оправи з гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багато ілюстровані стародавні рукописи. Не без зітхання згадую в теперішній моїй мізерії всі ці книжкові багатства, рівних яким не було в Україні».

*І. Мизура. Гравюра на
честь гетьмана І. Мазепи
із зображенням церков,
зведених його коштом.
1706 р.*

які намагалися зміцнити гетьманську владу. Мазепа став тим політиком, який повернув авторитет гетьманської влади. Він був переконаний, що сила держави визначається силою її керманіча. Проте там, де Д. Многогрішний брався за шаблю, а І. Самойлович нетактовно принижував опонентів, І. Мазепа діяв своїм політичним хистом і культурою.

Турбота справами культури. Гетьманський двір на Гончарівці, під Батурином, гетьман облаштував по-князівськи. Будинок прикрасив дорогими вишуканими меблями, зібрав колекцію зброї, велику книгозбірню.

Авторитет своєї влади він примножував також турботою про науки, книгодрукування, мистецтво. Мазепа взяв під свою опіку монастирі, при яких діяли друкарні. Особливо піклувався про Києво-Могилянський колегіум, будував нові приміщення, домігся для нього статусу академії, сприяв заснуванню академічної бібліотеки, передавши їй рідкісні рукописи, відкрив друкарню і щорічно виділяв їй кошти. Києво-Могилянська академія стала духовним центром України та всього православного світу. До Мазепиних добродійств належить і заснування Чернігівського колегіуму.

Не менше сприяв гетьман будівництву церков, соборів. Так, лише в Києві коштом Мазепи було вимуровано Богоявленський собор братського монастиря, величний Микільський собор із дзвіницею та трапезною палатою в Пустинно-Микільському монастирі. Особливу увагу гетьман приділяв Києво-Печерській лаврі — головному центру православ'я в Україні. Його коштом тут було споруджено церкву Всіх Святих, відбудовано лаврський Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву. Завдяки пожертвам І. Мазепи створювалися нові архітектурні споруди в Києві, Чернігові, Переяславі, Глухові, Лубнах, Батурині, Бахмачі та в інших містах. Цей архітектурний стиль називається «козацьке», або «мазепинське бароко».

Підкреслимо, що опіка над церквами означала тоді турботу справами народної освіти, духовності, патріотичного світогляду. Тож широка культурницька діяльність гетьмана була цілеспрямованою й далекоглядною державною політикою.

У квітні 1692 р. у листі до царів Івана та Петра Мазепа просив «щоб на гетьмана ніякі наклепи ні від кого у вас, великих государів, не приймалися і без правового доказу і слідства («розшуку»), щоб гетьман не був у вірності своїй соромлений». Гетьман пропонував запровадити такий порядок, при якому подібні наклепи розглядалися б в українському суді, «щоб тут на всілякі наклепи були докази свідчені і тут слідство було чинене». Наслідком судового розгляду мало б бути справедливе покарання або гетьмана, або позивача.

• Які риси характеру Мазепи-політика висвітлює наведений лист?

Щоб зміцнити гетьманську владу, І. Мазепа намагався усунути з політичного життя України ганебні явища — доноси та наклепництво.

Лист до московських царів Івана та Петра засвідчує, що Мазепа був зацікавлений, аби гетьман мав сильну владу, але обов'язково обмежену законом і підпорядковану судовому розгляду. Проте царський уряд не бажав відмовлятися від донощиків.

7. Регулювання суспільних відносин Іваном Мазепою

Гетьман успішно регулював відносини між суспільними верствами. У своїй діяльності Мазепа опирався на старшину й новими земельними наділами зміцнював її економічне становище. Проте головною запорукою стабільності він вважав не багатство провідної верстви, а перетворення її на освічену, дисципліновану й патріотичну аристократію — **«значне військове товариство»**. Він плекав «бунчукове товариство», а в полках посприяв заснуванню **«значкового товариства»**. Гетьман заохочував майбутніх українських політиків та адміністраторів до навчання в Києво-Могилянській академії та європейських навчальних закладах.

У відносинах між суспільними станами І. Мазепа старався утримувати рівновагу й не допускав надмірного пригнічення селян. Універсалом 1691 р. він дозволив селянам скаржитися на панів у суд. У 1692 р. зобов'язав полковників стежити, щоб поміщики та власники рангових маєтків були справедливими щодо зобов'язаних селян і не пересантажували їх відробітками й податками. У 1701 р. він обмежив відробітки двома днями на тиждень.

Гетьман Мазепа стежив, щоб старшини не відбирали в простих козаків землю, ставав на захист міст від тиску козацької адміністрації.

ЗНАЧНЕ ВІЙСЬКОВЕ ТОВАРИСТВО —

загальна назва
українського старшинства,
української аристократії.

**ЗНАЧКОВЕ
ТОВАРИСТВО —**
сини полкових і сотенних
старшин, які під опікою
полковника готувалися
до управління полками
й сотнями.

1. Чому І. Самойлович був проти укладення «Вічного миру» між Московією та Польщею?
2. Викладіть суть «Коломацьких статей».
3. Визначіть положення зовнішньополітичної програми Мазепи.
4. Які засоби обрав Мазепа для зміцнення гетьманської влади?
5. Які заходи щодо селянства підносять гетьмана до рівня освіченого монарха?
6. Опишіть правові механізми, за допомогою яких Іван Мазепа пропонував ліквідувати в Україні донощицтво й наклепництво.

§ 30. Правобережна Україна наприкінці XVII — на початку XVIII ст.

1. Установіть відповідність між подіями й датами:

1. Андрусівський мирний договір	а) 1686 р.
2. Бахчисарайський мирний договір	б) 1667 р.
3. Бучацький мирний договір	в) 1681 р.
4. «Вічний мир»	г) 1672 р.

2. Які країни визначали долю Правобережжя за цими договорами?

1. Стан Правобережжя наприкінці XVII ст.

Лихоліття боротьби українського народу за незалежність, а потім Руїна призвели до повного занепаду й спустошення Правобережжя.

Я. Матейко. Ян Собеський,
король Польщі. XIX ст.

Після перемоги під Віднем 1683 р. польський уряд вирішив витіснити турків з Правобережжя й знову відродити тут східні воєводства.

До цієї справи король Польщі Ян Собеський закликав саме козаків, завзятих господарів і звитяжних воїнів.

Проте намірам Собеського була властива дуже серйозна суперечність: Правобережжя повинні були освоювати й захищати козаки, а політичну й господарську владу мало здійснювати польське шляхетство, яке поверталось до своїх маєтків.

2. Відродження козацького устрою на Правобережній Україні

У 1684 р. король Ян Собеський видав універсал, у якому закликав козаків оселитися на вільних землях навколо Брацлава, Корсуня, Черкаса, Чигирина, Лисянки, Умані, Фастова. Отже, козаки мали захищати південні кордони Київського, Брацлавського та Подільського воєводств по лінії, що проходила між Брацлавом і Фастовом. Уряд Речі Посполитої дозволив їм користуватися «прадавними правами та вольностями» і сформувати окремі полки.

Незабаром С. Палій сформував полк у Фастові, С. Самусь — у Богуславі, З. Іскра — у Корсуні, А. Абазин — у Брацлаві. Усі правобережні полки мали традиційну структуру, успадковану від часів Національно-визвольної війни. Однак сотні не мали місця постійного розміщення, а сотники — влади над мешканцями та населеними пунктами, де ставали на постій.

Король аж ніяк не збирався передавати козакам владу над освоюваним краєм. Їм мали зосередити у своїх руках польські адміністратори. Польський володар не бажав, аби козаки вільними голосами обирали собі гетьмана. Вони були поставлені під управління польських регіментарів — воєначальників.

Семен Палій — провідник правобережного козацтва. Усупереч бажанням короля, народним ватажком відродження краю став фастівський полковник Семен Палій. Він народився в 1640 р. у містечку Борзні на Чернігівщині

в міщанській родині. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Під час Національно-визвольної війни його батько записався в козаки Ніжинського полку.

Семен Палій був мужнім і безстрашним воїном. Спершу служив у П. Дорошенка, а пізніше — на Запорожжі, де й отримав прізвисько Палій (справжнє прізвище Гурко). Восени 1683 р. під час оборони Відня він очолював загін запорожців, який входив до складу армії короля Яна Собеського. Повертаючись із походу, «віденський богатир» (так його називав король) Семен Палій вирішив не йти на Січ, а оселитися з козаками на Правобережжі. Ян Собеський надав йому посаду фастівського полковника за умови, що він допомагатиме йому в боротьбі з Туреччиною.

Наростання суперечностей з польською владою. Правобережне козацтво ретельно виконувало свої військові обов'язки. Найбільшу активність виявляв полк Семена Палія. Лише протягом червня 1690 — листопада 1696 рр. С. Палій здійснив 9 великих походів у володіння Туреччини й Кримського ханства. За походами Палія в Північне Причорномор'я уважно спостерігали в Європі. Німецькі газети в 1686–1687 рр. писали про нього як про славного лицаря.

Тривала збройна боротьба проти турецьких і татарських завойовників сприяла зміцненню сил козацтва, формувала власну самоповагу. Але, повертаючись з походів, козаки щоразу бачили посилення наступу польських шляхтичів на правобережних селян. Цілком природно, що вони завжди підтримували співвітчизників. Таке втручання розцінювалося шляхтою як свавілля. Козаки ж сприймали свої дії як відновлення справедливості. Коли ж відносини з шляхтичами загострювалися, вони просто їх проганяли, а на звільнених територіях установлювали свою владу.

Щоб зробити С. Палія слухнянішим, король спробував перетворити його на великого землевласника. Він подарував полковникові Романівське староство (поблизу Фастова), до якого належало містечко Романівка й більше десятка сіл. Однак Палій не поставив власні інтереси над народними.

Наступ Польщі на правобережне козацтво. Поки козаки воювали з турками, польський уряд у 1693, 1694 та 1697 рр. здійснював проти них же каральні акції. Проте всі вони зазнали невдачі. Наприкінці 90-х років XVII ст. Польща постала перед загрозою втрати Правобережжя. Проте несподівано цьому перешкодили рішення міжнародного Карловицького конгресу 1699 р. За мирним договором, укладеним між Польщею та Туреччиною, остання відмовилася від Поділля й звільнила Кам'янець-Подільський. Ліквідація турецької загрози для Речі Посполитої означала можливість ліквідувати й правобережне козацтво, захисту якого Польща більше не потребувала.

У червні 1699 р. Варшавський сейм ухвалив рішення про «знищення» правобережного козацтва. Польські корогви вступили до Немирова, Бара, Брацлава, захопили Вінницю — резиденцію наказного гетьмана Самуся. Не підкорившись Польщі, Самусь змушений був відійти зі своїм полком до Богуслава.

*Білоцерківський
(фастівський) полковник
Семен Палій — керівник
визвольної боротьби на
Правобережній Україні*

«Я знайшов цей край пустелею й працював коло Хвастова, як коло свого хазяйства. Широкі поля засіяли збіжжям, число мешканців зросло... й церкви Божі я побудував, і прибрав на славу Божу», — писав полковник білоцерківський (фастівський) С. Палій в одному з листів до І. Мазепи. Коли ж єзуїти Київського єпископства (єпископства) поставили вимогу повернути їм Фастів, С. Палій так одповів посланцям гетьмана Яблоновського, які прибули до Фастова: «Я поселився на вільній Україні, і Речі Посполитій немає ніяких справ до цієї області; лише один я маю право в ній розпоряджатися як справжній козак і гетьман козацького народу».

• Чому Семен Палій не підкорився рішенням Варшавського сейму?

3. Повстання під проводом Семена Палія

Тим часом шведський король Карл XII розбив військо Речі Посполитої і в 1702 р. захопив Варшаву й Краків. Цим вирішив скористатися С. Палій. Окрім лідерів козацтва, у нараді, яка відбулася у Фастові, узяли участь представники православної шляхти, духовенства та міських мешканців. Вони вирішили спільно виступити проти польського панування. Улітку 1702 р. повстання швидко охопило Поділля, Брацлавщину, Київщину, Волинь.

Восени уряд Речі Посполитої зосередив каральне військо під Бердичевом. Проти нього виступили об'єднані сили повстанців: Богуславський полк під проводом С. Самуся, корсунський полк З. Іскри й фастівський полк на чолі з наказним полковником М. Омельченком. Разом із ними до Бердичева прибули повсталі селяни та міщани Київщини. 26 жовтня 1702 р. вони оточили табір польського війська й розгромили його вщент. 10 листопада С. Палій переможно завершив понад двомісячну облогу Білої Церкви — на той час найпотужнішої польської фортеці.

Ці успіхи сприяли розгортанню повстання на Поділлі й Брацлавщині. Проте в повстанців були й слабкі місця. Розпорошенням їхніх сил узимку скористався польний гетьман А. Сенявський. У січні 1703 р. 15-тисячне каральне військо, яке мало на озброєнні 44 гармати, вступило на Поділля. Козацькі сили тут не перевищували 12 тис. і були розкидані невеликими загонами, не мали єдиного командування.

Повстання на Поділлі й Брацлавщині було придушене. Однак у руках повстанців залишалися Київщина з укріпленими Фастовом, Білою Церквою, Богуславом і Корсунем.

Возз'єднання України під владою Мазепи. На жаль, зовнішньополітичні обставини склалися не на користь фастівського полковника. На початку 1704 р. під Нарвою між Росією та Річчю Посполитою було укладено договір про спільні дії проти шведів. У травні 1704 р. гетьман І. Мазепа отримав царський указ, у якому від нього вимагалось перейти з козацьким військом на правий берег Дніпра й надати допомогу польському королеві Августу II у війні проти шведів та їхніх прихильників.

Протягом травня–червня лівобережне козацьке військо зайняло Київщину, частину Волині та Брац-

*С. Васильківський.
Гармаш часів гетьмана
Івана Мазепи.
1900-і роки*

лавщини. До нього приєдналися козацькі полки Палія, Самуса та Іскри. Від Самуса Мазепа прийняв клейноди наказного гетьмана Правобережжя. Так Правобережжя фактично возз'єдналося з Лівобережною Україною під владою гетьмана Івана Мазепи. Війна зі Швецією не залишала Польщі сил на повернення Правобережжя. За таких обставин Мазепа протягом 1704–1709 рр. утримував обидва береги Дніпра під своєю владою.

Придушення повстання. Мешканці Правобережної України сприйняли прихід лівобережного козацького війська як допомогу в боротьбі проти польських загарбників. С. Палій одразу ж послав на Брацлавщину й Поділля старшин і козаків для організації повстання. Козаки знову оволоділи Немировом і стали контролювати значні території між Бугом та Дністром.

Польський король оцінював такі дії Палія як ворожі Польщі. Він дорікав Мазепі за потурання союзникові ворога. Вимагав від гетьмана негайної передачі Білої Церкви, що аж ніяк не входило в плани І. Мазепи. Він тепер і не мав наміру повертати Правобережжя Речі Посполитій.

Однак Мазепа та Палій мали протилежні погляди на розбудову Української держави. Головним будівничим держави гетьман вважав старшинську верхівку — нову аристократію, а Палій — простий люд і козацтво, яке було його головною опорою в боротьбі з Польщею. Тому він не міг і не бажав припиняти повстання, як цього вимагав Мазепа. Тоді гетьман викликав Палія в козацький табір до Бердичева і там 31 липня 1704 р. заарештував його й відправив до Батурина у в'язницю. Відтак Палія було негайно етаповано до Москви, а звідти — у Сибір. Так драматично завершилася двадцятирічна боротьба славного сина українського народу за відродження та визволення Правобережжя, його возз'єднання з Лівобережжям.

*Невідомий художник.
Август — король Польщі.
Початок XVIII ст.*

До чого призвело прохання польського короля, з яким він звернувся до козаків, аби вони допомогли йому в боротьбі проти шведів?

1. Назвіть причини занепаду Правобережжя протягом другої половини XVII ст.
2. Чому польський король Ян III Собеський вирішив відроджувати Правобережжя за участю козаків?
3. Чому король не дозволяв вибори правобережного гетьмана, а обмежувався призначенням наказного гетьмана?
4. Чому С. Палій досягнув найбільших успіхів у господарському відродженні Правобережжя?
5. Визначте причини повстання С. Палія. Опишіть повстання.
6. Назвіть обставини возз'єднання України під владою Мазепи.

§ 31. Північна війна та Україна.

Повстання гетьмана Івана Мазепи проти Московії

До чого спонукав європейських монархів принцип їхніх підданих: «Ми маємо служити нашим монархам, оскільки вони охороняють нас, але, якщо вони більше не охороняють нас, то ми більше не повинні служити їм»?

1. Україна в подіях Північної війни

У 1700 р. російський цар Петро I оголосив війну Швеції. Росія розпочала боротьбу за вихід до Балтійського моря і втягнула в неї Україну. Північна війна нічого не давала Україні, зате вимагала постійних жертв і витрат.

*М. Натъє. Петро I
в лицарських обладунках.
1717 р.*

Уже в 1700 р. 17-тисячне козацьке військо поспішило до Нарви на допомогу російським з'єднанням, які вціліли там після розгрому. Це було вчинено всупереч договору Б. Хмельницького й царя Олексія та «Коломацьким статтям», за якими українські козаки мали захищати кордони та інтереси лише власної держави. Однак і в усі наступні роки Північної війни вони змушені були воювати на далеких фронтах Лівонії, Литви, Польщі, Саксонії.

У тривалих походах і жорстоких боях гинуло від 50 до 70 % особового складу козацьких формувань. При цьому московські союзники відверто зневажали козаків: призначали над ними російських та іноземних командирів, не постачали необхідного військового спорядження, грабували, відбираючи коней, транспорт, не ділилися трофеями. Козаків дуже часто залучали до будівництва фортець, доріг, каналів. Ще дошкульнішою була моральна зневага — зниклі до деспотизму московські командири й урядовці не вміли й не хотіли шанувати українську свободу.

Поки козаків зобов'язували здійснювати далекі походи, які тривали по кілька місяців і навіть років, в Україні занепадали їхні господарства. Зазнавали розорення маєтки селян і міщан. Цар постійно вимагав підвищення податків, виконання нових повинностей, постачання коней, робочої худоби, харчів, провіанту, інших припасів, спорудження нових фортець. Українці власним коштом утримували російські війська під час постійних переходів і постоїв. Участь України в Північній війні призвела до занепаду й припинення української зовнішньої торгівлі.

Плани Петра I щодо України. Скориставшись війною, російський цар рішуче взявся за реформування старомосковського суспільства та виконував плани ліквідації особливого політичного та суспільного устрою Української держави.

Переконавшись у цьому, старшини почали гнівно закликати гетьмана Мазепу подбати про майбутнє України: «Усі ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо та ім'я його славимо за те, що він визволив Україну з польського ярма. Так протилежним чином і ми, і діти наші на вічні роки душу і кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого і після смерті своєї у такій неволі залишиш!»

Історичний факт. Українські старшини були добрими аналітиками. Так, в архіві французького міністерства закордонних справ виявлено проект Петра I за 1703 р. У ньому планувалося дочекатися смерті Мазепи або ж умертвити його, козацький стан ліквідувати, усіх незгодних знищити чи виселити з України, а звільнені землі заселити росіянами та німцями. Існували плани передачі українських земель князю Меншикову та англійському герцогові Мальборо.

Пошуки Іваном Мазепою нових союзників. Яка доля чекала на Україну? Якщо перемога діставалася Карлу XII і польському королю С. Лещинському, то вона, як союзник Росії, потрапила б під владу Польщі. За перемоги Петра I та його ставленика Августа II — Україну чекав новий поділ її земель між Росією та Польщею.

Пошуки порятунку спонукали Мазепу до налагодження таємних відносин із супротивниками Москви. Восени 1705 р. він налагодив зв'язок з королем С. Лещинським, а 1706 р. — з Карлом XII. Мазепа вирішив опертися на стару традицію шведсько-українського союзу часів Хмельницького та Виговського.

Похід Карла XII в Україну. 1708 р. король Швеції вирушив у похід на Москву. Спочатку наступ планувався через територію Литви й Білорусі. Проте кілька невдалих битв змусили його повернути в Україну.

Така зміна подій не влаштувала Мазепу. Адже перебування шведської армії в Україні означало, що саме на її теренах розгорнеться спустошливі воєнні операції. До того ж суспільство не було підготовлене до втілення таємних задумів гетьмана щодо союзницьких відносин зі шведами-протестантами.

Причини переходу Івана Мазепи на бік Карла XII. Просування шведської армії в бік України спонукало гетьмана звернутися до Петра I за допомогою — виділити 10 тис. регулярних військ для відбиття наступу. Відповідь царя засвідчила його повну байдужість до українських справ: «Не тільки 10 000, але й десяти чоловік не можу дати; як можете, самі бороніться». Так він віддячив за жертви, яких зазнали українці на чужій їм Північній війні.

Відмова Петра I виконувати обв'язок протектора — захисника України звільняла гетьмана Мазепу від виконання зобов'язань перед Московською державою.

Кинутий напризволяще союзником, маючи виснажений військовими витратами народ, ослаблене восьмирічними походами військо, перед лицем сильнішого супротивника, здатного розгромити Україну, — яке рішення мав прийняти гетьман Мазепа? Він вирішив об'єднатися зі шведами для війни проти Московії. У неділю вранці 24 жовтня 1708 р. гетьман вирушив із Батурина назустріч шведському королю. Його супроводжували 4–5 тис. козаків, генеральна старшина та 7 із 12 полковників.

*Шведський король
Карл XII. 1743 р.*

2. Українсько-шведський союз

29–30 жовтня 1708 р. між королем Карлом XII та гетьманом Мазепою були досягнуті домовленості щодо ведення спільної боротьби. Шведська армія могла

залишатися в Україні на зимовий постій, гетьман дозволяв розміститися шведам в українських містах-фортецях. Під час походу Карла XII на Москву гетьман мав приєднатися до нього з козацьким військом, постачати шведам харчі та фураж.

Наприкінці березня 1709 р. у Великих Будищах був укладений договір між Карлом XII, Мазепою та Запорозькою Січчю. Він передбачав: Україна мала стати незалежною державою з титулом князівства та довічною владою гетьмана-князя. До території князівства мали ввійти землі Гетьманщини та відвойовані в Московії землі, що належали українському народові з давніх часів. Шведський король зобов'язувався: захищати Україну від усіх ворогів, коли про це проситимуть гетьман і «стани», і не претендувати на титул князя України чи командувача збройних сил князівства. Україна зобов'язувалася виступати воєнним союзником Швеції та надавати для дислокації шведських бойових підрозділів українські міста: Стародуб, Малин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Який титул мала отримати Україна за умовами договору у Великих Будищах?

Ф. Гуменюк.
Мазепа і Карл XII.
1994–1995 рр.

3. Воєнно-політичні акції російського царя проти українців

Довідавшись про перехід Мазепи на бік Карла XII, Петро I почав діяти надзвичайно швидко, енергійно, підступно й жорстоко. Він видав маніфест до українців, у якому назвав Мазепу «зрадником», звинуватив його в намірах віддати Україну Польщі, а православні церкви й монастирі — уніатам. Усі податки, побори й повинності, нав'язані українцям ним же самим, навіть свавілля московських військ, Петро I видав за зловживання гетьмана. Одночасно він наказав О. Меншикову здобути й зруйнувати гетьманську столицю Батурин.

Батурин. XVIII ст.

Знищення Батурина. Це було складним, навіть не-реальним завданням. Адже столицю захищали потужні укріплення з понад двома десятками гармат. За ними стояв міцний гарнізон з достатніми запасами продовольства й боєприпасів. Місто легко витримало перші штурми й готове було боронитися до підходу українських чи шведських частин. Проте долі тисяч людей перекреслив негідний вчинок зрадника — старшини Івана Носа, який показав московським нападникам

потаємний вхід до фортеці. Батурин був захоплений 2 листопада, повністю зруйнований, а всі мешканці (навіть жінки та немовлята) винищені. Узятих у полон козаків і старшин люто катували, щоб якомога більше деморалізувати, а потім Меншиков звелів поприв'язувати замордованих до дошок і сплавляти їх по річці Сейм. Московський цар розпочав терор проти українського народу, щоб залякати його, позбавити волі до боротьби.

З цієї ж метою в Лебедині, де розмістилася штаб-квартира Петра I, облаштували катівні й розпочали масові тортури й страти українців, запідозрених у зв'язках з гетьманом чи симпатіях до нього. Усі дії московського уряду мали на меті: посіяти страх, зламати дух свободи й незалежності, стерти зі свідомості українців ідею національної самобутності.

Зруйнування Січі. Наприкінці березня 1709 р. 8-тисячний загін запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком, прибув у район дислокації нових союзників. Відповіддю Петра I став наступ на запорозькі землі. Московити спалили й винищили січові села, зимівники, містечка: Келеберду, Старий і Новий Кодаки.

Трагедія Батурина повторилася в м. Переволочній. Після тривалих боїв і облоги впала Січ-фортеця, полонених січовиків було по-варварськи страчено, а їхні тіла на плотах спущено Дніпром за течією. Січову фортецю пограбували й зрівняли із землею.

Петро I був задоволений «знищенням проклятого місця, яке коренем зла і надією неприятелям було». Адже сплюндрування Січі як символу волелюбності українського народу набижало його мету — зламання духу опору українців.

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

«Усі жителі перерізані — це звичай нелюдський московитів», — зафіксував шведський історик Фріксель. «Зарізано жорстоко шість тисяч чоловік без огляду на вік і стать», — повідомляв до Англії посол Вітворт. «Крові людської в місті й на передмістях було повно калюжами», — стверджує Чернігівський літопис. Окремо карали старшин і міських урядників. «Звичайна кара для них була живцем чвертувати, колесувати й на палю вбивати, а далі вигадано нові роди тортур, що саму уяву жахали», — розповідає «Історія Русів».

- Уявіть, що ви скульптор, який має створити пам'ятник українцям, погалим у Батурині. Які деталі з оповіді про знищення гетьманської столиці ви використаєте? Чому?

4. Полтавська битва

Навесні 1709 р. шведський король Карл XII вирішив неспішною облогою Полтави заманити головні сили російської армії на Полтавщину й тут провести генеральний бій. Як виявилось, краще за нього підготувався Петро I. Він зумів виставити армію в 50 тис. солдатів і козаків.

У Карла XII було 31 тис. багнетів і шабель. Високий рівень бойової підготовки шведів урівноважував чисельну перевагу росіян. Але шведи мали лише 6 гармат проти 102. Битва відбулася 27 червня. Вона тривала з 5-ї до 11-ї години й закінчилася відступом шведів.

Серед основних причин поразки шведів можна на-самперед назвати нерівність сил. Необдуманого також була атака добре укріпленої **редутами** та артилерією ворожої позиції.

РЕДУТ — квадратне чи багатокутне земляне укріплення.

*Гармата з гербом
гетьмана Івана Мазепи.
Майстер К. Балашевич.
1705 р.*

До поразки спричинилося й поранення шведського короля, через що він не зміг особисто повести свою армію в бій.

Відступ. Карл XII та Іван Мазепа переправилися через Дніпро й відступили із залишками своїх військ до Бендер, що належали Туреччині. Важкий відступ виснажив старого гетьмана. Після прибуття до Бендер він захворів, а через тиждень, у ніч з 21 на 22 вересня, 1709 р. помер. Спочатку його поховали в с. Варниці, а в березні 1710 р. труну перенесли до кафедральної церкви монастиря Святого Юрія в Галаці.

5. Гетьман Іван Мазепа в історії України

Політичні обставини, що склалися в Гетьманщині, не давали можливості І. Мазепі пропагувати свої погляди протягом усього його гетьманування, за винятком кількох останніх місяців. Цим і скористалися вороги української державності.

Вони впродовж століть прищеплювали українцям відразу до особи та дій Мазепи. Слівцем «мазепинець» таврували українців, які виступали проти імперського гніту. Лише в сучасній незалежній Україні ми можемо гідно оцінити його життя й діяльність, стверджуючи, що він служив Україні, її культурі, вірі, державності, соборності. І його ім'я нікому не вдасться викреслити з народної пам'яті.

*Музей гетьманства
в Києві. Розташований
у будинку, спорудженому
коштом І. Мазепи
наприкінці XVII —
на початку XVIII ст.*

Завдяки політиці гетьмана Мазепи українська культура піднялася на вищий рівень розвитку. Його господарська та соціальна політика дала змогу Україні розширити позиції в міжнародній торгівлі. Міжнародна політика гетьмана значно зміцнила позиції України в Причорномор'ї.

Головним його досягненням стало об'єднання Лівобережної та Правобережної України.

Збройний виступ гетьмана Мазепи проти Російської імперії примусив її відмовитися від планів ліквідації українського суспільного ладу та політичного устрою на десятки років. Нарешті, він продемонстрував, що Україна не втратила здатності захищати свої інтереси та самобутність.

1. Як відобразилася участь України в Північній війні на її становищі?
2. Визначте головні положення українсько-шведського договору 1709 р.
3. Як Петро I утримав Україну у складі Російської імперії?
4. Яку роль у системі заходів Петра I відіграв державний терор?
5. Чим пояснити припинення напружених відносин між Запорозжям і гетьманом і перехід Запорозької Січі на бік Карла XII?
6. Яке значення мала Полтавська битва в історії українського народу? Назвіть причини поразки військ Карла XII та І. Мазепи.

§32. Україна після Полтавської битви. Діяльність Пилипа Орлика

Поміркуйте, чи багато може зробити одна людина для своєї країни. Від чого залежать можливості окремої особи в політиці?

1. Становище України після Полтавської битви

Після поразки під Полтавою нашою Вітчизною прокотилася хвиля терору проти прихильників Івана Мазепи. Одних заарештовували, катували й страчували, інших вислали у Сибір. Потерпали й сім'ї вірних соратників Мазепи. Їх ув'язнювали, відбирали майно, вивозили до Москви й далі на північ чи схід. Жінок і дітей примушували писати листи до емігрантів-мазепинців, аби ті припинили свою антимосковську діяльність. За кордоном на них влаштовували справжнє полювання.

Від політики Петра I потерпіли й патріотично налаштовані українські урядовці та місцеві адміністратори. Їх знімали з посад, відбирали маєтки. На їхні місця призначали російських офіцерів, німців, сербів, волохів. Саме відтоді важливі посади в Гетьманщині посідали різні пролази й пройдисвіти, які зуміли вчасно відцуратися від Мазепи й заявити про свою вірність цареві. Призначенці царя не підкорялися наказам новообраного гетьмана І. Скоропадського та генеральних старшин. Своїм свавіллям вони підривали авторитет українських державних установ, судів, руйнували порядок у суспільстві.

Окрім відкритого тиску на Українську державу та її патріотів, московський цар чітко дотримувався принципу: «Поділяй і володарюй!» Аби посилити втручання в українські справи, московські урядовці всіляко заохочували донощиків, розпалювали ворожнечу між полковниками й гетьманом, між старшинами та народом. Навмисне серед населення поширювали думку, що в усіх його бідах і нещастях винні старшини, а справедливості можна очікувати лише від московського царя та його урядовців.

2. Наступ на українську культуру та історію

Одразу ж після перемоги під Полтавою Петро I наказав вислати за кордон усіх студентів з Правобережної України. Після цього їхня кількість у Києво-Могилянській академії зменшилася до 161 «спудея».

Посилився контроль і за українською церквою — центром української культури й освіти. Коли в 1718 р. помер київський митрополит, цар заборонив обирати нового. А через кілька років **Синод**, контрольований російським урядом, перетворив Київську митрополію на звичайну єпархію Російської православної церкви на чолі з архієпископом.

Російський уряд ослаблював українську культуру й постійним переманюванням з Києва до Петербурга та Москви українських учених, педагогів, богословів і письменників. До їхнього числа потрапили й такі яскраві постаті, як Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Гаврило Бужинський.

Синод —
найвищий орган
управління Російською
православною церквою
з 1721 р.

*Студент
Києво-Могилянської академії*

Феофан Прокопович

Стефан Яворський

У 1720 р. за царським наказом Синод заборонив друкувати в Україні книжки, тексти яких відрізнялися від московських чи петербурзьких видань. За своїм змістом це була заборона друкувати книжки українською мовою. Тоді ж цар наказав київському губернатору оглянути бібліотеки всіх монастирів і вилучити з них рідкісні книги, історичні пам'ятки, давні жалувані грамоти, оригінальні листи тощо. Через це, окрім культурних, Україна зазнала ще й історичних правових втрат. Тепер українці вже не могли посилатися на документи, які захистили б їхні давні права та вольності.

3. Заходи щодо економіки Гетьманщини

Щоб назавжди прив'язати Україну до Росії, Петро I знищував її економічну самостійність. Саме він почав перетворювати Україну на споживача виробів російських мануфактур, які він активно розбудовував.

Заходи царя насамперед руйнували українську торгівлю. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. українські купці торгували із Центральною та Західною Європою, Туреччиною та іншими країнами. Петро I закрив для української торгівлі ворота в Європу й примусив українців торгувати лише з Росією. Наступним кроком стала заборона завозити в Україну європейські та інші іноземні товари. Це було зроблено для того, щоб українці купували лише товари, вироблені в шойно заснованих російських мануфактурах.

До 1754 р. між Україною та Росією існував митний кордон. Але після Полтавської битви митну політику визначав російський уряд, а він сприяв лише російським купцям. Поступово українські купці бідніли й розорювалися, а їхнє місце посідали російські. Лише вони завозили в Україну російські та дозволені іноземні товари, установлюючи на них завищені ціни, і лише вони, занижуючи ціни, скуповували українську продукцію, щоб вигідно продати її в Росії чи за кордоном.

МОНОПОЛІЯ —
виключне право
на ведення певних справ,
у даному випадку,
торгівлі.

Так, у 20-х роках XVIII ст. російські купці, користуючись своєю монополією, скуповували тисячі волів по... 10 копійок за голову! Це була неймовірна ціна

навіть для того часу. Так Петро I розпочав і успішно здійснював справу перетворення України на колонію. Відрізана від Європи, вона ставала ринком збуту для російських товарів і постачальником сировини для її промисловості.

Підпорядкувавши Україну-Гетьманщину своїм промисловцям і купцям, російський уряд намагався залишати золоті й срібні гроші в населення Росії. В український грошовий обіг офіційний Петербург намагався запустити щонайбільше мідних, як казали тоді в Україні, — «лихих грошей». Це також сприяло збагаченню російської державної скарбниці.

Важким тягарем для українського господарства стало утримання коштом мешканців Гетьманщини великого числа російських військовиків — щонайменше 6 полків по десять тисяч солдатів. На їхнє утримання за цінами середини XVIII ст. щорічно було потрібно витратити понад 95 тис. руб. Суттєво підривало українську економіку стрімке зростання податків. Так, якщо в 1722 р. до російської скарбниці з України надійшло 45,5 тис. руб., то вже в 1724 р. — 241,3 тис. руб.

Гроші часів Петра I.

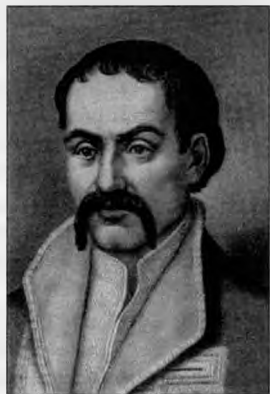
- a) червінець, золото;*
- б) рубль, срібло;*
- в) два рублі, золото;*
- г) копійка, срібло;*
- г) полтина, срібло*

4. Пилип Орлик — гетьман у вигнанні

Коли українська державність зазнавала все відчутніших ударів на своїй рідній землі, Пилип Орлик зумів організувати їй опору за кордоном. Нею стала перша в Європі політична еміграція. Козаки й старшини, які прийшли до Бендер разом з Мазепою, 5 квітня 1710 р. обрали своїм гетьманом Пилипа Орлика.

Гетьман України в еміграції (1710–1742) народився в с. Косуті Ошмянського староства неподалік від Вільна. Походив із чесько-литовського роду. Навчався в єзуїтському колегіумі у Вільні. 1694 р. закінчив Києво-Могилянський колегіум. Пилип Орлик належав до числа найближчих сподвижників гетьмана Мазепи і 1706 р. був обраний генеральним писарем.

Орлик об'єднав і згуртував навколо себе підупалих духом політичних вигнанців, перетворив їх на першу активну українську політичну еміграцію, яка продовжила протидію російському колоніалізму та самодержавству. На чолі її стояв уряд. До нього ввійшли: гетьман, генеральний обозний, бунчужний та осавул. Уряду підпорядковувалися полковники й старшини. Головною військовою силою стали запорозькі козаки, які перейшли у володіння кримського хана після розорення Чортомлицької Січі. Уряд Орлика визнали Швеція, Кримське ханство, Туреччина, його підтримували Австрія, Франція й Англія.

*Пилип Орлик,
автор першої української
Конституції*

10 травня 1710 р. Карл XII затвердив обрання П. Орлика гетьманом і уклав новий договір з українською стороною. Документ гарантував незалежність і самостійність України, він зобов'язував короля надавати їй необхідну союзницьку допомогу, захищати цілісність території.

До початку 1711 р. П. Орлику вдалося вибудувати доволі широку антимосковську коаліцію в складі Туреччини, Кримського ханства, Швеції, польських сил С. Лешинського (союзника Карла XII) і козацьких загонів К. Гордієнка. Коаліційні війська навесні 1711 р. дійшли до Білої Церкви й Харкова, але змушені були відступити.

Упродовж іще 30 років П. Орлик шукав підтримки таких європейських країн, як Швеція, Англія, Франція, Польща, німецька держави і Туреччина, щоб організувати нову антимосковську коаліцію. Після смерті П. Орлика 24 травня 1742 р. ідея незалежної Української держави зійшла з європейської політичної арени, аби відродитися аж через півтора століття.

5. Конституція Пилипа Орлика

Цей документ має офіційну назву «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького». Він був схвалений козацькою радою 5 квітня 1710 р. і відповідав традиції укладання договорів між гетьманом і військовим товариством. Козаки зобов'язувалися визнавати владу гетьмана, а гетьман — дбати про сприятливі умови козацької служби й господарювання, захищати їхні «старожитні права й вольности».

Разом із тим документ стосувався всіх верств і станів українського суспільства, а не тільки козаків; його мав виконувати не лише Пилип Орлик, а й усі гетьмани — його наступники. У договорі обґрунтовувався державний устрій України. «Пакти і Конституції» містили такі принципи, як обмеження свавільної влади володаря; республіканізм; поділ влади; парламентаризм і виборність урядовців. Саме тому цей історичний документ розцінюється вченими як перша українська Конституція.

Основний закон складається зі вступу й 16 статей. У вступі зазначено, що Україна має бути незалежною державою з республіканським ладом. Її добровільне підданство московському цареві не означало відмови від власної незалежності. Вступ проголошував право України на збройний виступ проти загарбання й тиранії.

Конституція оголошувала православ'я державною релігією України й вимагала вивести Київську митрополію з підпорядкування Московському патріархові.

Конституції про органи державної влади. Законодавчу владу повинен зосередити у своїх руках прообраз парламенту — Генеральна рада. Вона мала збиратися тричі на рік — на Різдво, Великдень і Покрову та приймати найвагоміші рішення. Рада мала складатися з генеральної старшини, полковників і полкової старшини, сотників, а також із заслужених козаків від кожного полку.

Виконувати прийняті рішення мав гетьман із генеральними старшинами. Щоб запобігти можливості зловживання державними коштами, Конституція запроваджувала посаду Генерального підскарбія, який тричі на рік звітував Генеральній раді про державні витрати.

Судову владу Конституція передавала Генеральному військовому суду. Саме в ньому вирішувалися всі проблеми й суперечки між різними політичними угрупованнями.

Конституція забороняла гетьманові особисто, хай навіть і справедливо, звільняти з урядів чи карати зухвальців, порушників законів, хабарників.

Здавалося б, влада гетьмана в протистоянні старшинським олігархічним угрупованням мала послабитися. Проте Конституція зобов'язувала гетьмана захищати козаків, міщан і селян від зловживань старшин-свавільників, а отже, надавала йому добрих союзників для забезпечення порядку й справедливості в суспільстві.

Конституція Пилипа Орлика на десятки років випередила конституції США, Франції та інших європейських держав. Однак це не було випадковістю чи надзвичайним осяянням автора. Вона зафіксувала у своїх статтях той суспільний і державний устрій, яким жила Українська козацька держава від Хмельницького до Мазепи, а також висвітлювала думки щодо його вдосконалення.

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

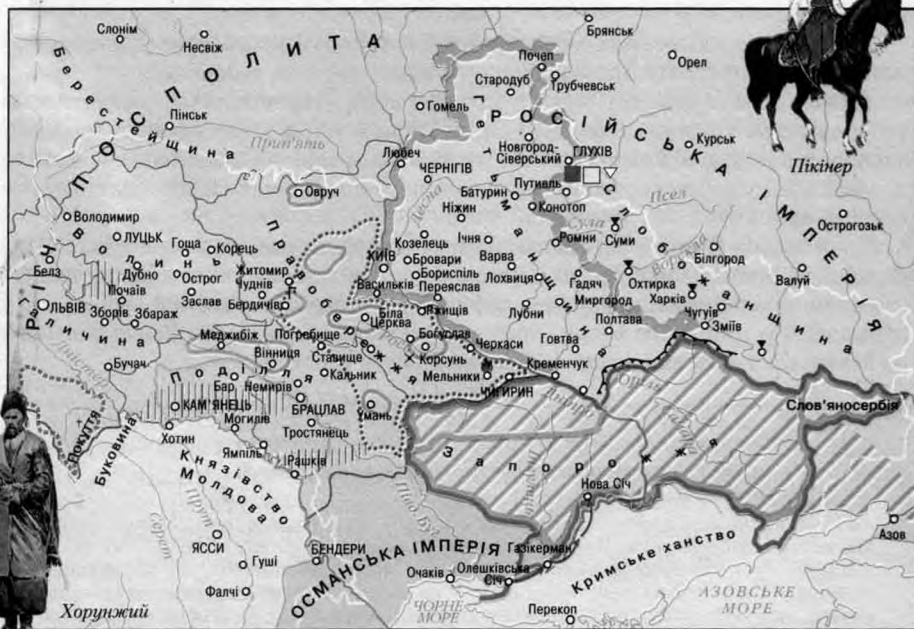
Сьома стаття «Пактів і Конституцій прав і вольностей Війська Запорозького»

«Якби провинився б хто з генеральних старшин, полковників, генеральних радників, значних товаришів чи інших урядовців, а ponadто з рядових козаків, — чи то обравивши проти звичаю гетьманську честь якимось зухвальством, чи виявившись винним у якомусь інакшому переступі, — то ясновельможний гетьман не повинен карати того винуватця за такі провини засобами своєї влади чи особисто призначати йому кару.

Така справа — кримінальна чи якась інша — має бути передана на розгляд Генерального суду. І хоч би яке неприхильне, а проте безстороннє рішення він ухвалив, — такому повинен кожен правопорушник підкоритися».

- Визначте із цієї статті Конституцій, якими засобами пропонував П. Орлик регулювати взаємини в Гетьманщині.

-
1. Як Петро I добивався лояльності до російської влади від українських старшин?
  2. До яких заходів удався царський уряд, аби контролювати українську культуру?
  3. Як Петру I вдалося підпорядкувати українську економіку російській?
  4. У чому полягало значення української політичної еміграції, очоленої П. Орликом?
  5. Дайте загальну характеристику Конституції П. Орлика.
  6. Чому Конституцію П. Орлика 1710 р. є всі підстави вважати Конституцією в сучасному розумінні цього поняття?
  7. Як Конституція врегулювала здійснення влади в Гетьманщині?
  8. Як Конституція перешкождала перетворенню гетьманської влади на тиранію та давала можливість зміцнити владу гетьмана?
  9. Опишіть історичний портрет П. Орлика.
-
-
-

	Обрання гетьманом Д. Апостола (1 жовтня 1727 р.); скасування повноважень Першої Малоросійської колегії (1722–1727 рр.)		Ліквідація полкового устрою на Слобожанщині (1765 р.)
	Українська укріплена лінія, зведена в 1731–1735 рр.		Національно-визвольна й антикріпосницька боротьба на Правобережжя та в Західній Україні
	Повернення запорожців на Запорозжжя; заснування Нової Січі (квітень 1734 р.)		Район дій опришків на чолі з О. Довбушем (1738–1745 рр.)
	Території, що ввійшли до складу Російської імперії за Белградським миром (вересень 1739 р.)		Місце загибелі О. Довбуша (серпень 1745 р.)
	Бар'єрні землі — нейтральна зона між російськими й османськими володіннями		Райони гайдамацького руху
	Обрання гетьманом К. Розумовського (22 лютого 1750 р.); скасування повноважень Правління гетьманського уряду (1734–1750 рр.)		у 1734, 1735–1740 рр.
	Межі територій, на які поширювалася влада К. Розумовського		у 1750-х роках
	Запорозькі землі на середину XVIII ст.		Колівищина (1768 р.)
	Межа територій, відторгнута царським урядом від Запорозжжя в 1752–1755 рр. під військовим поселенням		Район дій прихильників Барської конфедерації (1768–1769 рр.)
	Ліквідація гетьманства: передача управління Україною Другій Малоросійській колегії (17 листопада 1764 р.)		Початок антипольського повстання (травень 1768 р.)
			Район, охоплений Колівищиною (червень 1768 р.)
			Місце полону керівників повстання — М. Залізняка та І. Гонти
			Місце страти полонених гайдамаків

§ 33. Політичне становище Гетьманщини після Полтавської битви — до середини XVIII ст.

Поміркуйте, як має діяти володар, якщо виникне загроза існуванню держави:

- вести свій народ на останній бій;
- терплячи гніт, працювати на відновлення життя і сил народу;
- ризикуючи собою, наполегливо шукати мирних засобів захисту прав своєї Батьківщини.

1. «Вибори» Івана Скоропадського на гетьманування

Після переходу І. Мазепи на бік Карла XII Петро I серйозно побоювався, що все козацьке військо піде за своїм провідником на бік шведів, а тому постарався якнайшвидше провести вибори нового гетьмана. 17 листопада 1708 р. у Глухові відбулася Старшинська рада, на якій цар практично призначив 62-річного стародубського полковника Івана Скоропадського гетьманом.

Одразу ж після виборів І. Скоропадський звернувся до царя, щоб укласти договір, який би гарантував права Гетьманщини. Петро I відмовився, пославшись на складні воєнні обставини. Після Полтавської битви гетьман удруге підготував і запропонував цареві «Решетилівські статті». Та московський уряд знову переніс укладення договірних статей на невизначене майбутнє.

Невдовзі цар видав указ про призначення стольника Ізмайлова **міністром-резидентом** при гетьмані. Таємна інструкція, яку він отримав від Петра I, вимагала стежити за кожним кроком та рішеннями Скоропадського, його уряду і просто шпигувати. Місцем постійного перебування гетьмана офіційно визначався Глухів, розміщений майже на кордоні з Московією. У місто, нібито для охорони гетьмана, призначалися два московські полки. Керівництво ними доручалося тому ж резиденту Ізмайлову.

11 квітня 1722 р. у Москві під час святкувань перемоги в Північній війні Скоропадський знову подав цареві прохання про «загальнонародні потреби». У відповідь отримав указ про заснування в Глухові першої Малоросійської колегії та передачу українських справ з відання Колегії закордонних справ у відання Сенату, який видав внутрішніми справами Росії. У такий спосіб Петро I перетворював Українську козацьку державу на типову провінцію — «окраїну Московії».

Український гетьман Скоропадський, повернувшись в Україну, помер 3 липня 1722 р.

*Невідомий художник.
Гетьман
Іван Скоропадський.
Кінець XVIII ст.*

РЕЗИДЕНТ
(від латин. *residentis* — той, хто залишається на місці) — представник російського імператора, який наглядав за діяльністю гетьмана та органів влади Гетьманщини.

2. Павло Полуботок — наказний гетьман

Через кілька днів після похорону гетьмана Скоропадського старшини надіслали цареві прохання обрати нового гетьмана, а тим часом уповноважили чернігівського полковника Павла Полуботка виконувати обов'язки наказного гетьмана й керувати Гетьманщиною разом із Генеральною військовою канцелярією.

Ще в 1708 р. старшини запропонували передати йому гетьманську булаву, але Петро I побоявся, що «з нього може вийти другий Мазепа». І справді, ставши наказним гетьманом, Павло Полуботок проявив себе як енергійний, сміливий і рішучий захисник автономних прав України-Гетьманщини.

3. Діяльність Першої Малоросійської колегії

Саме в ті дні, коли Павло Полуботок очолив Генеральну військову канцелярію, до Глухова прибув бригадир Вельямінов для налагодження роботи Першої Малоросійської колегії, яку вона розпочала в липні 1722 р. До її складу увійшли 6 вищих офіцерів з російських полків, розміщених в Україні. Ця установа зосередила у своїх руках усе управління Гетьманщиною. Колегія наглядала за діяльністю наказного гетьмана, генеральних старшин, полковників і сотників — усіх українських урядовців. Вона пильно стежила за стягненням податків до імперської скарбниці, а в квітні 1723 р. повністю підпорядкувала собі українські фінанси. Малоросійська колегія мала право розглядати скарги на рішення українських судів та урядів.

Чому цар Петро I не поспішав передати гетьманську булаву Павлу Полуботку?

4. Діяльність Павла Полуботка

Щоб старшини не мали змоги опертися на військо, Полуботка було усунуто від командування, а козацьке військо підпорядковано командувачу російського війська в Україні. Попри всі обмеження, наказний гетьман повів організовану й уперту боротьбу за відновлення політичної самостійності Гетьманщини. Він постійно нагадував царю про необхідність обрання нового гетьмана, аж поки той у червні 1723 р. не заборонив йому «докучати в цій справі». Однак Полуботок почав домагатися через Сенат, аби Перша Малоросійська колегія визнала Генеральну військову канцелярію рівною собі державною установою. Щоб припинити втручання Малоросійської колегії в українські справи, гетьман здійснив судову реформу та інші заходи.

*Наказний гетьман
Павло Полуботок*

Не бажаючи більше терпіти зусиль, спрямованих на зміцнення авторитету української влади, Петро I у травні 1723 р. викликав наказного гетьмана з генеральними суддею та писарем до Петербурга. Прибувши туди, замість мовчати й коритися, наказний гетьман подав цареві ще одне прохання-проект про заміну Малоросійської колегії реформованим Генеральним судом із семи суддів.

Тим часом в Україні під керівництвом миргородського полковника Д. Апостола були підготовлені

«Коломацькі чолобитні». У них старшини скаржилися на урядування Малоросійської колегії і знову просили дозволу обрати гетьмана.

Незважаючи на протидію Першої Малоросійської колегії, військовий канцелярист Іван Романович зміг подолати усі перепони й недільного ранку 10 листопада 1723 р. передав «Коломацькі чолобитні» імператорові особисто в руки. Ознайомившись зі змістом «Коломацьких чолобитних», Петро I оскаженів і наказав кинути гетьмана Полуботка й увесь його супровід до Петропавлівської фортеці. Туди ж доставили з України й усіх найактивніших авторів документа.

Проти П. Полуботка було сфабриковано справу про державну зраду — таємні зв'язки з гетьманом у вигнанні П. Орликом. Проте до судового процесу справа не дійшла. 18 грудня 1724 р. Павло Полуботок помер. Решту старшин від неминучої розправи врятувала смерть Петра I, який пережив Полуботка лише на 40 днів.

5. Відновлення гетьманства

Після смерті Петра I політика щодо України не змінилася. Малоросійська колегія все збільшувала податки й збори.

Відновленню гетьманства посприяло різке погіршення російсько-турецьких відносин і посилення дипломатичної активності П. Орлика. Улітку 1727 р. уряд Петра II розпочав підготовку до нової війни з Туреччиною. Щоб залучити на свій бік козацьку старшину, в Україні скасували податки, запроваджені Першою Малоросійською колегією, а потім і її саму. Справи України знову було повернуто у відання Колегії закордонних справ і, нарешті, дозволено обрати гетьмана. 12 жовтня 1727 р. в неділю на урочистій Генеральній військовій раді в Глухові гетьманом став 73-річний миргородський полковник Данило Апостол.

У жовтні 1708 р. Д. Апостол разом із Мазепою перейшов на бік Карла XII, проте менше ніж через місяць він отримав від гетьмана таємне доручення. Його виконання і повернуло полковника в підданство царя. Як співавтор і організатор подачі «Коломацьких чолобитних» з кінця 1723 р. до лютого 1725 р. Апостол був в'язнем Петропавлівської фортеці. У 1726 р. полковника звільнили, але в Петербурзі залишили заручником його сина Петра. Щоб Д. Апостол був покірним гетьманом, сина тримали в Петербурзі ще багато років.

С. Васильківський.
Військовий писар.
1900-і роки

Невідомий художник.
Петро II — російський цар.
XVIII ст.

П. Мартинович.
Данило Апостол — гетьман
Лівобережної України

6. «Рішительні пункти» — основа нових відносин між Гетьманщиною та Росією

У відповідь на наполягання гетьмана Данила Апостола укласти договір між Гетьманщиною та Росією царський уряд у серпні 1728 р. підготував так звані «Рішительні пункти». Вони суттєво обмежували автономію України. Гетьмана можна було обирати лише за згодою царя. Генеральний військовий суд мав стати колегіальною установою із шести осіб (трьох українців і трьох росіян). Генеральні старшини й полковники призначалися царським указом із 2–3 кандидатур, запропонованих українською стороною. Без дозволу царя гетьманові заборонялося карати старшин. Воєнними справами мав командувати російський фельдмаршал. Гетьману заборонялося мати дипломатичні зв'язки; лише з Польщею й Туреччиною, під наглядом російського резидента, дозволялося вирішувати прикордонні питання. Українські фінанси контролював не лише український, а й російський підскарбій.

Отже, «Рішительні пункти» знову суттєво обмежували автономію Гетьманщини. Але вони все ж ліквідували в Україні повну всесудовість і постійне втручання російських офіцерів та адміністраторів в українські справи.

7. Реформи Данила Апостола

Упродовж 1729–1731 рр. у Гетьманщині були впорядковані земельні відносини. Для цього Д. Апостол здійснив переоблік усіх земельних володінь — «Генеральне слідство про маєтності». У державне володіння було повернуто рангові маєтки, які незаконно привласнили старшини. За цим описом із чітким визначенням меж володінь земельні справи в Гетьманщині врегульовувалися ще довгі десятиліття.

Данило Апостол реорганізував також роботу українського бюджету «військового скарбу». Він уперше встановив точний розмір державних видатків. Чітко визначив кошти на артилерію, наймане компанійське військо, центральні та місцеві адміністративні установи, переглянув систему податків та мит, за допомогою яких і наповнювався бюджет.

Вагомим напрямом реформування стала судова система Гетьманщини. Гетьманський уряд запровадив «Інструкцію українським судам». У ній визначався порядок апеляції. Сотенні й сільські суди ставали колегіальними. Справи в полкових судах розподілялися на важливі, у тому числі й кримінальні, та дрібні.

Найвагомішою справою у суддівстві, яку організував Д. Апостол, стала 15-річна робота з підготовки кодексу українських законів — «Прав, за якими судиться малоросійський народ».

За гетьманування Д. Апостола життя мешканців Гетьманщини стало кращим. Його діяльність була спрямована на захист українського політичного устрою, господарства і не допустила перетворення Гетьманщини на адміністративну одиницю Російської імперії.

8. «Правління Гетьманського уряду»

Після смерті Данила Апостола в 1734 р. в Україні-Гетьманщині було запроваджено «Правління Гетьманського уряду». Цей колегіальний орган складався з трьох

генеральних старшин і трьох російських вищих офіцерів. Головою правління призначався росіянин. Офіційно ця установа мала керуватися у своїй роботі «Рішительними пунктами», але насправді її політика визначалася таємною інструкцією, яку видала імператриця Анна Іоанівна князю Шаховському — першому голові правління. «Правління Гетьманського уряду» (1734–1750) позначилося брутальним утручанням російських воєначальників у справи урядування та судівництва, погіршенням господарських справ, вульгарною зневагою гідності українців.

Особливо ненависними для українців стали дії «Таємної канцелярії». За наказом імператриці ця установа, заснована ще за Петра I, знову підняла нову хвилю терору в Україні. Агенти канцелярії, погрожуючи смертною карою, зобов'язували мешканців доносити про висловлювання та дії, нібито спрямовані проти Російської імперії. Достатньо було викрикнути: «Слово і діло государево!» та вказати на когось, як нещасного вже вважали державним злочинцем — нещадно катували і, «вибивши» зізнання, страчували чи засилали в Сибір.

В атмосфері терору 1737 р. Міністерське правління заарештувало Київський магістрат, відібрало старовинні привілеї міста на магдебурзьке право.

Найважчим тягарем для Гетьманщини того часу була чергова російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Україна стала місцем постою та переходів російських армій. Почалися **реквізиції** коней, волів, возів, провіанту, фуражу. Козаків посилали в найнебезпечніші бойові походи, залучали їх разом із селянами та міщанами на фортифікаційні роботи. Українці мусили терпіти, оскільки все, сказане на свій захист, могло бути витлумачене на «слово і діло» проти государя.

Анна Іоанівна —
російська імператриця

Що означала фраза
«слово і діло государево»
в часи імператриці Анни
Іоанівни?

РЕКВІЗИЦІЇ
(від латин. *requisition*) —
примусове вилучення
державою майна
у власника з виплатою
його вартості.

1. Охарактеризуйте особистість І. Скоропадського як гетьмана.
2. Чому Скоропадський прагнув укласти новий договір з царем?
3. З якою метою до І. Скоропадського було приставлено резидента?
4. Як П. Полуботок захищав Україну-Гетьманщину?
5. Що стало причиною арешту П. Полуботка та його однодумців?
6. З якою метою російський уряд відновив гетьманство?
7. Як «Рішительні пункти» змінили статус Гетьманщини?
8. Складіть план відповіді на питання «Реформи Д. Апостола».
9. Визначте напрями діяльності «Правління Гетьманського уряду».
10. Порівняйте діяльність Першої Малоросійської колегії та «Правління Гетьманського уряду».
11. Як позначилася російсько-турецька війна 1735–1739 рр. на стані української економіки?
12. Опишіть історичний портрет Д. Апостола.

Які характерні риси української культури названого періоду вам відомі з уроків української літератури, музики, образотворчого мистецтва?

1. Особливості розвитку культури

На розвиток культури другої половини XVII — першої половини XVIII ст. найсильніший вплив мала Національно-визвольна війна та створення Української козацької держави. Звільнення народу з-під феодалного гноблення і кріпацтва сприяло розквіту духовного життя, утвердженню національної самосвідомості українців.

Характерною особливістю тодішньої української культури була відкритість, що зумовлювалося її перебуванням на межі між греко-слов'янським світом і латинізованою Європою. Це вело до поєднання традицій княжої Русі із західними.

Українська культура цього періоду розвивалася в рамках мистецької течії бароко. Для неї були характерними примхливість форм, наповненість рухом, експресією, зосередження уваги на людській силі та пристрастях, їхньому звеличенні й уславленні.

*Троїцька надбрамна
церква Києво-Печерської
лаври. Київ*

Провідну роль у розвитку української культури відіграло духовенство. На початку XVIII ст. значно поширилася світська культура. Насамперед це було пов'язано зі зростанням культурних запитів козацької старшини. Одночасно змінилися й творці культури: ними стали вихідці з козаків, міщан і посполитих.

Разом із чинниками, які сприяли піднесенню культури, виникли й такі обставини, що ускладнювали та гальмували її розвиток. Це, передусім, розчленування українських земель, що поставило їх у різні умови розвитку. Помітну роль відіграло підпорядкування Української православної церкви Московському патріархатові. Значної шкоди завдали запровадження цензури над українськими друкарнями й заборона книгодрукування українською мовою.

Неабиякою бідою для української культури було переманювання кращих науковців і митців державами-колонізаторами. Так українці ставали постачальниками талантів для інших культур, не розвиваючи свою власну.

2. Освіта

Братські й приходські православні школи, протестантські, єзуїтські й уніатські навчальні заклади зробили величезний внесок у розвиток народної освіти й просвітництва в Україні XVII–XVIII ст. Це був час бурхливого розвитку початкових «дяківських», чи «церковно-приходських» шкіл. У місцевостях, де не було шкіл, дітей навчали «мандрівні дяки», або «дяки-бакаляри». Разом із викладанням

навчальних предметів вони писали вірші й драми, розігрували їх із учнями. У своїй творчості «мандрівні дяки» поєднували книжну й народну культуру, сприяючи розвиткові культури й освіти народу.

Яскравою особливістю української освіти була її позастановість. На одній лаві сиділи діти старшин, козаків, селян, духівництва. Початкова освіта в Україні була доступна і чоловікам, і жінкам.

Середню освіту представляли колегіуми. Навчання в них велося за зразком Києво-Могилянської академії. До середини XVIII ст. в Гетьманщині й Слобожанщині були засновані три колегіуми: Новгород-Сіверський (1689), Харківський (1726) та Переяславський (1738). Навчання в них давало змогу в майбутньому працювати в освітніх закладах або стати священиком.

Колегіум. Чернігів

Історичний факт. У XVIII ст. майже кожне село мало свою школу, а в сотенних містечках могло діяти й 3–4 школи. У середині століття в Гетьманщині була одна школа на 700–900 осіб. Це свідчить про високий рівень тогочасної освіти. Густу мережу шкіл мали Слобожанщина та Запорозька Січ. На середину XVIII ст. там їх діяло майже одна тисяча.

3. Друкарство

На середину XVII ст. друкована книга стала істотною складовою української культури. Проте події 50–60-х років XVII ст. дуже негативно позначилися на стані книгодрукування. Тоді в Україні було лише 3 друкарні. Загалом, протягом 1651–1720 рр. в Україні діяло лише 12 друкарень у шести містах, 8 із них — у Львові. Загальноукраїнське значення мало заснування в 1674 р. друкарні в Новгород-Сіверську (1679 р. вона була переведена до Чернігова). Найпотужнішою залишалася друкарня Києво-Печерської лаври.

З 1720-х років розпочався новий період в історії українського книговидавництва. Російський уряд заборонив Київській та Чернігівській друкарням видавати будь-що, крім передруків давніх видань, що не відрізнялися мовою і навіть наголосами від російських. Тому для українського культурного життя першої половини XVIII ст. мало велике значення відновлення в 1732 р. друкарні в Унівському василіянському монастирі, а особливо заснування в 1733 р. василіянської друкарні в Почаєві, де друкувалися книжки українською, польською й латинською мовами.

4. Києво-Могилянська академія

Культурно-освітнім і науковим центром європейського масштабу протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст. була Києво-Могилянська академія. Свого найвищого розвитку вона досягла за ректора Йоасафа Кроковського та відчутної матеріальної підтримки гетьмана Мазепи. На 1709 р. число студентів досягнуло 2 тисяч. Академія стала найавторитетнішим вищим навчальним закладом

*Йоасаф Кроковський,
ректор Києво-
Могилянського колегіуму
(1693–1697), архімандрит
Києво-Печерського
лаврського монастиря
(1697–1707), київський
митрополит з 1707 р.*

для всіх православних Східної Європи. Також вона мала добрі зв'язки з навчальними закладами Західної Європи. Кращі вихованці Академії, які прагнули стати професорами, продовжували навчання в європейських університетах. Професори Академії читали лекції латиною. Вони давали вичерпну інформацію про досягнення європейської науки й літератури. Їхні бібліотеки містили праці всіх відомих європейських авторів.

Після петровського погрому дуже багато для відродження академії зробив Рафаїл Заборовський — київський митрополит з 1731 р. Завдяки його самовідданому керівництву число студентів знову сягнуло за 1000.

Та вже в другій половині XVIII ст. Академія поступово перетворюється на богословську семінарію. У 1783 р. в ній запроваджено навчання російською мовою, а відібрання маєтків у 1786 р. позбавило академію матеріальної бази, що унеможливило її існування. У 1817 р. академію було закрито.

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

Рафаїл Заборовський наполягав, що «в академію для отримання знань потрібно приймати вільну людину всякого звання та стану, звідки б вона не прибула, тільки би сповідувала східну християнську віру і була здатна до навчання».

- Поміркуйте, чому для Р. Заборовського було так важливо, щоб до академії вступали **вільні** люди. Як особиста свобода освіченої людини впливає на її подальшу долю, на її громадянську позицію? Яка типова ознака української освіти поширювалася й на Академію?

5. Розвиток літератури

Поезія. На другу половину XVII — початок XVIII ст. припадає творчість двох найвизначніших українських поетів стилю бароко — Івана Величковського та Климентія Зиновієва.

Іван Величковський навчався в Києво-Могилянському колегіумі, працював у чернігівській друкарні. Писав книжною українською мовою. Дві його найвизначніші збірки «Зегар з полузегарком» (1690) та «Млеко од овці пастору нележнє» (1691) стали підручниками так званої курйозної поезії. До неї належать **акровірші**. У яких автор приховував якусь таємницю. Наприклад, з перших літер кожного рядка вибудовував своє ім'я, відомий девіз тощо. **Хроновірші** підпорядковувалися певному числу: і кількість слів у рядку, і число років. Вірші-«раки» читалися однаково зліва направо і навпаки. Вірші-«ехо» вдало й вишукано повторювали головну думку твору. За допомогою римованих рядків І. Величковський вибудовував фігурні поезії — різноманітні геометричні фігури: трикутники, хрести, лабіринти.

АКРОВІРШ

(з грец. *акрос* —

крайній) — вірш, у якому

перші літери кожного

рядка утворюють слово

або речення.

ХРОНОВІРШ

(з грец. *хронос* — час) —

вірш, підпорядкований

певному числу.

С. Полоцький.

Фігурні вірші у формі зірки
із «Благоприветствованія» та у формі
серця «От избытка сердца уста
лаголют». XVII ст.

І. Величковський.

Титульна сторінка збірки
«Дві книжиці». Друга
половина XVII ст.

Климентій Зиновійв між 1700–1709 рр. уклав рукописний збірник, який містить близько 400 його поезій. Поет використовував традиційні літературні форми. Він перший в українській літературі звернувся до трудового життя простолюду — хліборобів, ремісників, наймитів, козаків, жінок, школярів. Поет бачив соціальну нерівність, обурювався негідними й аморальними вчинками багатих, виявляв співчуття до убогих. Його вірші містять чимало подробиць про життя й побут тієї епохи і є цінними історичними джерелами. К. Зиновійв записав понад 1500 прислів'їв і приказок.

6. Богословські твори

У перші десятиліття існування Української козацької держави продовжувала свої традиції полемічна література. Вона мала на меті захист цінностей православної віри. Так, у 1676 р. чернігівський єпископ Лазар Баранович видав трактат «Нова міра старої віри». Це була відповідь на чергову спробу єзуїтів довести «неспроможність і застарілість» православ'я.

Іоанікій Галатовський — професор і ректор Київського колегіуму видав друком збірки проповідей «Лебідь» (1679), «Фундамента» (1683). Особливо цінувалася його збірка «Ключ розуміння» (1659), уривки з якої входили до рукописних збірників, що використовувались як домашні енциклопедії.

У другій половині XVII — на початку XVIII ст. неабиякою популярністю користувалась **агіографічна** проза — література про життя святих. «Києво-Печерський патерик» (1661) став настільною книгою освіченого громадянства. Цей напрям літератури особливо збагатив Данило Туптало (1651–1709) — видатний учений, талановитий письменник. Після смерті був

Іоанікій Галатовський

АГІОГРАФІЯ
(з грец. *agios* — святий і *grafo* — пишу) — складова церковно-історичної літератури, зосереджена на описанні життя святих.

канонізований православною церквою під іменем Димитрія Ростовського. Його основною працею став монументальний твір «Книга житія святих» у 4-х томах (Київ, 1689–1705). Автор зібрав усі житія святих, визнаних православною церквою. Він ретельно опрацював сюжети, подбавши про їхній повчальний і моральний зміст. Праця Д. Ростовського кілька разів перевидавалася в XIX й XX ст.

7. Літописна та історична проза

На другу половину XVII — першу половину XVIII ст. припадає розквіт літописної та історичної прози. Для монастирських літописів характерне традиційне звернення до історії княжої Русі, яку їхні автори вважали українською. Так, ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосій Сафонович у своїй «Хроніці з літописів стародавніх» (1672–1673) простежив історію «Панства Руського», тобто Української держави від княжої доби до 1673 р. Показово, що «Хроніка», написана «руським сином», була надрукована лише в 1992 р.

Історична проза тих часів посідала одне з провідних місць у літературі. Великі за обсягами літописи, очевидно, й не призначалися для публікування. Лише «Синопис», найкоротший із усіх подібних творів за національно-патріотичним змістом, був надрукований у 1674 р. і витримав майже 30 видань.

Водночас почали творити історичну літературу й світські письменники. Провідне місце серед них належало козацьким літописцям. Вони зосереджувалися на недавній історії, яка хвилювала старшин і козаків, давала їм відповіді на болючі проблеми їхнього життя.

Першим між ними є «Літопис Самовидця», у якому автор описав події 1648–1702 рр. Популярним був також Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки про події від найдавніших часів до 1709 р., написаний церковнослов'янською мовою.

Найгрунтовнішим козацьким літописом став твір Самійла Величка — канцеляриста Генеральної військової канцелярії. Чотири томи цієї праці ілюстровані портретами гетьманів, у ній цитується багато документів. Загалом козацькі літописи яскраво змалювали історичну картину другої половини XVII — початку XVIII ст.

*Невідомий художник.
Митрополит Димитрій
Ростовський. XVIII ст.*

8. Графіка

У мистецькій культурі України другої половини XVII — першої половини XVIII ст. розвивалася насамперед **гравюра**. Плеяда граверів — майже 20 чоловік — сформувалася в Києві. Найвидатнішими з них були Олександр та Леонтій Тарасевичі, Іван Щирський. Достатньо сильними були граверські школи у Львові, Чернігові, Новгороді-Сіверському. На гравюрах зображали історичних осіб, видатних сучасників, алегоричні сцени, античні сюжети, види будівель, плани міст тощо. Українська граверська школа впливала на митців Польщі, Литви, Білорусі, Росії, Волощини, Молдови. Олександр Тарасевич був найвизначнішим митцем-гравером у всій Східній Європі.

*Л. Тарасевич.
Київський краєвид.
1702 р.*

*О. Тарасевич.
Косовиця.
1677 р.*

9. Живопис

Стиль бароко вніс нові мистецькі засади в іконопис. У другій половині XVII ст. іконописні образи втрачали свою відреченість, наближаючись до реального життя.

Найвидатнішими іконописцями того часу стали Іван Руткович (?–1703) та Йов Кондзелевич (бл. 1667–1740). Перший уславився образами іконостасів у селах Галичини та іконостасу церкви Різдва Христового у м. Жовкві. Він використовував сюжети з європейських та українських гравюр, сучасного йому життя. Неабиякого значення митець надавав відтінкам кольорів, зовнішній декоративності. Йов Кондзелевич зосереджувався насамперед на виявленні внутрішнього світу людини. Про це свідчать ікони з іконостасу, виконаного для Манявського скиту.

Вагоме місце в релігійному малярстві посідала малярська майстерня Києво-Печерської лаври, де працювали й майстри-італійці.

Найголовнішим духовним образом, до якого зверталися народні майстри, була Божа Матір. Значного поширення набув образ Покрови Богородиці. На іконах Покрови в нижній частині зображалися представники тогочасної старшини, гетьмани.

Традицією українських храмів стало зображення його **ктиторів** — доброчинників (меценатів). Так, у вівтарній частині Успенського собору Києво-Печерської лаври зображено 85 історичних осіб.

Розвивався також і світський портретний живопис. Заможні старшини замовляли власні портрети, портрети своїх дружин та дітей.

Образотворчим символом посполитого люду Гетьманщини стали картини народних майстрів із зображенням козака Мамаю. Протягом XVIII ст. він став оберегом кожної хати, уособленням найголовніших рис українця, символом його прагнення до волі.

ГРАВЮРА —

вид графіки, у якому зображення є друкованим відбитком з малюнка, вирізьбленого або витравленого на спеціально підготовленій дошці або пластині.

*Й. Кондзелевич. Зішествя
Святого Духа на апостолів.
Білостоцький монастир
Волинської області.
Початок XVIII ст.*

КТІТОР —

благодійник, меценат.

*Й. Кондзелевич.
Богородиця «Ніжності».
Початок XVIII ст.*

Які музичні інструменти
були популярними
в Україні другої половини
XVII — першої половини
XVIII ст.?

Невідомий художник. Козак Мамай. XIX ст.

10. Музика

Історичні події Національно-визвольної війни, ті почуття, які вони викликали в серцях людей, відобразилися в народній музичній творчості. Протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст. вершини свого розвитку досягнув музичний епос — думи та історичні пісні. Вони відтворювали реальні події: «Про Хмельницького і Барабаша», «Про Корсунську перемогу» та ін.

Літографія Ж. Лемерсьє.
Сільський музикант. 1843 р.

У містах формувалися музичні цехи, найчастіше зі скрипалів, цимбалістів, дудників. Вони створювали ансамблі на зразок «Троїстих музик». Окремо розвивалася «полкова музика». Її виконували кобзарі, довбиші, литавристи, сурмачі, трубачі, скрипалі, цимбалісти.

Розвитку музичної культури сприяли й освітні центри. Музика та спів були обов'язковим предметом у Києво-Могилянській академії та колегіумах. Ще в 50-х роках XVII ст. ректор Л. Баранович організував при Києво-Братському монастирі музично-хорову школу.

У 1729 р. у Глухові було створено перший спеціальний музичний заклад — «школа співу та інструментальної музики». Там навчали церковного співу, гри на скрипці, бандурі, гусях.

11. Театр

В Україні продовжував розвиватися шкільний театр. Він був популярним серед викладачів і студентів Києво-Могилянської академії та колегіумів, які займалися декламуванням, постановкою діалогів і драм.

Найчастіше ставилися драми про життя святих. Найдавнішою драмою, що збереглася до наших днів, є показана в Києві 17 березня 1674 р. вистава «Про Олексія, чоловіка Божого».

Зміст драм присвячувався проблемам загальнолюдської справедливості. Питання осудження антигромадських пристрастей та гріхів порушувала драма «Царство натури людської» (1698). У 1705 р. в Києві було поставлено першу українську історичну драму Ф. Прокоповича «Володимир».

Водночас зі шкільними діяли й мандрівні театри. Їх організовували вчителі початкових шкіл і мандрівні дяки.

12. Архітектура українського бароко

Мистецький вплив бароко яскраво проявився в українському храмовому будівництві. Цим спорудам притаманні грандіозність, вертикальна спрямованість, що мала підкреслювати утвердження духовності. Для барокової архітектури характерне багате пластичне оздоблення, розкішні додаткові фронтони, брами, прикрашені вигнутими й покрученими завитками, пишним рослинним чи геометричним орнаментом.

Європейське бароко в Гетьманщині набуло яскравих національних особливостей, отримавши назву козацького. Воно поєднало традиції мурованого будівництва княжої доби й дерев'яного народного зодчества. Найбільше таких споруд було зведено під опікою гетьмана І. Мазепи.

Елементи барокового стилю прикрашали й споруди княжої Русі. Коштом гетьмана було поновлено й дещо перебудовано Софійський та Михайлівський Золотоверхий собори. Майже всі бані покрили золотом, надали їм барокової грушоподібної форми. У Києво-Печерській лаврі в стилі бароко перебудували Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву. Багато храмів збудували й інші гетьмани та старшини.

Справжніми шедеврами козацького бароко є Георгіївський собор у Видубицькому монастирі в Києві (1696–1701). Преображенський собор Мгарського монастиря, що поблизу Лубен (1684–1692), Хрестовоздвиженський собор у Полтаві (1709), Покровський — у Харкові (1689), Спасо-Преображенський — в Ізюмі (1684), церква Святої Катерини — у Чернігові (1716).

*Георгіївський собор
Видубицького монастиря.
1696–1701 рр. Київ*

*Катерининська церква.
1715 р. Чернігів*

*Будинок Івана Мазепи
(полкова канцелярія).
Кінець XVII — початок
XVIII ст. Чернігів. Вигляд
початку XX ст.*

Протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст. почали зводити нечисленні цивільні споруди. До них належить будинок полкової канцелярії в Чернігові, побудований наприкінці XVII ст., з прикрашеними стінами та фронтонами, та будинок Чернігівського колегіуму з багатим оздобленням стін і монументальною вежею. Коштовною перлиною українського бароко в цивільній архітектурі є корпус Києво-Могилянської академії. На його будівництво виділив кошти гетьман Іван Мазепа.

13. Скульптура

Скульптура того часу набувала поширення у вигляді орнаментального декоративного різьблення по дереву — сницарства. Для оздоблення іконостасів вирізьблювали виноградну лозу, орнаменти європейського походження, стилізовані рослинні мотиви. Високої майстерності досягло виготовлення наскрізно різьблених царських врат іконостасів. Майстри Жовківської школи різьблення запровадили ажурне різьблення колон, вирізьблення троянд.

Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях, яку гетьман Д. Апостол збудував за допомогою київського митрополита Р. Заборовського

Однією з вершин українського декоративного різьблення на Лівобережжі є іконостас Спасо-Преображенської церкви (с. Великі Сорочинці), виготовлений у 30-х роках XVIII ст. Продовженням розвитку національної традиції скульптурного різьблення став іконостас Вознесенської церкви в Березні на Чернігівщині. У ньому різьблення перетворене на суцільний «килим» з гілок, квітів та орнаментів. Свої особливості різьблення виробила київська школа кінця XVII — першої половини XVIII ст. До найважливіших пам'яток мистецтва, створених київськими різьбярами, належать іконостаси Успенської церкви Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого собору та нижній ярус іконостасу Софійського собору.

1. Які обставини сприяли, а які перешкоджали розвитку української культури протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст.?
2. Які риси освіти в Україні другої половини XVII–XVIII ст. свідчать про її високий рівень та демократизм?
3. Охарактеризуйте систему освіти в Україні.
4. Визначте напрями й особливості тогочасної літератури.
5. Назвіть імена й особливості творчості тодішніх граверів, живописців, скульпторів.
6. У чому виражається унікальність барокових споруд в Україні?

Узагальнення теми «Українські землі наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.»

Внутрішньополітичне життя Гетьманщини наприкінці XVII ст. досягло твердої стабільності. Закінчення терміну Андрусівського договору викликало сподівання про відновлення єдності України. Проте договір про «Вічний мир» 1686 р. між Польщею та Московією звів їх нанівець.

Подальше зміцнення Лівобережжя пов'язане з іменем Івана Мазепи. Він проводив успішну внутрішню політику, ґрунтовану на соціальній рівновазі між станами. Разом із Московією воював проти Криму й Туреччини за вихід до Азовського та Чорного морів, освоєння південних територій.

На спустошеному Правобережжі розгорнув діяльність Семен Палій. Він проводив вільну колонізацію краю, захищав його від нападів південних кочівників. Та успіхи відроджуваного на Правобережжі козацтва все більше непокоїли Польщу.

У ході Північної війни цар Петро I вимагав від України все більших матеріальних витрат і людських жертв. Коли ж виникла потреба захистити Україну, московит відмовився виконувати свій обов'язок протектора. Перехід Мазепи на бік Карла XII викликав масовий терор, здійснюваний московським військом проти українського народу.

Після поразки під Полтавою наступ царизму посилювався. На захист незалежності України виступив гетьман у вигнанні Пилип Орлик. Найвидатнішою його справою стала Конституція 1710 р.. Наступ царизму на політичну автономію України стримували І. Скоропадський, П. Полуботок, Д. Апостол. Завдяки їхнім зусиллям на українських землях було збережено автономний суспільно-політичний лад.

ВАЖЛИВІ РЕФОРМИ, ЗДІЙСНЕНІ УКРАЇНСЬКИМИ ГЕТЬМАНАМИ наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.

Дата	Хто запровадив	Суть реформ
1691 р.	І. Мазепа	Своїм універсалом дозволив селянам подавати скарги на панів до суду
1692 р.		Зобов'язав полковників стежити, щоб поміщики та власники рангових маєтків були справедливими до зобов'язаних селян і не перевантажували їх відробітками й податками
1701 р.		Обмежив відробітки двома днями на тиждень
5 квітня 1710 р.	П. Орлик	«Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» (Конституція) містили такі принципи, як обмеження свавільної влади володаря; республіканізм; розподіл влади; парламентаризм і виборність урядовців
1723 р.	П. Полуботок	Здійснив судову реформу, щоб припинити втручання Першої Малоросійської колегії в українські судові справи
1729–1731 рр.	Д. Апостол	Упорядкував земельні відносини, провів переоблік земельних володінь – «Генеральне слідство про маєтності»
		Реорганізував роботу українського бюджету «військового скарбу»
1728 р.		Відновив право торгівлі на ринках Західної та Центральної Європи
		Запровадив «Інструкцію українським судам», реформував судову систему

9

к Кирило Розумовський у 22 роки став гетьманом України і намагався відродити політичну автономію краю, та чому було скасовано Гетьманство й ліквідовано Запорозьку Січ, ви дізнаєтеся в шостому розділі.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- показати на мапі територіальні зміни, що відбулися внаслідок поділів Польщі, російсько-турецької війни (1768–1774), захоплення Росією Криму (1783), ліквідації козацького адміністративно-територіального устрою на Лівобережній Україні, Слобожанщині, території Вольностей Війська Запорозького, території, охоплені національно-визвольним рухом на Правобережжі та Західній Україні;
- застосувати та пояснити на прикладах поняття та терміни: «гайдамаки», «опришки», «Вольності Війська Запорозького», «Підпільненська Січ», «Задунайська Січ»;
- оцінити діяльність гетьмана К. Розумовського, кошового отамана П. Калнишевського, поета і філософа Г. Сковороди;
- пояснити причини національно-визвольної боротьби на правобережних і західноукраїнських землях, тимчасового відновлення та остаточного скасування гетьманства, ліквідації Запорозької Січі;
- визначити місце українського козацтва, Запорозької Січі та Гетьманщини в історії України, наслідки ліквідації Запорозької Січі та Гетьманщини, приєднання земель Правобережної України, Криму до Росії;
- охарактеризувати досягнення української культури.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVIII ст.

Установіть відповідність:

1. Малоросійська колегія ^{б)}	а) прообраз парламенту
2. Правління гетьманського уряду ^{в)}	б) спільний орган управління з переважанням росіян
3. З'їзд старшин ^{а)}	в) пряме імперське правління
4. Генеральна військова рада ^{г)}	г) орган влади за участі всього військового товариства

1. Гетьман Кирило Розумовський

У 1744 р. українські старшини скористалися приїздом імператриці Єлизавети до Києва й вручили їй прохання про вибори гетьмана. Проте російський уряд зважився на це лише через 6 років. Єдиним кандидатом на гетьманство імператриця висунула молодшого брата графа Олексія Розумовського — 22-річного Кирила. «Вибори» відбулися 22 лютого 1750 р. в Глухові.

Г. Васько. Портрет графа Кирила Розумовського — гетьмана України. Середина XIX ст.

З обранням К. Розумовського гетьманом розпочалося відродження політичної автономії краю. Відносно Російської імперії з Гетьманщиною доручалися Колегії закордонних справ. Отже, Гетьманщина знову отримала державний статус. Керівництво Лівобережжям покладалося на гетьмана, який призначав полковників, надавав рангові маєтки. За його відсутності всі справи вирішував уряд, створений з генеральних старшин. У жовтні 1751 р. під владу гетьмана було передано Запорозьку Січ, а незабаром — Київ.

Політичне відродження створило сприятливі умови для господарського відновлення краю. Глухів перетворився на культурний центр України. Одночасно гетьман почав відбудовувати Стру столицю — Батурин.

Судові реформи К. Розумовського на початку 60-х років XVIII ст. Прагнучи відродити державне життя України, гетьманський уряд удосконалював кодекс українських законів — «Прав, за якими судиться малоросійський народ». У 1760 р. Генеральний військовий суд було перетворено на вищу судову інстанцію України. Він став колегіальним органом у складі двох генеральних суддів та 10 виборних засідателів — по одному від кожного полку.

У 1763 р. у Гетьманщині була проведена повна судово-реформа. У полках запроваджувалися **земські** суди, що займалися цивільними справами, **підкоморські** — земельними, **городські** — кримінальними.

Реформи козацького війська. Для вирішення військових справ був створений окремий державний орган —

ЗЕМСЬКИЙ СУД — суд, що вирішував цивільні суперечки.

ПІДКОМОРСЬКИЙ СУД — суд, що розв'язував поземельні суперечки.

ГРОДСЬКИЙ СУД — суд, що вирішував кримінальні справи.

«колегія нижчої генеральної старшини» у складі двох осавулів, хорунжого й бунчужного. Гетьман запровадив єдине озброєння: рушницю, шаблю та спис; єдині однострої: синій мундир з червоним коміром, білі штани, шапки різного кольору — у кожного полку свій. Козаки мали вивчати загальні та окремі військові предмети.

Плани реформування освіти. Кирило Розумовський розглядав освіту як основу економіки та державності. Урядовцями гетьманської канцелярії були складені проекти відкриття університету в Батурині та перетворення на університет Києво-Могилянської академії. Це мали бути освітні заклади з бібліотеками, друкарнями, **анатомічними театрами** та гімназіями при них.

Спроба розширити політичну автономію Гетьманщини. У грудні 1763 р. З'їзд старшин підготував «Прохання малоросійського шляхетства і старшин, разом з гетьманом, про відновлення колишніх прав Малоросії» до імператриці Катерини II. Документ містив програму розширення автономії Гетьманщини.

*Невідомий художник.
Портрет Єлизавети
Петрівни — російської
імператриці. XVIII ст.*

АНАТОМІЧНИЙ ТЕАТР —
заклад для навчання
та наукової роботи
в галузі анатомії людини.

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

У ході обговорення і написання остаточного варіанта «Прохання...» пропонувалося відновити традицію укладення міждержавних договорів між гетьманом та монархом; відновити право українського народу вільно обирати гетьмана; перетворити З'їзд старшин на «Генеральну раду» або «Сейм» — парламентську установу, яка б розглядала і більшістю голосів приймала рішення щодо найважливіших питань життя Гетьманщини; перетворити Генеральний військовий суд на Трибунал — найвищу й остаточну судову установу незалежного судочинства Гетьманщини; повернути Україні території, відібрані російськими царями та відновити «генеральну лінію» між країнами; звільнити Україну від утримання своїм коштом російських полків; повернути борги українському народу за ревізії та утримання російської армії під час попередніх воєн, а в майбутньому, «щоб усе на готові гроші куповано було»; створити в Україні два університети за європейським зразком і «з такими ж привілеями» та ін. — усього 23 пункти.

- Чи міг російський уряд допустити політичну активізацію українського шляхетства, підтримати широку програму модернізації Гетьманщини?

2. Остаточна ліквідація гетьманства

У «Проханні...» Катерина II побачила загрозу здійсненню імперських планів щодо Гетьманщини. Тому вона наказала привести в бойову готовність російські полки, дислоковані в Україні, підняти на укріплення гармати, таємно підвести до кордонів Гетьманщини ще кілька військових з'єднань, заарештувати «генеральну артилерію» Гетьманщини, посилити охорону порохових заводів і складів боєприпасів. Імператриця негайно викликала Розумовського до Петербурга, категорично вимагаючи від нього зректися гетьманської

*Російська імператриця
Катерина II*

В. Суріков. Портрет Петра Румянцева. Середина XIX ст.

влади. К. Розумовський зволікав 10 місяців, але в жовтні 1764 р. мусив скласти гетьманські повноваження.

Маніфестом від 10 листопада 1764 р. Катерина II заснувала Другу Малоросійську колегію. Її президентом став граф П. Румянцев — генерал-губернатор Малоросії та «головний командир» українських і російських військ, дислокованих у Гетьманщині. Таємною інструкцією Катерина II зобов'язала його перетворити Гетьманщину на «доходну провінцію», тобто колонію Російської імперії.

Восени 1765 р. П. Румянцев запровадив «рубльовий оклад» з кожної хати. Офіційно це пояснювалося прагненням звільнити українців від труднощів, пов'язаних з постачанням продуктів і фуражу для утримання 6 російських драгунських полків і Глухівського гарнізону, що стояли в Україні з 1709 р. і коштували українцям понад 95 тис. рублів щорічно.

Запровадження «рубльового окладу» дало можливість збирати по 252 тис. рублів за рік. Це дало змогу перетворити Україну-Гетьманщину на справжню військово-стратегічну базу російської армії напередодні війни з Туреччиною. Протягом весни 1768 р. на постійні квартири в Україну було переведено 9 полків. Ще 6 полків розмістили в Слобожанщині.

Російських солдатів поселяли в помешкання українців, які мусили годувати постояльців, забезпечувати їх світлом і теплом, терпіти їхні зловживання, сплачуючи податки на утримання.

3. Участь Гетьманщини в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.

З початком війни господарство Гетьманщини було спрямоване на обслуговування потреб російської армії.

Мирне населення і транспортні засоби відмобілізували на фортифікаційні й облогові роботи, для організації переправ через річки, перевезення військових вантажів, залучали погоничами до участі в пересуванні військ, на заготівлю будівельних матеріалів, дров. Знову селяни та козаки страждали від реквізицій, а українська скарбниця використовувалася для забезпечення російської армії.

Історичний факт. Поки українські частини воювали за власний кошт, Гетьманщина утримувала на фронті 6 російських драгунських полків. Протягом 1769–1772 рр. за українські гроші для двох російських армій було придбано 20 000 волів, 2500 фур. Окремо для 2-ї армії придбано ще 2472 воли і 422 фури, загальна ціна яких — 30 000 рублів. Для облової артилерії — 2538 волів із возами та упряжжю, що коштувало 22 743 руб. 68 коп. Українським коштом імператриця нагородила П. Румянцева за керівництво успішними бойовими операціями. На це витрачено 23 900 руб. У 1772 р. 100 000 руб. видало командувачеві 2-ї армії Долгорукому. У 1779 р. 100 000 руб. видано П. Рум'янцеву-Задунайському «на татарські витрати».

У лютому 1780 р. Катерина II звеліла «відпустити... на будівлі, необхідні по флоту Нашому чорноморському, 203 640 рублів».

На кримську політику витрачалися й гроші Слобожанщини. Відомо, що в 1774 р. для підкупу ногайських ватажків витрачено 100 000 руб. зі скарбниці Слобожанщини.

4. Скасування козацького устрою на Слобожанщині

Одночасно з наступом на Гетьманщину влітку 1765 р. імператриця видала маніфест про скасування полкового козацького устрою на Слобожанщині, перетворення її на Слобідсько-Українську губернію, яка поділялася на 5 провінцій. Полковник Ізюмського полку Ф. Краснотський спробував організувати слобідських старшин виступити проти таких змін. Однак вони не погодилися навіть підписати **петицію** до імператриці, боячись утратити нажите багатство та посади.

ПЕТИЦІЯ —
письмове, переважно
колективне прохання,
клопотання, звернене
до державних керівних
установ чи до голови уряду.

5. Ліквідація решток автономного устрою Гетьманщини

У січні 1782 р. на землях Лівобережжя були засновані три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське.

Одночасно припинили роботу сотенні та полкові установи. У 1783 р. козацькі лівобережні полки реорганізовано в регулярні частини російської армії.

З травня 1783 р. Катерина II заборонила селянам міняти місце проживання на території Лівобережної та Слобідської України, тобто запровадила кріпацтво. На плечі селян ліг і подушний податок.

Історичний факт. За підрахунками О. Шафонського, надходження від Гетьманщини протягом 1765–1782 рр. досягали середньорічної суми — 393 400 руб. Після запровадження кріпацтва та подушного податку в 1783 р. російська казна отримала 1 194 819 руб.

Опір ліквідації автономії. Не всі українські старшини ганебно погоджувалися обміняти автономію на дворянство. Особливо твердими і послідовними у своїх переконаннях були ніжинські та батуринські.

Під час роботи Законодавчої комісії в Москві українські депутати на чолі з Григорієм Полетикою виступили проти проекту перетворень у Гетьманщині, який під керівництвом Румянцева підготувала Друга Малоросійська колегія.

1. Визначіть причини відновлення гетьманства в Україні.
2. Які ознаки відновленої автономії Гетьманщини ви можете назвати?
3. Назвіть головні прояви судової та військової реформ у Гетьманщині.
4. Чому прохання малоросійського шляхетства налякало Катерину II?
5. Чи вдалося П. Румянцеву перетворити Гетьманщину на «доходную провінцію» Російської імперії?
6. Як позначилася ліквідація Гетьманщини на становищі старшин, козаків і селян?

§ 36. Соціально-політичне та економічне становище Правобережної України в другій половині XVIII ст.

Пригадайте поему Т. Шевченка «Гайдамаки». Чому поет не радів з приводу завоювання гайдамаками Умані?

1. Соціально-політичне та економічне становище Правобережної України

На початку XVIII ст. на Правобережжі було ліквідовано відроджений Палієм і зміцнений та розширений Мазепою полково-сотенний устрій. Договори, які уклали Росія, Туреччина і Польща в другому десятилітті XVIII ст., повертали Правобережну Україну під владу польської корони.

Сюди знову повернулися польські поміщики, які прагнули якнайшвидше збагатитися. Щоб залюднити землі, магнати й шляхтичі надавали переселенням пільгові «слободи». На Правобережжя потягнулися селяни із Західної Волині, Полісся, Галичини, Гетьманщини. На руїнах колишніх сіл виростили нові.

Переселенці створювали господарства, а пани-шляхтичі очікували, коли минуть «пільгові роки», щоб знову посилити експлуатацію та національно-релігійне гноблення. Вони примушували православних зрікатися своєї віри, зневажали українську культуру й мову.

2. Розгортання гайдамацького руху

Тяжке становище викликало спротив українського народу. Проте цього разу мешканці Правобережжя не могли опертися на козацтво. Незадоволеним залишалося або знову йти кудись шукати собі щастя-долі, або згуртуватися для помсти своїм гнобителям.

Стихийний рух проти гнобителів на Правобережжі отримав назву **гайдамацького**. Народ називав учасників руху коляями, левенцями, дейнеками, опришками.

Розгортанню гайдамацького руху значно сприяло близьке сусідство із Запорозжям. Запорозькі степи й

ГАЙДАМАКА
(від турец. *гайде* — гнати, чинити свавілля) — повстанець проти соціального і національного гноблення на Правобережжі XVIII ст.

А. Ждаха.
Мотронинський монастир.
1890-і роки

Бойовий ціп. XVII ст. Бойові коси. XVIII ст.

ліси, вибалки, прибережні печери й різні потаємні місця були гайдамакам добрим сховищем від переслідувачів. Рядові козаки допомагали їм зброєю та кінями. Дуже часто запорожці виступали ядром гайдамацьких загонів.

Перезимувавши в домівках чи сховищах на Запорожжі, загони гайдамаків з ранньої весни до пізньої осені влаштовували несподівані напади на феодальні маєтки, палили їх, нищили документи, відбирали майно в орендарів, корчмарів і всіх тих, кого вважали гнобителями.

Історичний факт. «Один гайдамака, — писав польський ксьондз, — увірвавшись у розташування поляків, міг за хвилину розігнати їх соток чоловік, заподіявши кожному з них або рану, або смерть... На п'ятдесят гайдамаків треба було наших двісті-триста і більше, щоб з ними справитися. Ніколи вони не піддалися б рівній або лише трохи більшій силі».

У 1734 та 1750 р. гайдамацький рух переріс у селянські повстання, що охоплювали значні території Правобережжя. Найпотужнішим став третій вибух гайдамацького руху — «Коліївщина».

3. «Коліївщина»

Причини повстання. У 1768 р. у багатьох селах і містах закінчилися пільгові терміни «слобід», які надавалися на 15, а то й 30 років. Тому незадоволення кріпосницьким гнобленням різко посилювалося.

Поштовхом до повстання стала також боротьба між різними угрупованнями польської шляхти. Цим одразу ж скористалася Російська імперія для давно задуманого просування на Захід. На початку березня 1767 р. на територію Польщі вступили царські війська. А в лютому 1768 р. польський король під тиском царського уряду підписав трактат про зрівняння в правах з католиками православних і протестантів.

Польські опозиціонери не визнали цей трактат. Вони об'єдналися в збройні союзи (**конфедерації**), найсильнішою з них стала Барська, і виступили під гаслами захисту католицизму, прав шляхти, звільнення Польщі з-під впливу Росії.

Гайдамака. Малюнок XVIII ст.

Н. Орда. Бердичів. 60-і роки XIX ст.

КОНФЕДЕРАЦІЯ — тут назва опозиційних королеві союзів шляхти в Польщі.

Невідомий художник.
Портрет Мелхисідека,
ігумена Мотронинського
монастиря. Кінець XVIII –
початок XIX ст.

Невідомий художник.
Портрет Максима
Залізняка. XVIII ст.

Невідомий художник.
Іван Гонта — сотник
надвірного війська.
Літографія 1903 р.

Які два прояви релігійності
спричинили «Коліїщину»?

Однак їхній патріотизм поєднувався з релігійним фанатизмом. Не маючи сил боротися з російськими військами, фанатичні шляхтичі виступили в «хрестовий похід» проти українців Правобережжя. Вони руйнували православні храми і святині, катували священників, ченців, громили села й міста.

Російський уряд, оголосивши себе захисником православних, послав військовий корпус розбити збройні формування фанатиків. Той оточив головні сили конфедератів у Бердичеві. Присутність і бойові дії російського корпусу мешканці Правобережжя розцінили як допомогу в боротьбі за православ'я і визволення з-під гніту шляхти. У народі поширювалися чутки про «Золоту грамоту» Катерини II. Вона, нібито, містила наказ запорожцям і селянам допомагати російському війську винищувати ворогів православ'я.

Початок повстання. Політичну ситуацію, яка виникла, дуже вдало використали керівники повстання. У березні 1768 р. вони зібралися в Мотронинському монастирі, відомому центрі православного руху, очоленому відважним архимандритом Мелхисідеком Значко-Яворським. Керівники повстання направили посланців на Січ і в різні райони Правобережжя із закликами до збройного виступу. Очолив його Максим Залізняк.

Максим Залізняк. Ватажок повстанців народився на початку 40-х років XVIII ст. в селянській родині в м. Медведівці на Чигиринщині. У 13 років пішов на Січ. У 1767 р. став послушником Онуфріївського монастиря, а навесні 1768 р. перейшов до Мотронинського монастиря.

26 травня 1768 р. загін гайдамаків на чолі з М. Залізняком виступив з урочища Холодний Яр, що в Чорному Лісі біля Чигирини. До нього охоче приєднувалися загони повсталих селян і міщан. Вони взяли під контроль усю Південну Київщину і рушили до Умані — головної твердині польської влади на Поділлі.

Основною силою, що обороняла місто, був загін надвірних козаків, який очолив сотник Іван Гонта.

Іван Гонта народився в селянській сім'ї у с. Розсошки під Уманню. Поступив на службу до надвірної сотні магнатів Потоцьких, дослужився до сотника. У винагороду за службу отримав два села і ніби пов'язав свою долю зі шляхетською верствою.

Коли загони Залізняка наблизилися до переповненої втікачами Умані, йому назустріч було вислано загін на чолі з І. Гонтою. Але сотник з усім своїм

загоном приєднався до гайдамаків. Перехід Гонти на бік повстанців визначив страшну долю уманських біженців. У ніч з 9 на 10 червня гайдамаки здобули місто й знищили понад 2000 польських шляхтичів.

Державотворчі зусилля керівників «Коліївщини». Проте керівники повстання не були бунтівниками, які «хмеліли від вражої крові». Вони провели в Умані загальну раду, яка проголосила Залізняка гетьманом, а Гонту — полковником уманським. Ватажки повстання створили «управительну резиденцію над містом Уманню і всією Уманською губернією». Вони розіслали свої «хартії» на Білоцерківщину, Поділля, Брацлавщину, Волинь. Залізняк проголосив, що звільнений край буде називатися Гетьманщиною, а його жителі відбудуватимуть лише козацьку службу.

Звільнену територію було поділено на 16 сотень. М. Залізняк почав створювати дисципліноване військо. Його чисельність становила 2 тис. вояків. Це були насамперед запорожці та надвірні козаки І. Гонти. Під проводом Залізняка «з 30 прапорами і 15 гарматами» військо урочисто ввійшло до Умані. Військовий осавул ніс полковницький пернач, козаки тримали велику корогву та кілька менших прапорів. Залізняк не допускав зловживань і розбою.

4. Придушення повстання

Спочатку російські власті прихильно ставилися до повстанців. Адже ослаблення польської влади відповідало імперським інтересам Росії. Проте наростання масштабів повстання, його спрямованість на ліквідацію кріпосництва, ідея відновлення Гетьманщини на обох берегах Дніпра змусили російський уряд змінити своє ставлення до гайдамаків. А коли їхні дії мало не призвели до воєнного конфлікту з Туреччиною, Росія придушила повстання.

Переслідуючи шляхту, один із гайдамацьких загонів перетнув кордон і спалив тоді турецьке місто Балту. Через це турки пригрозили війною, до якої Росія не була готовою.

Тому ввечері 25 червня російське командування запросило Залізняка і Гонту до себе під приводом бенкету і заарештувало їх. Потім заарештували ще 900 гайдамаків. Решта розбіглася. До кінця липня основні вогнища повстання були ліквідовані.

Розправа над повстанцями. Івана Гонту та ще 846 полонених як підданих Речі Посполитої було передано

О. Сластіон.

«Сини мої гайдамаки! Світ широкий, воля — ідіть, сини. погуляйте, пошукайте долі!» (Т. Шевченко).

1885 р.

ХАРТІЇ — урочиста назва деяких документів, декларацій суспільно-політичного значення.

Дуб Максима Залізняка в Холодному Яру поблизу Мотронинського монастиря на Черкащині.

Вік дуба — майже 1200 років, висота — 23 м.

польським властям. У с. Кодня поблизу Житомира відбувся головний суд, інший діяв у с. Серби на Поділлі. Майже всіх заарештованих після лютих тортур було страчено. Мученицьку смерть також прийняв І. Гонта.

250 гайдамаків, вихідців із Запорозжя, разом з М. Залізником як підданих російського царя судили й карали в Києві. У присутності турецьких спостерігачів їх нещадно відшмагали нагаями, вирвали кожному ніздрі, розпеченим залізом затаврували лоб і щоки. Після екзекуції гайдамаків вислали на довічні каторжні роботи в Сибір.

5. Зміни в політичному становищі правобережних земель

До початку 70-х років XVIII ст. Польська держава через постійну боротьбу за владу окремих магнатів, конфедерацій, небажання розв'язати національне та релігійне питання на Правобережній Україні значно ослабла. Цим скористалися Росія, Австрія та Пруссія. У 1772 р. вони провели перший поділ Польщі. Згідно з ним Австрія заволоділа Галичиною. У 1793 р. Пруссія та Росія провели другий поділ Польщі. Його наслідком стало відновлення єдності Київщини, Східної Волині, Поділля, Брацлавщини з Лівобережжям у складі Російської імперії.

У 1795 р. Пруссія, Росія та Австрія провели третій поділ Польщі, за яким стало можливим приєднання Західної Волині та Берестейщини. З переходом Правобережної України під владу Росії вона була поділена на три губернії: Київську, Подільську та Волинську. Царський уряд скасував унію. Понад 1 млн селян протягом 1794–1795 рр. перейшли в православне віросповідання.

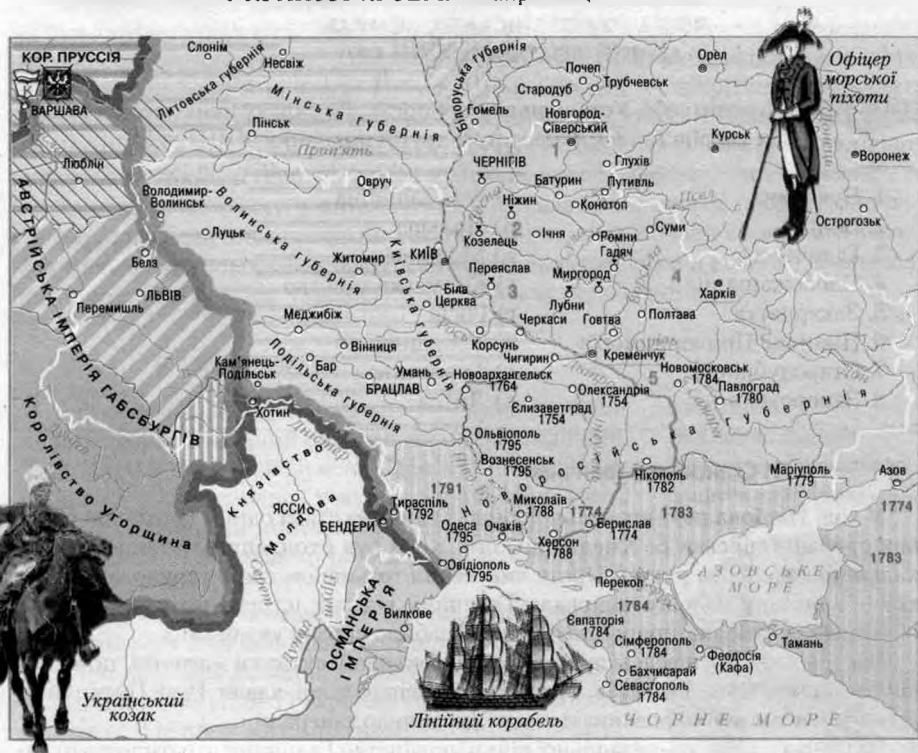
ЖАЛУВАНА ГРАМОТА — документ, який юридично закріплює факт винагородження за вірну службу, дарування певних прав, титулів, орденів, майна, землі тощо.

Щоправда, соціально-економічне становище українського народу не поліпшилося. На Правобережній Україні було поширено чинність **жалуваної грамоти** дворянству 1785 р. та всього російського законодавства. Опираючись на російські закони, більшість польських власників зберегли свої маєтки й кріпаків — українських селян. Не кращими за них стали й нові власники маєтків — російські можновладці та полководці.

Проте возз'єднання Правобережжя з Лівобережжям суттєво обмежило польсько-шляхетське національне та релігійне гноблення, сприяло посиленню економічних і культурних зв'язків між обома берегами Дніпра.

1. Чим нове заселення і відродження Правобережжя відрізнялося від попереднього?
2. Які обставини сприяли виникненню й поширенню гайдамацтва?
3. Проаналізуйте причини «Коліївщини».
4. Складіть план відповіді на запитання «Державотворчі зусилля керівників „Коліївщини“».
5. Завдяки яким подіям Правобережну Україну було приєднано до Лівобережжя?
6. Уявіть, що ви дослідник гайдамацького руху. Як би ви охарактеризували гайдамацтво?

- Російська імперія на початку 1772 р.
- Австрійська монархія Габсбургів на початку 1772 р.
- Перший поділ Речі Посполитої (серпень 1772 р.)**
- Території, які увійшли до складу**

- Російської імперії
- Австрійської монархії Габсбургів
- Володіння Османської імперії, які упродовж 1774–1791 рр. перейшли до складу**

- Російської імперії
- Австрійської монархії Габсбургів
- Роки приєднання територій
- Кордони Російської імперії на 1783 р.
- Ліквідація полкового устрою на Лівобережній Україні (1782 р.)

ЧЕРНІГІВ Центри та межі губерній і намісництва Російської імперії в 1783 р.

Цифрами позначено намісництва, створені на українських землях:

- 1 — Новгород-Сіверське
- 2 — Чернігівське
- 3 — Київське
- 4 — Харківське
- 5 — Катеринославське

Другий поділ Речі Посполитої

Прийняття нової польської конституції (3 травня 1791 р.); спроба оновити державний устрій Речі Посполитої

Території, які увійшли до складу Російської імперії внаслідок другого поділу Речі Посполитої (січень 1793 р.)

Третій поділ Речі Посполитої

Район польського повстання на чолі з Т. Костюхом (березень–грудень 1794 р.) проти іноземних інтервентів

Території, які в жовтні 1795 р. увійшли до складу

Російської імперії

Австрійської монархії Габсбургів

Пруського королівства

Ліквідація Речі Посполитої як незалежної держави (26 жовтня 1795 р.)

Кордони держав на 1796 р.

Межі та центри губерній і земель Російської імперії; королівств і коронних країв Австрійської монархії Габсбургів; провінцій Османської імперії в 1797 р.

Роки заснування нових міст на місцях старих українських і татарських поселень

Одеса
1795

§ 37. Соціально-політичне та економічне становище західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст.

Перевір себе. Установи відповідність. До складу яких держав входили українські землі протягом другої половини XVIII ст.?

1. Буковина	а) Гетьманщина
2. Волинь	б) Польща
3. Галичина	в) Молдова
4. Слобожанщина	г) Кримське ханство
5. Закарпаття	ґ) Росія
6. Північне Причорномор'я	д) Угорщина
7. Стародубщина	е) Туреччина
8. Запорозжя	є) Литва

1. Становище Галичини

У ході Національно-визвольної війни Галичина стала одним із районів бойових операцій війська Б. Хмельницького. Край був охоплений активним національно-визвольним рухом. Проте виведення гетьманом своїх угруповань із західного регіону надовго відірвало Галичину від тих історичних процесів, які відбувалися в Наддніпрянщині, і дуже ослабило справу українства.

Часті воєнні дії, шведська й московська окупації, сутички магнатів, татарські набіги, шляхетське свавілля та слабкість центральної влади Речі Посполитої призвели економічно розвинуті землі України до занепаду.

Після Національно-визвольної війни українство Галичини втратило політично найорганізованішу та національно найсвідомішу складову — православну шляхту. Під тиском судових репресій польської влади, конфіскацій майна, усіляких обмежень вона покатоличилася й сполонізувалася.

Полонізації зазнавали також міста. Українське міщанство дедалі слабшало. Занепадали братства. У 1676 р. членам православних братств заборонили виїздити за кордон і підтримувати контакти з одновірцями, Київським митрополитом, Константинопольським і Московським патріархами.

Надзвичайно ускладнилося становище міського населення. Деякі міста й майже всі містечка були приватною власністю польських чи спольщених магнатів і шляхти. Вони накладали на мешканців міст податки, займалися прибутковими промислами. Усе це розоряло міста, стримувало розвиток промисловості. У підпорядковане становище потрапляли ті українці, які не могли успішно конкурувати з іноземцями (поляками і німцями) в цеховому виробництві та великій торгівлі.

КМЕТЬ —
селянин; в окремих
місцевостях — заможний
селянин.

Основну частину залежного населення становили селяни, які поділялися на три групи. Лише **кметі** мали достатньо землі, щоб утримувати свої сім'ї. Малоземельні й безземельні селяни мусили батракувати. Переважна більшість їх перебувала в кріпацькій залежності та відпрацьовувала панщину.

Церковне життя краю. Останнім прихистком української культури в Галичині була православна віра. Тому польський уряд усіляко змушував православних ієрархів до прийняття унії. Наприкінці XVII ст. на цей крок відважився львівський православний єпископ Йосиф Шумлянський — енергійна, талановита людина з чітким усвідомленням своєї української сутності. Завдяки співпраці Й. Шумлянського з урядом на початку XVIII ст. уніатська церква стала панівною в Галичині. Проте ті політики, які сподівалися, що церковна унія з Римом стане інструментом швидкого покатоличення й спольщення галичан, прорахувалися.

Українці Галичини протягом життя 2–3 поколінь почали сприймати уніатську церкву як свою національну. Саме вона врятувала їх від повного спольщення, допомогла зберегти українську національну самобутність.

2. Опришки

Важке соціальне і національно-релігійне гноблення викликало стихійний спротив народу. У Галичині, Закарпатті й Північній Буковині він проявився в діях **опришків**. Об'єднавшись у ватаги по 40–50 чоловік, опришки грабували поміщиків, купців, корчмарів та орендарів. Найбільшого розмаху цей рух набрав у 30–40-х роках XVIII ст.

Найвідомішим і неавансним для шляхти провідником опришків став син бідного селянина із с. Печеніжин, що на Станіславщині, — Олекса Довбуш (1700–1745). Протягом 1735–1743 рр. він тримав у постійному напруженні шляхту Коломийського та сусідніх повітів.

Природні умови краю допомагали опришкам бути нездоланими. Густі ліси й високі гори були їм надійним укриттям. Виручала й близькість кордонів трьох держав. Якщо опришки зазнавали тиску з боку польської влади, вони переходили до Молдови чи Угорщини, а потім поверталися назад. Не припинявся рух опришків і після смерті Довбуша.

3. Становище Буковини

Із занепадом Галицько-Волинського королівства в середині XIV ст. Буковина — складова частина давньоукраїнських земель — на чотири століття ввійшла до складу Молдавського князівства, яке перебувало під протекторатом Османської імперії. Однак вона зберегла відносини з Наддніпрянською та Західною Україною. Під час Національно-визвольної війни й облоги Львова військом Б. Хмельницького в його складі бився окремий буковинський полк. Буковинці здобували освіту в навчальних закладах Києва, Львова і Луцька. У Буковинському краї поширювався також рух опришків.

ОПРИШОК

(від латин. *опресор* — нищівник) — синонім до поняття «гайдамака».

Невідомий художник.
Олекса Довбуш.
XVIII ст.

МАНЕВР —

1. Переміщення військ з метою створення найдоцільнішого їхнього згрупування та зайняття найкращої позиції для завдання удару супротивнику.
2. Спритна, хитра дія для досягнення або уникнення чогось; виверт, хитрощі.

Перебування Північної Буковини у складі Молдавського князівства сприяло збереженню православної віри. У 1774 р. внаслідок тривалих військових маневрів, дипломатичних інтриг і міждержавних перемовин Буковину зайняли австрійські війська. Протягом 1774–1786 рр. вона перебувала під владою австрійської військової адміністрації. За декретом Йосифа II, у 1786 р. край було приєднано до складу Королівства Галиції і Лодомерії на правах одного з округів.

4. Становище Закарпаття

Закарпаття, за винятком часів існування Галицько-Волинської держави, перебувало в складі Угорщини, яка з 1526 р. потрапила під протекторат Туреччини. Перебуваючи під владою Угорщини, закарпатці втратили свої провідні верстви. Становище народу було настільки пригніченим, що його духовні провідники зазнавали такого ж феодального визиску, що й закріпачене селянство. На них накладали всілякі податки, примушували відробляти панщину, їхню рідню записували в кріпаки. Навіть коли в середині XVII ст. українське духовенство погодилося прийняти унію, його соціальне й економічне становище не змінилося. Лише в 1723 р. його звільнили від панщини, покарань темницею, але не від десятини.

Важке становище спонукало закарпатців до активної участі протягом 1703–1711 рр. у визвольній війні угорського народу на чолі з Ференцем II Ракоці проти Габсбургів. Чисельність українців у лавах повстанців доходила до 80 тис. Проте вони зазнали поразки. Закарпаття з Ужгородським і Мукачівським замками залишилися під владою Габсбургів. Замість очікуваної свободи, учасники визвольної війни зазнали розправи. Їхні землі дісталися прихильникам Габсбургів, які посилювали кріпосницьку експлуатацію селян.

Австрійський уряд сприяв переселенню на Закарпаття німецьких колоністів, насамперед ремісників. Створював для них пільгові умови господарювання, передавав кращі землі; засновував казенні соляні, гірничорудні та лісові промисли.

Більшість селян утратила робочу худобу і не могла обробляти навіть свої мізерні наділи. Злидні штовхали їх до вирубки поміщицьких лісів, захоплення полів для збору врожаю, відмови від сплати податків. Відтак влада, зі свого боку, наращувала силовий тиск на селян. Австрійський уряд призначив до сіл екзекуторів (виконавців) з вартовими («бандурами»), які стягали податки (контрибуцію).

Як і Галичина та Буковина, Закарпаття зберігало свою культурну самобутність завдяки уніатській церкві на Мукачівщині та православної церкві на Мараморошині.

Лише на початку 70-х років XVIII ст. намітилося певне покращення в становищі закарпатських українців. Насамперед Мукачівський єпископ І. Брадач завдяки сприянню імператриці Марії-Терезії зумів домогтися самостійності для уніатського руського єпископства. Його наступник А. Бачинський обладнав в Ужгороді єпископську резиденцію, заснував духовну семінарію та богословський ліцей, бібліотеку на 9 тис. томів. Він відрядив кількох монахів до Києво-Печерської лаври ознайомитися з її життям та порядками,

*Гірські розбійники
Народна картинка
з Підгалля*

запровадив монастирські статuti, а священників зобов'язав вивчати руську мову. Як руський єпископ А. Бачинський отримав місце в імперському сеймі, а духовенство нарешті було звільнене від податків і влади панів-землевласників.

5. Поділи Речі Посполитої.

Зміни в політичному становищі західноукраїнських земель

Як відомо, Польщу було розділено в три етапи. Унаслідок першого поділу 1772 р. Австрії дісталася Галичина, у 1774 р. внаслідок боротьби з Туреччиною — Буковина. Починаючи від 1711 р., під владою Габсбургів уже перебувало Закарпаття. Отже, Західною Україною майже повністю заволоділа Австрійська імперія. Вона запровадила нову систему управління, яка ґрунтувалася на службі дисциплінованих і підпорядкованих центру чиновників.

Ця заміна відбулася під час створення окремої провінції під назвою «Королівство Галиції і Лодомерії». До її складу увійшли Східна Галичина, заселена українцями, та Західна Галичина, заселена поляками. Центром провінції було визначено Львів, або, на австрійський лад, — Лемберг.

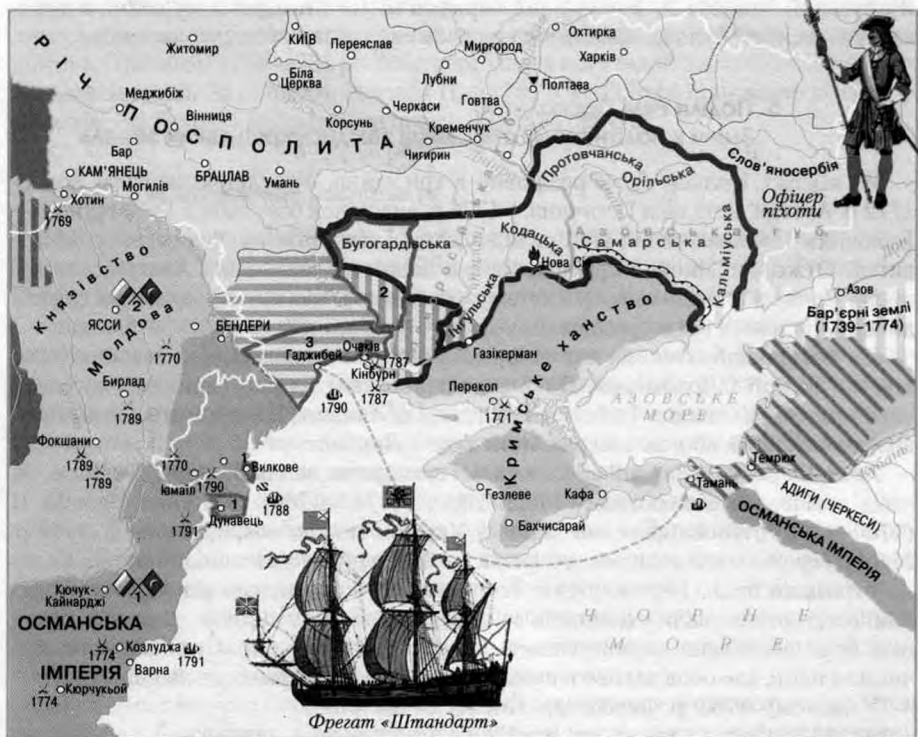
Австрійський освічений абсолютизм і становище селян Західної України. За часів освіченого абсолютизму Марії-Терезії (1740–1780) та її сина Йосифа II (1780–1790) становище селян західної України значно покращилося. У 1766 р. Марія-Терезія чітко визначила перелік і розміри селянських повинностей. Селяни отримали право переселятися. Їхніх дітей було звільнено від підданства панам. Кметі отримували у власність землю, хату і частину лугових сінокосів. Селянам було дозволено користуватися лісами, пасовиськами. Суд над селянами чинили пани, але обов'язково в присутності місцевого урядовця як свідка.

У лютому 1782 р. імператор Йосиф II звільнив селян від особистої залежності, а в 1789 р. проголосив скасування панщини і замінив її **чиншем**. Селянинові мало залишатися 70 відсотків від його прибутку.

Однак, незважаючи на зміни, західноукраїнські землі залишалися аграрним регіоном, підпорядкованим промислово розвинутим провінціям Австрійської імперії.

ЧИНШ —
натуральний або грошовий податок, що його платили поміщикам чи на державу у феодалній Європі.

-
-
-
1. Завдяки якій суспільній верстві народ Західної України зберігав свою самобутність?
  2. Опишіть Галичину середини XVII — середини XVIII ст.
  3. Визначте причини виникнення опришківського руху.
  4. Як слід оцінити діяльність Львівського православного єпископа Йосифа Шумлянського?
  5. Охарактеризуйте історію Буковини протягом історичного періоду, який розглядається.
  6. Чому західноукраїнські землі опинилися в складі Австрії?
  7. Охарактеризуйте політику Австрії щодо Закарпаття протягом першої половини XVIII ст. та часів освіченого абсолютизму.
  8. Які факти доводять, що становище українців Закарпаття було чи не найтяжчим порівняно з іншими західноукраїнськими землями?

Фрегат «Штандарт»

- Запорозькі землі на 1768 р.
- Кодзалька
- Назви паланок
- Російсько-турецька війна 1768–1774 рр.**
- Кордони держав напередодні війни
- Дніпровська укріплена лінія, зведена в 1770–1771 рр.
- Знищення запорожцями турецької Дунайської флотилії (1770)
- Кючук-Кайнарджійський мирний договір (21 липня 1774 р.); проголошення незалежності Кримського ханства від Османської імперії
- Території та фортеці, які за Кючук-Кайнарджійським договором було прилучено до Російської імперії
- Територія, яку за австро-турецькою угодою від 7 травня 1775 р. було прилучено до володінь австрійських Габсбургів
- Зруйнування Запорозької Січі (4 червня 1775 р.)
- Ліквідація Полтавського полку; початок поширення загальноімперського територіального устрою на гетьманщину (1775 р.)
- Назви губерній, утворених на запорожських землях (станом на 1781 р.)

- Межі територій, приєднаних до Російської імперії внаслідок ліквідації Кримського ханства (1783 р.)
- Російсько-турецька війна 1787–1791 рр.**
- Місія і роки визначних морських битв
- Яссський мирний договір (29 грудня 1791 р.)
- Територія, яку за Яссським мирним договором було прилучено до Російської імперії
- Українські козацькі формування після ліквідації Запорозької Січі. Цифрами позначено:
- 1 Задніп'явська Січ (1776–1785 рр. — Вилкове; 1785–1805 рр. — Банат; 1805–1813 рр. — Сеймени; 1813–1828 рр. — Катирлєз-Дунавець)
- 2 Катеринославське козацьке військо (1787–1796 рр.)
- 3 Чорноморське козацьке військо (1787–1792 рр.)
- Початок переселення козаків-чорноморців на Кубань (1792 р.)
- Територія Чорноморського козацького війська у 1792–1920 рр. (від 1860 р. — Кубанське козацьке військо)
- Кубанська укріплена лінія (від 1792 р.)

§ 38. Запорозька Січ і Південь України в другій половині XVIII ст.

Ви, напевно, читали про лицарські ордени, про гайдуків. Якими рисами вони характеризувалися?

1. Заснування Нової (Підпільненської) Січі

У 1734 р. запорожці покинули Олешківську Січ, розміщену на території Кримського ханства, і неподалік від місця розташування старої Чортомлицької Січі заснували Нову (Підпільненську) Січ. Вона розмістилася в урочищі Базавлук на березі правої притоки Дніпра — р. Підпільній.

Повертаючись під російську протекцію, січове товариство зобов'язувалося захищати південні кордони від нападів татар і турків.

НА ДУМКУ ВЧЕНИХ

Історія козацтва, на перший погляд, — явище суто української історії. Однак тема козацтва пов'язує Україну з всесвітньо-історичним процесом. Запорозьких козаків учені порівнюють не лише з донськими, волзькими, яїцькими, терськими, а й відомими вам лицарськими орденами середньовіччя, іспанськими орденами часів визволення Піренейського півострова від арабської експансії, з ускоками сербського походження, хорватськими граничарами, угорськими секеями та гайдуками, трансільванськими волохами.

- Що дає підстави порівнювати дії запорозьких козаків і зазначених іноземних спільнот? Чи відомі вам засади, на яких вони діяли?

2. Адміністративно-територіальний поділ та освоєння запорозьких земель

Навколо січової фортеці розкинувся запорозький край, який січовики називали «Вольностями Війська Запорозького». Він простягався від річки Синюхи на Правобережжі до річки Кальміус на Лівобережжі і від річки Самари на півночі до гирла Дніпра на півдні. Отже, землі Запорозжя приблизно охоплювали територію сучасних Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської, Херсонської та західної частини Донецької областей.

Уся територія Війська поділялася на адміністративні округи — **паланки**. В останній період існування Січі їх було вісім: Бутогардівська, Прогноїнська, Протовчанська, Інгульська, Кодацька, Орільська, Самарська, Кальміуська. Паланками управляли паланкові полковники, писарі й осавули, яких призначав кошовий отаман. Куреннями керували курінні отамани, обрані козаками на курінних радах. Кожна паланка мала свій військовий і адміністративний центр — укріплену слободу.

Господарюючи, козаки та старшини засновували **зимівники** — хутори з житлами, господарськими приміщеннями і навколишньою землею. Спочатку будували маленьку хатку — халупу, часто обходилися земляною, у якій козак і зимував. Біля неї ставили повітку для

ПАЛАНКА — адміністративно-територіальна та господарська одиниця Війська Запорозького Низового.

ЗИМІВНИК — господарство фермерського типу, ведене на запорозьких землях старшинами і козаками.

*Прапори останньої
Запорозької Січі: Корогви
Самарського куреня
Запорозької Січі. 1772 р.*

*Вибори кошового. Ілюстрація до оповідання Г. Данилевського
«Останні запорожці». Гравюра. Кінець XIX ст.*

*Я. Норблен.
Запорожець у XVIII ст.
Перша половина XIX ст.*

худоби. Поступово зимівники розширювалися. У них тримали великі табуни коней, отари овець, череди великої рогатої худоби. У зимівниках старшин і заможних козаків вирощували по кілька тисяч і навіть десятків тисяч худоби. Навколо зимівників розташовувалися поселення бідніших козаків, які вели власне господарство й наймалися на заробітки до багатших.

Підпільненська Січ займалася хліборобством. Вона споживала власний хліб і вивозила його в сусідні землі та країни. Запорожці продовжували активно рибалити на Дніпрі, Бузі, Кальміусі, Азовському морі. Вони знову добували і вивозили сіль. У передмісті Січі виріс великий базар з рядами крамниць, які належали Кошеві або куреням. Тут торгували козаки й чужинці. До січової пристані на р. Підпільній приходили судна з Туреччини та Греції з вином, кавою, олією, солодощами, тканинами. Ще більше значення для Запорожжя мала торгівля власними продуктами: хлібом, шкірою, маслом, салом, рибою, сіллю тощо.

І С Т О Р И Ч Н Е Д Ж Е Р Е Л О

«Запорозькі козаки, — писав у 1766 р. старшина В. Чернявський, — мають деякі поселення, що звуться зимівниками, або хуторами. Там тримають худобу, коней і овець, мають пасіки і всяку економію, розводять сади і городи, роблять запаси сіна для худоби і засівають поля різним хлібом, ловлять звіра, а в річках — рибу». У кожному зимівнику було дві-три хати для людей і різні господарські будівлі. У кожній хаті були «кімната й окрема комора; хати будували серед великого подвір'я, оточеного тином або частоколом; на подвір'ї були хліви, клуні, стайні, льохи, або погребі, омшаники, або зимові приміщення для бджіл».

- У цьому документі не зазначено, хто займався веденням господарства на хуторах, зимівниках. Зробіть припущення щодо того, хто конкретно виконував господарські роботи.

*Що отримала Росія
внаслідок успішних дій
Чорноморського флоту
козаків у російсько-
турецькій війні?*

*Прапор морський Війська
Запорозького Низового.
Копія XX ст. з оригіналу
XVIII ст.*

Щоб заселити вільні землі, Запорозький Кіш дозволяв усім охочим засновувати великі слободи. Відсутність феодального примусу, кріпосництва, можливість вільно господарювати чи вільно найматися на роботу приваблювала селян з усіх куточків України. І що важчою там ставала панщина, то більше людей селилося на «Вольностях Війська Запорозького». На рік зруйнування Запорозжя там уже існувало 150 сіл, а чисельність населення досягла 200 тис. осіб.

3. Участь запорожців у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.

Із самого початку війни Запорозьке Військо брало участь у військових діях. У 1769 р. запорожці й місцеве населення не допустили прориву 100-тисячної турецької армії вглиб України. 11 тис. запорожців, очолених кошовим отаманом П. Калнишевським, билися в авангарді корпусу князя Прозоровського за Чорноморські фортеці. Козаки прославилися при здобутті Криму, у рейдах на дунайські фортеці. Особливо відзначився Запорозький Чорноморський флот. Він витіснив турецьку ескадру з гирла Дніпра, розбив турецьку флотилію біля гирла Дунаю, узявши на абордаж і потопивши 11 ворожих суден.

Своїм військовим мистецтвом і мужністю козаки здобули загальне визнання та повагу. 1770 р. Катерина II оголосила Війську Запорозькому Низовому подяку: нагородила П. Калнишевського золотою медаллю з діамантами, 16 старшин — золотими медалями на андріївській стрічці, 1000 козаків отримали срібні медалі.

Про козаків писали в Європі як про військовий орден, порівнювали з мальтійськими лицарями, дивувалися їхніми республіканськими порядками, аналізували військове мистецтво.

4. Ліквідація Запорозької Січі

Після перемоги у війні з Туреччиною російські дворяни отримали можливість заволодіти новими землями, запровадити там кріпосницькі порядки. Зрозуміло, що вони не могли змиритися з існуванням Запорозжя. Адже господарство краю не знало феодального примусу, у ньому широко використовувалася наймана праця, формувалися буржуазні відносини. Тому Запорозжя було причиною посилення боротьби кріпаків за волю.

Історичний факт. На Запорозжжі не розуміли, що таке рабство і не бажали бути причетними до поневолення, навіть якщо йшлося про неправославних мешканців Африки. Січовики шанували гідність людини, незалежно від кольору шкіри. Так, у ході війни 1768–1774 рр. запорожці полонили вихідців з Африки, які воювали у складі турецької армії. Російські сановники попросили продати їм екзотичних «арапів», на що отримали чітку відповідь: «Тепер тут (у Січі) арапів немає, і тому знайти не можна ні одного, це і без грошей, бо звичаю тут немає такого, щоб продавати міг би». В іншому документі повідомлялося: «якщо серед «арапів» **знайдуться згодні служити** (виділення наше. — *Авт.*), то вони будуть прислані до Петербурга».

Вид на Ханський палац

Ліквідацію Січі зумовило й те, що з розгромом Туреччини та Кримського ханства, будівництвом Української та Дніпровської укріплених ліній, Січ утратила роль захисника православного світу від наступу турків і татар.

Найбільше російська імператриця побоювалася того, що Запорозжжя, опираючись на власне міцне господарство, могло б перетворитися на силу, що протистояла б самодержавству, стати основою відновлення української державності. До того ж вона вирішила обдарувати запорозькими землями російське дворянство.

На початку червня 1775 р. регулярні війська, переміщуючись з Дунаю на Волгу, вступили на територію Запорозжжя. Вони йшли п'ятьма колонами, загальна чисельність яких становила 40 тис. солдатів. Це не викликало підозри, особливо з огляду на 6-річну спільну військову діяльність. У ніч на 17 червня саме на Зелені свята росіяни непомітно зняли козацьких вартових, увійшли в передмістя Січі, захопили артилерію і флот та оточили Січову фортецю, за стінами якої був лише двотисячний гарнізон.

Старшинська рада, за підтримки духовенства, переконала січовиків не розпочинати кровопролиття. Козаки склали зброю, а російські солдати зруйнували Січ, вивезли артилерію, січову скарбницю, а разом з нею — коштовні ікони та церковне майно, архів і запорозькі клейноди.

5. Петро Калнишевський

Верхівку січової старшини вивезли до Петербурга на «суд». Усіх було заслано в монастирі: кошового отамана П. Калнишевського — у Соловецький, суддю П. Головатого — у Тобольський, писаря І. Глобу — у Туруханський. Ніхто з них звідти не повернувся.

Трагічно склалася доля останнього кошового Запорозької Січі. Він народився 1691 р. у козацькій сім'ї в с. Пустовітівці Лубенського полку. За переказами,

8-річним хлопчиком потрапив на Січ. Пройшов усі сходинок козацької кар'єри від джури до військового судді. Став заможним господарем. Мав 7 зимівників, де вирощували тисячі голів худоби. У 1762 р. його вперше обрали кошовим. Проте під тиском російського уряду незабаром усунули. У 1765 р. у супереч указу імператриці його знову обрали кошовим і впродовж десяти років переобирали до дня ліквідації Січі. Протягом цього часу Калнишевський намагався стримувати колонізацію краю, яку проводила імперська влада. У ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. сам особисто очолював січовиків у військових походах і операціях. За доблесть у боях Катерина II не раз відзначала кошового нагородами. У 1773 р. йому було присвоєне військове звання генерал-лейтенанта російської армії.

Наприкінці липня 1776 р. 85-річного Калнишевського під конвоєм доправили на о. Соловецький і кинули до каземату в'язниці Соловецького монастиря «на смирення».

Через 25 років, у квітні 1801 р., цар Олександр I «дарував прощення» і право колишньому в'язневі вільно обрати місце проживання. Проте останній кошовий Запорозької Січі Петро Калнишевський залишився при монастирі, де й помер 31 жовтня 1803 р. на 112-му році життя.

6. Доля запорожців після ліквідації Запорозької Січі

Після зруйнування Січі вся територія «Вольностей Війська Запорозького» увійшла до складу Новоросійської та Азовської губерній. Переважна більшість запорозької старшини одержала офіцерські звання та великі земельні наділи. Значна частина козаків залишилася жити на своїх місцях, отримавши права державних селян. Чимало січовиків повтікали на очаківські землі, підвладні Туреччині.

Готуючись до чергової війни з Туреччиною, новоросійський губернатор отримав наказ переманити козаків на свій бік і створити з них військо. У 1788 р. було сформоване військо «Вірних козаків», яке згодом перейменували на Чорноморське козацьке військо, що налічувало 7 тис. козаків. Інша частина запорожців відійшла в гирло Дунаю і заснувала Задунайську Січ. Обидва утворення наслідували устрій Запорозької Січі.

*Козацький човен.
XVIII ст.*

7. Приєднання Криму до Російської імперії

Результатом перемоги Росії над Туреччиною у війні 1768–1774 рр. стало проголошення Криму незалежним від Османської імперії, але таким він не став. У ханстві почалася гостра внутрішня боротьба між прихильниками турецької та російської орієнтації. Останні мали можливість опертися на російські багнетти. Протягом 1776–1782 рр. російський уряд розмістив у Криму свої війська і виселив десятки тисяч греків, вірменів, представників інших народів, які виступали проти хана — ставленика Росії. Однак шойно російські війська вийшли з Криму, місцева патріотична знать усунула від влади проросійського хана. У відповідь

Катерина II видала в 1783 р. указ про приєднання Криму до Російської імперії, після чого Туреччина знову оголосила війну Росії.

Участь українського козацтва в російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. Чорноморські козаки чисельністю майже 12,5 тис. брали активну участь у цій війні. Разом із регулярними українськими козацькими полками Лівобережжя, Слобожанщини й Новоросійської губернії вони героїчно обороняли й здобували сухопутні й морські фортеці. 6,3 тис. козаків брали участь у легендарному штурмі неприступної турецької фортеці Ізмаїл. Після укладення Ясського мирного договору 1791 р. до Росії відійшли давні українські землі між Бугом і Дністром.

*Кубанські козаки.
Малюнок середини
XIX ст.*

Переселення козаків на Кубань. Козаки почали селитися на визволених землях, але на них висунули претензії російські та молдовські поміщики. Тому російський уряд вирішив переселити козаків на р. Кубань для захисту російсько-турецького кордону на Північному Кавказі.

8. Заселення Південної України

Увесь новоприєднаний до Російської імперії край — Новоросію — очолив Григорій Потьомкін. Отримавши мільйони десятин землі, російський уряд і новоросійський губернатор почали роздавати їх фаворитам імператриці, вельможам, генералам. Тоді поміщикові дозволялося брати 1500 десятин землі за умови, що через декілька років він оселить на ній не менше 13 дворів селян.

*Лампі-старший. Портрет
Г. Потьомкіна. XVIII ст.*

Кріпосники почали переселяти сюди своїх кріпаків із центральних губерній України і Росії. Поспішаючи якнайшвидше заселити запорозькі землі, Потьомкін почав будувати міста: Херсон, Миколаїв, Катеринослав. На вільні землі закликав селитися іноземних колоністів.

Найпомітнішою стала німецька колонізаційна хвиля. Проте переважну частину поселенців новоросійського краю становили українці.

1. Покажіть на мапі територію «Вольностей Війська Запорозького».
2. З яких галузей складалося господарство Запорозжя 1734–1775 рр.?
3. Як російський уряд чинив тиск на Запорозжя?
4. Опишіть участь запорожців у війні 1768–1774 рр.
5. Визначте причини ліквідації Січі. Як це відбулося?
6. Що сталося з кошовим та старшинами Запорозької Січі?
7. Як відбувалося приєднання Криму до Російської імперії?
8. Як заселявся південь України після знищення Січі та здобуття Північного Причорномор'я?
9. Уявіть, що ви вирішили заснувати зимівник. Ваші дії?

Установіть відповідність.

1. Агіограф	а) Г. Граб'янка	г) Р. Ракушка-Романовський
2. Ктитор	б) І. Мазепа	д) С. Яворський
3. Професор академії	в) Ф. Прокопович	е) М. Миклашевський
4. Козацький літописець	г) Д. Ростовський	є) С. Величко

1. Особливості розвитку української культури протягом другої половини XVIII ст.

Події другої половини XVIII ст. позначилися на розвитку української культури неоднозначно. Втрата державності призвела до посилення імперського тиску на українську культуру, перетворення України на провінцію Російської імперії. До сфери культури відносилось й те завдання, яке Катерина II поставила перед своїми урядовцями в політиці: Україну, Ліфляндію і Фінляндію «надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали глядеть как волки к лесу». Протягом цього часу посилювався відтік культурних діячів і талановитої молоді до Росії та Європи.

Одночасно українська культура зазнавала впливу європейського раціоналізму і просвітництва. Особливістю цього періоду стало рішуче повернення українських старшин до шляхетського способу життя.

*Т. Калинський.
Українська
дівчина-шляхтянка.
Шляхетна
українська панна.
Український шляхтич.
1778–1782 рр.*

2. Освіта

До запровадження в Україні кріпацтва **початкові школи** Гетьманщини, Слобожанщини і Запорозжя зберігали свої традиції.

У 1765 р. Генеральна військова канцелярія зобов'язала полкові адміністрації навчати за державний кошт козацьких дітей в усіх полках.

Для навчання артилерійській справі певну кількість молоді відправляли до Глухова в розпорядження Генеральної військової артилерії, забезпечивши коштами на проживання. Однак важким ударом для української початкової освіти стала заборона 1769 р. друкувати букварі рідною мовою та вилучення всіх старих українських букварів. Так само негативно позначилася на розвитку освіти й заборона діяльності мандрівних дяків-бакалярів у 1782 р.

Продовжували своє функціонування **колегіуми**. Вони приваблювали світське населення ґрунтовністю та широтою освіти. Проте із середини XVIII ст. українські старшини все частіше почали направляти своїх дітей навчатися за кордон чи до Росії, а до колегіумів усе частіше вступали діти духовенства. Тому в 1776 р. російський уряд перетворив ці навчальні заклади на духовні семінарії.

3. Внесок Києво-Могилянської академії в культурно-освітній розвиток

Продовжувала працювати й Києво-Могилянська академія, щоправда, з 1751 р. в ній було заборонено викладання українською мовою. Важко переоцінити внесок цього навчального закладу в історію та культуру українського народу.

*Т. Калинський.
Військовий канцелярист.
Остання чверть
XVIII ст.*

За 150 років існування в ньому здобули освіту майже 25 тис. студентів. Тисячі з них обрали духовну службу, ще більше — стали урядовцями. Саме з академії вийшла та «знаменита верства військових канцеляристів», які, на думку М. Грушевського, «підготували національне українське відродження XIX ст.».

Проте із середини XVIII ст. помічається зменшення інтересу світської молоді до академії. Поступово її учнями стають переважно діти духовенства, і в 1798 р. Києво-Могилянська академія набуває статусу духовної. З відкриттям Московського університету та Медико-хірургічної академії багато студентів їхали на навчання до Росії. А ще більше — до європейських університетів, насамперед до Кенігсберга, Лейпцига, Галле, Гейдельберга, Віттенберга, Геттінгена (Німеччина). Навчалися і в інших європейських університетах: Лондонському, Лейденському, Паризькому, Страсбурзькому, Падунському та ін.

4. Книговидання і розвиток літератури

Українське книгодрукування другої половини XVIII ст. пильно контролювалося російським урядом. Українські друкарні повинні були під загрозою штрафу надсилати всі рукописи «для освидетельствования» до Московської друкарської контори. Вона ж чітко дотримувалася цензурування, запровадженого ще Петром I.

Історичний факт. Показовий приклад зросійщення освіти та книгодрукування стався в 1769 р. Лаврська друкарня попросила дозволу надрукувати українські букварі, оскільки українці не розуміли і не бажали купувати російські. Проте Синод не тільки не дозволив друкувати нові, а й наказав відібрати в мешканців старі українські букварі. Згодом надійшов наказ забрати з українських церков старі українські книги і замінити їх на російські.

У літературі другої половини XVIII ст. формуються нові риси і напрями. До кінця XVIII ст. занепадають полемічна, житійна, проповідницька проза, шкільна драматургія, релігійно-моралізаторська лірика. Поступово утверджуються і виходять на перший план світські твори, споріднені з фольклором, сатирично-гумористичні вірші, пройняті критикою середньовіччя та соціальних верхів. Їх авторами було нижче духовенство. У численних пародіях, «піснях світських» порушувалися такі теми, як соціальна нерівність, сирітство, обмова недоброзичливцями, кохання, туга закоханих, сподівання щастя.

Одним із кращих творів було віршоване оповідання «Пекельний Марко», написане в бурлескно-трагестійному жанрі. У ньому давня релігійна легенда про «великого грішника» трагестована (перероблена) і пристосована до життя козацької сіроми XVIII ст. Саме народні вірші-трагестії були джерелом натхнення для І. Котляревського при створенні «Енеїди».

Усе більшої популярності набували віршовані сатири. У них викриваються суспільні вади. Невідомий автор «Сатиричної коляди» (1764) викриває тих, хто «всякий день ходить п'яним од людської крові». Його обурює, що той, хто за свої вчинки «шибениці годний», одержує «чин благородний». Він засуджує несправедливий суд, хабарництво, здириство, знущання старшин над поспільством, неробство ченців тощо.

На тлі великої кількості відомих і невідомих авторів виокремлюється яскрава творча індивідуальність Івана Некрашевича (1742 – після 1796). Серед його творів – висока поезія на філософські питання, інтермедії на побутові теми, «епістолиї» – віршовані листи. У його творах «Ярмарок», «Замисел на попа» поєднуються серйозність з комізмом, бурлеском, що відображає літературний стиль тієї доби.

А. Базилевич.
Ілюстрація до «Енеїди»
І. Котляревського.
1960-і роки

5. Філософія Григорія Сковороди (1722–1794)

Надзвичайною постаттю в культурному й літературному житті України XVIII ст. був великий народний мислитель, освітній діяч і письменник Григорій Савич Сковорода. Уродженець с. Чорнухи на Полтавщині, син козака, вихованець Києво-Могилянської академії, він поділяв принципи загальноєвропейської філософської традиції. Її Сковорода засвоїв завдяки лекційним курсам, прослуханим в академії, освітній подорожі до Європи.

Філософія письменника зосереджена на людинознавчій, етичній і гуманістичній тематиці. Мета його філософії – знайти шляхи, досягнути людського щастя: «Коли дух у людині веселий, думки спокійні, серце мирне, то все світле, щасливе, блаженне».

Найбільше уваги він приділяв самопізнанню людини. Лише пізнавши себе, людина зможе стати щасливою,

Григорій Сковорода –
філософ і поет

незалежною від обставин, зайнятися «сродною» справою, що відповідає визначенню Богом її природним нахилам.

Як поет Г. Сковорода уславився збіркою «Сад божественних пісень» (30 творів), збіркою «Харківські байки» (30 байок). Крім того, йому належить ще майже два десятки поезій і поетичних перекладів, частина яких написана латинською мовою. І в поезії Сковорода залишався філософом. Його твори пронизані роздумами про сенс людського життя, значення добробуту, чесності, істинне щастя. Понад усе поет-філософ ставив свободу. У поезії «De libertate» («Свобода») він прославив «отця вольності» Б. Хмельницького.

Саме тоді, коли в українському суспільстві під імперським тиском російського самодержавства все більше старшин нехтували своєю самобутністю, ганяючись за чинами та багатством, Г. Сковорода став на захист усього, що звеличує людину. Насильству, корисливості, нечесно нажитому багатству він протиставляв спокій душі, сумлінну працю, чесність, скромність і мудрість.

6. Природничі науки

Математика, геометрія. Із середини XVIII ст. професори Києво-Могилянської академії почали викладати курс математики. У 1784 р. в ній було відкрито окремі класи чистої та змішаної математики. Остання пов'язувала математику з цивільною та військовою архітектурою, механікою, гідравлікою, оптикою, астрономією, географією та іншими науками.

Високий рівень викладання математики був досягнутий і в Харківському колегіумі. Саме Києво-Могилянська академія, Харківський колегіум і Львівський університет готували викладачів математики для навчальних закладів України та Російської імперії.

Фізика. У 1783 р. професор І. Фальбовський заснував при Києво-Могилянській академії перший фізичний кабінет. Завдяки йому в Україні розвивалася астрономія, поширювалися технічні знання. Окремі розділи фізики читали в курсі змішаної математики. Викладання фізики активно запроваджувалося в Харківському колегіумі.

Вагому роль у розвитку механіки в Україні відіграв підручник Я. Козельського «Механічні пропозиції» (1764).

7. Медична наука

Значних успіхів досягли українські медики. Випускник Києво-Могилянської академії О. Шумлянський (1748–1795) досліджував роботу нирок. Йому належить право першості у відкритті капсул Шумлянського-Боумена. Вивченням мікроорганізмів займався ще один випускник академії — М. Тереховський (1740–1796). У Страсбурзькому університеті в 1775 р. він блискуче захистив докторську дисертацію «Про наливний хаос Ліннея». І. Полетика (1726–1783) досліджував спадкові хвороби, став професором Кельнської медичної академії. Д. Самойлович (1742–1805) понад 20 років працював головним карантинним лікарем Катеринославського намісництва. Він досягнув видатних успіхів у запобіганні та лікуванні чуми, став почесним членом дванадцяти європейських академій.

8. Музика

Протягом другої половини XVIII ст. українська музика досягла надзвичайних висот. У 1675 р. М. Дилецький, випускник Віленської єзуїтської академії, написав підручник «Граматика музикальна». З другої половини XVIII ст. у церковній музиці на зміну багатоголосому хоровому співу приходить новий стиль, що базується на класичній гармонії.

Новий стиль церковної музики в Україні започаткував композитор Андрій Рачинський (бл. 1729– бл. 1800). Він здобув освіту у Львові й три роки працював диригентом Львівської єпископської капели. У 1753 р. переїхав на Лівобережжя і десять років служив придворним капельмейстером гетьмана Розумовського.

До зачинателів нового стилю церковної музики належить композитор Максим Березовський (1745–1777), випускник Києво-Могилянської академії. Він навчався в Болонській музичній академії, здобув звання академіка. Березовський — автор 20 концертів та опери «Демофонт».

Традиції нового класичного стилю в церковній музиці розвинув Дмитро Бортнянський (1751–1825). Він народився в Глухові, там же закінчив музичну школу, потрапив до Петербурзької співочої капели. Десять років жив, навчався та творив в Італії. Повернувшись до Петербурга, Бортнянський майже 30 років керував придворною хоровою капелюю. Написав 40 хорових концертів.

Артем Ведель (1767–1808) народився в Києві, закінчив Києво-Могилянську академію. Уже в старших класах керував хором академії. Композитор написав 20 хорових концертів, дві літургії, багато окремих творів. У його творах відчуються народні джерела, які композитор підніс до рівня класики.

9. Театр

Упродовж 1751–1764 рр. в Глухові діяв гетьманський придворний театр. Його першою виставою стала комічна опера «Ізюмський ярмарок», поставлена в грудні 1751 р. французькою мовою. У театрі ставилася також комедія Ж.-Б. Мольєра «Витівки Скапена» і «Вимушене одруження».

10. Архітектура

Протягом другої половини XVIII ст. на зміну бароковому стилю з Франції прийшов стиль рококо. Його форми характеризуються особливою легкістю та елегантністю. Найвідомішими серед українських архітекторів цього часу були І. Григорович-Барський (1713–1785) і С. Ковнір (1695–1786). Значний внесок

Титульна сторінка нотного ірмолая. XVIII ст.

*В. Боровиковський.
Портрет Д. Бортнянського.
Кінець XVIII ст.*

Андріївська церква в Києві

*Собор Різдва Богородиці.
Козелець Чернігівської
області. 1752–1766 рр.*

*М. Бударін.
Головна дзвіниця
Києво-Печерської лаври.
1860 р.*

у розвиток української архітектури зробили й іноземні майстри: Ж. Деламонт, Ч. Камерон, А. Квасов, П. Неєлов, Б. Растреллі, Й. Шедель.

Основою храмового будівництва стало наслідування європейських традицій. При плануванні храму використовувався квадрат із короткими відгалуженнями рамен хреста. Бокові бані розміщувалися на діагоналях споруди. Найранішою з них є Андріївська церква, споруджена за проектом Б. Растреллі в Києві. Її архітектурні традиції продовжили собор Різдва Богородиці в Козельці (архітектори А. Квасов та І. Григорович-Барський), церква Святих Антонія і Феодосія у Василькові, Покрови Богородиці в Охтирці, Трьохсвятительська в Лемешах (архітектор І. Григорович-Барський), Михайлівська у Воронежі.

У другій половині XVIII ст. повсюдно зводилися високі дзвіниці. Усі вони запозичили з європейської традиції ордерну систему.

На Слобожанщині наприкінці XVIII ст. будували храми, що розвивали традиції Покровського собору в Харкові. Це Воскресенська церква Хорошівського монастиря, Покрови Богородиці в Сумах та ін. Усі вони відтворювали форми дерев'яної архітектури, традиційний український вертикалізм пропорцій. Найвидатнішою спорудою Правобережжя став Львівський кафедральний собор (архітектор Б. Меретин). За проектом австрійського архітектора Г. Гофмана споруджено Успенський собор у Почаєві.

У другій половині XVIII ст. продовжувала розвиватися дерев'яна архітектура. Найвидатнішою пам'яткою цього часу став собор у Новомосковську (народний архітектор, козак Я. Погребняк). Його споруда заввишки 65 м стала найграндіознішою і найвищою дерев'яною будівлею XVIII ст. в Україні.

У світській архітектурі із середини XVIII ст. утверджувався європейський тип парадної резиденції. Це Маріїнський палац (архітектор Б. Растреллі), Кловський палац (архітектори С. Ковнір, П. Неєлов). Поза межами Києва до таких споруд належать резиденція гетьмана К. Розумовського в Глухові, втрачена резиденція малоросійського генерал-губернатора П. Румянцева в Глухові, палац П. Завадовського в Ляличах на Чернігівщині та гетьманський палац К. Розумовського в Батурині.

Протягом другої половини XVIII ст. будувалися й світські споруди громадського призначення. Шедевром української архітектури стала Бучацька ратуша.

Вона є унікальним для світської архітектури зразком центричної вертикальної композиції. Архітектор Б. Меретин застосував у будівництві цієї адміністративної споруди ті національні принципи архітектури, які активно розроблялися в церковному зодчестві Центральної та Лівобережної України.

До рідкісних зразків світського будівництва належить Київський магістрат на Подолі. Збудований на зразок української хати на дві половини, він теж прикрашений вежею зі шпилем і годинником. Протягом зазначеного часу було споруджено приміщення полкової канцелярії в Козельці та будівлю Другої Малоросійської колегії в Глухові.

11. Скульптура, графіка, живопис

Скульптурне мистецтво із середини XVIII ст. виходить за межі художнього різьблення. Розвивається українська фігурна скульптура. Її високими зразками є дерев'яні статуї собору Святого Юра у Львові, фігура Геракла на Бучацькій ратуші, фігури муз і гетьманів на будинку Другої Малоросійської колегії в Глухові.

Протягом другої половини XVIII ст. в українському середовищі помічається занепад граверного мистецтва. Гравери того часу в основному займалися копіюванням старих київських майстрів або російських видань. Найталановитішим із них був львівський майстер Іван Филипович. Відомі понад 200 творів цього майстра. З Почаївською друкарнею були пов'язані Йосип та Адам Гочемські.

Набагато скромніше розвивався інший напрям графіки — рисунок. До авторських зразків можна віднести

*Собор Св. Юра у Львові.
1744 – 1770 рр.*

*Портал собору Св. Юра
у Львові*

*А. Лосенко. Прощання Гектора з Андромахою
(на сюжет з «Іліади» Гомера). 1773 р.*

*В. Боровиковський. Портрет
К. Арсенєвої. Друга
половина 1790-х років*

рисунки керівника лаврської малярні середини XVIII ст. Алімпія Голика. Мистецтвознавці також високо цінують рисунки Володимира Боровиковського «Святий Володимир Великий», «Богоявлення», «Вознесіння». Із західних майстрів відомі лише рисунки Є. Білявського.

Будівництво неодмінно супроводжувалося розвитком усіх жанрів образотворчого мистецтва. Блискучого розвитку досяг портретний живопис. Завдяки портретам академіків Петербурзької академії мистецтв Д. Левицького та В. Боровиковського цей жанр досягнув рівня найкращих зразків західноєвропейського мистецтва. Творцем історичного малярства став уродженець Чернігівщини А. Лосенко, який навчався в Німеччині, Голландії та Франції, став ректором Петербурзької академії мистецтв.

Традиції української гравюри піднесли на найвищий рівень такі визначні майстри другої половини XVIII ст., як Г. Левицький та О. Козачковський.

Загалом, українська культура другої половини XVIII ст. відзначалася глибоким демократизмом, гуманізмом, високим рівнем розвитку. Проте політична та соціально-економічна залежність України призводила до того, що талановита молодь їхала на навчання за кордон і назад уже в більшості не поверталася. Не тому, що була байдужою до рідної землі, а насамперед через відсутність потреби в молодих талановитих фахівцях, неможливість реалізувати свої знання й таланти в українській провінції Російської імперії.

12. Повсякденне життя

Головним регулятором поведінки та спілкування українців була громадська думка. Молоде покоління виявляло повагу до старших. Традиційна етика не допускала громадських образ і бійок у храмах, на майдані, вулиці, у полі чи на подвір'ї. Громада вважала за необхідне примирити тих, хто сварився. Але ображена людина могла розквитатися з кривдником у корчмі чи на базарі.

Для громадського життя українців характерними були колективна взаємодопомога та колективне дозвілля.

Якщо траплялася біда (наприклад пожежа) чи потрібно було виконати трудомістку роботу на користь громади, вважалося гріхом не допомогти. Усі сходилися на толоку допомогти на косовиці, зводити церкву, готувати посаг для нареченої-сироти чи зводити будинок для сиріт і т. ін. У народі казали: «Без толоки, як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш». Як правило, толоки були веселими, з жартами, піснями та забавами.

Вагоме значення мало побратимство (посестринство) та кумівство. Побратими, куми вважали своїм обов'язком підтримувати дружбу, а головне, докладати всіх зусиль, щоб порятувати один одного з біди, турбуватися долею похресників.

Головним громадським осередком була церква і майдан біля неї як центр духовного єднання. У церкві правила релігійну службу, освячували шлюб, хрестили дітей, влаштовували загальносільські молебні та процесії.

Церковні речі XVIII ст.

Майдан біля церкви скеровував громадське життя односельців. Саме тут вирішували питання громади, оголошували толоки, читали монарші укази, повідомляли про скоєні злочини. Сюди приходили, щоб заявити про свою вину, покаятися, заплатити штраф. На майдан приходили й несправедливо ображені, щоб захиститися. Це робили, наприклад, дівчата, яким вимагали дьогтем ворота. Щоб змити цю ганьбу, вони скликали сходи, аби щиросердно покаятися, або ж захистити свою честь, довівши, що звинувачення є несправедливим і безпідставним. На майдан «під церкву» йшли, щоб послухати розповіді та пісні мандрівних лірників, кобзарів, бандуристів.

Усією громадою справляли храмове (престольне) свято. Відстоявши заутренню, ішли на майдан, де купували подарунки для гостей, запрошували знайомих до себе в гості. Молодь влаштовувала «коло», «гуляння», «танки». У великих селах молодіжні громади збиралися в окремих «кутках» («кінцях»), влаштовуючи вечорниці.

У кожному тогочасному українському селі була корчма. Там радилася мирська старшина, зупинялися подорожні, укладали угоди, вели торги, розпивали могорич, обмінювалися інформацією. До корчми приходили кобзарі й бандуристи, у холодну пору там збиралися на вечорниці.

Загалом повсякденне життя українців було напруженим і насиченим працею, турботами, релігійними обрядами, громадським єднанням і змістовним дозвіллям.

О. Сластіон.
Кобзар М. Кравченко.
1909 р.

1. Визначте, які обставини визначали особливості української культури другої половини XVIII ст.
2. Які вимоги до освіти ставило українське суспільство із середини XVIII ст.? Як це позначалося на навчальних закладах у Гетьманщині?
3. У чому полягає внесок Києво-Могилянської академії в історію культури українського суспільства XVII–XVIII ст.?
4. Як ви оцінюєте стан українського книгодрукування другої половини XVIII ст.?
5. Які зміни відбулися в українській літературі того часу? Охарактеризуйте нові напрями української літератури.
6. Визначте місце Г. Сковороди в українській філософії та літературі.
7. Яких успіхів досягли протягом другої половини XVIII ст. українські медики?
8. Назвіть найвидатніших тогочасних композиторів.
9. Опишіть стан театрального мистецтва на теренах Гетьманщини.
10. Охарактеризуйте зміни, що відбулися в українській архітектурі.
11. Охарактеризуйте стан тогочасного українського образотворчого мистецтва.
12. Уявіть, що ви українець, селянин середини XVIII ст. Чим могло бути наповнене ваше життя впродовж тижня?

Прагнення українського суспільства відновити автономію та намагання Російської імперії використати Лівобережжя як плацдарм для розширення на південь і захід зумовили відновлення звання гетьмана та українських державних порядків.

У Гетьманщині було проведено низку реформ і перетворень, які зміцнили становище краю. Спроби старшин наприкінці 1763 р. ще далі розширити межі автономії надто суперечили імперським планам російського уряду. Домігшись зречення К. Розумовським гетьманства, Катерина II призначила для управління Лівобережжям Другу Малоросійську колегію на чолі з президентом колегії та малоросійським генерал-губернатором П. Рум'янцевим.

Протягом 1765–1782 рр. він поставив ресурси та суспільство Гетьманщини на службу Російській імперії і подолав при цьому прояви опозиційності з боку кращих представників української старшини.

Правобережжя тим часом потрясло найграндіозніше з гайдамацьких повстань — «Коліїщина». Гайдамаки мали на меті возз'єднання з Лівобережжям і проголошення Гетьманщини, що суперечило імперським планам Росії.

Разом із ліквідацією політичної автономії Гетьманщини Російська імперія в 1765 р. скасувала автономію слобідських полків, а 1775 р. зруйнувала Запорозьку Січ. Вони були включені до складу Російської імперії на правах намісництв чи губерній.

Зміцнивши свої сили, Російська імперія, разом з Австрійською імперією та Пруссією, поділила територію Польщі. Унаслідок цього Правобережжя було об'єднане з Лівобережжям, а західноукраїнські землі дісталися Австрійській імперії.

У сфері культури друга половина XVIII ст. позначилася надто суперечливими тенденціями: розвитком власних культурних традицій, впливом європейського раціоналізму, намаганням підпорядкувати українську культуру російським впливам. Видатним явищем нашої культури стала філософська та літературна творчість Г. Сковороди, захисника всього, що звеличує людину. Насильству, корисливості, нечесно нажитому багатству український філософ протиставляв душевний спокій, сумлінну працю, чесність, скромність і мудрість.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ наприкінці XVIII ст.**Губернії**

Київська
Подільська
Волинська
Новоросійська
Азовська
Слобідсько-Українська

Намісництва

Чернігівське
Київське
Харківське
Катеринославське
Новгород-Сіверське

Завершився восьмий рік навчання. Ваша інтелектуальна скарбниця поповнилася новими ґрунтовними знаннями про події та процеси, що відбувалися в XVI–XVIII ст. Поза сумнівом, знання, здобуті на уроках історії, допоможуть вам у вивченні української та зарубіжної літератури, географії й навіть точних наук.

Ви, можливо, не помітили, проте стали старшими, а тому нині ще вагомішими для вас є знання про природу людської душі. Безперечно, ви вже замислюєтеся над її пориваннями та пристрастями. Саме в цій царині знання з історії стануть особливо вагомими. Прийшовши до музею, картинної галереї, пам'ятки архітектури, театру, ви отримаєте значно глибше духовне й естетичне задоволення. Історія, відображена в експонатах і образах, викличе тепер у ваших душах глибші емоції, настрої, вищі злети духу, адже за ними ви побачите конкретних людей і реальні події.

Сподіваємося, що основне значення вивченого вами історичного періоду полягає у формуванні впевненості, що дух народу незламний, незнищений. Пригадаймо, як протягом XVI ст. український народ утратив свою провідну верству, яка, замість турботи про долю власного народу, маючи на те всі можливості, перейшла на службу до чужих володарів. Здавалося б, наш народ мав би тихо згинутися, як це траплялося з дуже багатьма малими й великими народами. Проте далекі покоління наших попередників зуміли виплекати нову козацьку верству, щоб під її керівництвом розгорнути активну боротьбу, яка, зрештою, переросла в грандіозну Національно-визвольну війну українського народу.

Створена великим гетьманом Богданом Хмельницьким держава з вини українських політиків та під тиском потужних сусідніх держав не вистояла. Однак попередні десятиліття й століття не минули марно. У праці, кривавій боротьбі та політичних змаганнях наш народ викував залізну волю до життя, сформував міцні традиції, високу культуру, які вже не вдалося нікому здолати.

Саме тоді, коли нищилися рештки козацької державності, відомий німецький учений-просвітник Йоганн-Готфрід Гердер у 1769 р. написав про нашу Батьківщину та її майбутнє: «Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинеться; з таких малих племен, якими були колись і греки, постане велика культурна нація, і її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у далекий світ».

Учений не помилився. Українська держава на тому історичному відрізку не зупинила історичний поступ. Культура й духовність, створені героїчною епохою козацтва й Козацької держави, стали джерелом натхнення для українських науковців, громадських діячів, видатних митців XIX ст. і українських політиків XX ст.

Про те, як вони зуміли порятувати живу душу України, вселити її в новий державний організм, ви вивчатимете в 9-му і 10-му класах.

У 9-му класі ви дізнаєтеся про ті історичні події й процеси, що відбулися наприкінці XVIII ст. і в XIX ст. Вас захопить високе піднесення української культури й науки. Ви ознайомитеся з іменами талановитих українців. Дізнаєтеся про піднесення українського сільського господарства та промисловості, причини й наслідки низки реформ.

Успіхів вам!

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Дата	Подія
1489 р.	Перша згадка про козацтво в хроніках
1529 р.	Видано кодекс законів — перший Литовський статут (наступні редакції Литовського статуту було здійснено в 1566 та 1588 р.)
1555 р.	Д. Вишневецький збудував на о. Мала Хортиця замок, який став прообразом майбутніх січей
1558–1583 рр.	Лівонська війна
1 липня 1569 р.	Люблінська унія. Об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту
Квітень–червень 1569 р.	Включення до складу Польщі Підляшшя, Волині, Брацлавщини, Київщини
5 червня 1572 р.	Грамота Сигізмунда II Августа, якою утворено реєстр козаків з 300 чоловік
1573 р.	Відкриття у Львові друкарні Іваном Федоровим
1576 р.	Заснування Острозької академії
1586 р.	Надання Львівському братству права ставропігії. Засновано першу братську школу (Львів)
1587 р.	Виникнення української полемічної літератури
1588 р.	Прийняття третього Литовського статуту, остаточне закріпачення селянства
1591–1596 рр.	Селянсько-козацькі повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка
Жовтень 1596 р.	Проведення православного й уніатського Берестейських соборів; проголошення Берестейської церковної унії
1615 р.	Заснована Київська братська школа. Єлисей Плетенецький заснував друкарню при Києво-Печерській лаврі
24 грудня 1624 р.	Михайло Дорошенко уклав союзний договір з кримським ханом Шагін-Гіреєм, який став першим міжнародним договором козацтва у XVII ст.
6 листопада 1625 р.	Куруківська угода, реєстр збільшено до 6 тис. козаків
1630 р.	Козацьке повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила). «Тарасова ніч»
8 червня 1630 р.	Укладення угоди в Переяславі, реєстр збільшено до 8 тис. козаків
1632 р.	Створення Київської колегії з об'єднаних братської і лаврської шкіл, яка згодом стала називатися Києво-Могилянською академією
1635 р.	Зруйнування фортеці Кодак запорожцями на чолі з Іваном Сулимою
1637–1638 рр.	Національно-визвольні повстання під проводом Павла Павлюка (Бута), Дмитра Гуні, Карпа Скидана, Якова Острянина

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Дата	Подія
24 листопада 1638 р.	Затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорозького»
Січень 1648 р.	Початок Національно-визвольної війни українського народу
Червень 1648 р.	Б. Хмельницький підготував для армії військовий статут — «Статті про устрій Війська Запорозького»
Травень 1648 р.	Битви на Жовтих Водах та під Корсунем
11–13 вересня 1648 р.	Битва під Пилявою
Вересень–листопад 1648 р.	Звільнення Західної України
17 грудня 1648 р.	Урочистий вступ Б. Хмельницького до Києва
13 лютого 1649 р.	Проголошення Б. Хмельницьким програми державного будівництва
Липень–серпень 1649 р.	Битви під Лоевом, Збаражем, Зборовом
8 серпня 1649 р.	Укладення Зборівського мирного договору
Серпень–вересень 1650 р.	Перший похід козацьких полків до Молдови
18–30 червня 1651 р.	Битва під Берестечком
18 вересня 1651 р.	Укладення Білоцерківського мирного договору
22–23 травня 1652 р.	Батозька битва
Серпень 1652 р.	Укладення українсько-молдовського союзу
Квітень–травень 1653 р.	Похід козацьких полків Тимоша Хмельницького в Молдову й Волощину
Серпень 1653 р.	Похід козацьких полків Тимоша Хмельницького в Молдову. Їхня поразка під Сучавою
Жовтень–грудень 1653 р.	Облога Жванця. Жванецький договір між Кримом та Польщею
8 січня 1654 р.	Складання українською стороною присяги московському цареві
12–27 березня 1654 р.	Українсько-московські перемовини й укладення українсько-московського договору
19–21 січня 1655 р.	Охматівська (Дрижипільська) битва
Весна 1654 — літо 1655 рр.	Об'єднаний похід московсько-українського війська на Білорусь
Травень–листопад 1655 р.	Похід об'єднаних українсько-московських сил в Західну Україну
24 жовтня 1656 р.	Укладення Віленського миру між Московією та Польщею
Серпень 1657 — вересень 1659 рр.	Гетьманування І. Виговського
6 вересня 1658 р.	Укладення Гадяцького договору
1658–1659 рр.	Московсько-українська війна
28–29 червня 1659 р.	Конотопська битва
Вересень 1659 — січень 1663 рр.	Друге гетьманування Ю. Хмельницького

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Дата	Подія
17 жовтня 1659 р.	Укладення Переяславського договору – фальсифікації договору 1654 р.
17 жовтня 1660 р.	Укладення Ю. Хмельницьким Слободищенського договору з Польщею
1661 р.	Видано Києво-Печерський патерик
Січень 1663 – липень 1665 рр.	Гетьманування П. Тетері
17–18 червня 1663 р.	Чорна рада в Ніжині. Обрання І. Брюховецького гетьманом
Листопад 1663 – лютий 1664 рр.	Похід польського короля на Лівобережжя
Грудень 1665 р.	Підписання І. Брюховецьким «Московських статей»
1665–1676 рр.	Гетьманування П. Дорошенка
30 січня 1667 р.	Укладення Андрусівського мирного договору
Січень 1668 р.	Початок «брюховецьчини» – повстання Лівобережжя проти Москви
18 червня 1668 р.	Возз'єднання України під владою П. Дорошенка
1668–1672 рр.	Гетьманування Д. Многогрішного
9 березня 1669 р.	Укладення «Глухівських статей» між Д. Многогрішним і Московією
Березень 1669 р.	Визнання П. Дорошенком протекторату Туреччини
17 червня 1672 р.	Обрання І. Самойловича гетьманом; укладення «Конотопських статей»
1672–1689 рр.	Гетьманування І. Самойловича
1672–1699 рр.	Перебування Поділля під владою Туреччини унаслідок укладення Бучацького мирного договору між Туреччиною і Польщею
1677, 1678 рр.	Оборони Чигирина, оточуваного турецько-татарськими військами. Зруйнування Чигирина
1678–1679 рр.	«Великий згін» мешканців Правобережжя на лівий берег Дніпра
13 січня 1681 р.	Укладення Бахчисарайського мирного договору між Туреччиною і Московією
6 травня 1686 р.	Укладення договору про «Вічний мир» між Московією та Польщею
Травень–липень 1687 р.	Перший Кримський похід московсько-українського війська
25 липня 1687 р.	Обрання гетьманом І. Мазепи та укладення «Коломацьких статей»
1687–1709 рр.	Гетьманування І. Мазепи
Березень–травень 1689 р.	Другий Кримський похід
1689–1700 рр.	Участь України-Гетьманщини у боротьбі за Північне Причорномор'я
1702–1704 рр.	Повстання на Правобережжі під проводом С. Палія

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Дата	Подія
1703–1707 рр.	Час активної участі українців Закарпаття у визвольній війні угорців проти Габсбургів
Травень–червень 1704 р.	Возз'єднання України під владою І. Мазепи
1700–1721 рр.	Північна війна Росії зі Швецією
1708 р.	Перехід І. Мазепи на бік шведського короля. Знищення російськими військами Батурина
1709 р.	Приєднання запорожців до шведського короля й І. Мазепи. Полтавська битва
5 квітня 1710 р.	Ухвалення Конституції П. Орлика
1710–1742 рр.	Роки діяльності П. Орлика – гетьмана в еміграції
1708–1722 рр.	Гетьманування І. Скоропадського
1722–1725 рр.	Роки діяльності наказного гетьмана П. Полуботка
1722–1727 рр.	Діяльність Першої Малоросійської колегії
1727–1734 рр.	Гетьманування Д. Апостола
1734–1750 рр.	Функціонування «Правління гетьманського уряду»
1734 р.	Заснування Нової (Підпільненської) Січі. Перший спалах гайдамацького руху
1735–1743 рр.	Час активних дій опришка О. Довбуша
1750 р.	Другий спалах гайдамацького руху
1750–1764 рр.	Гетьманування К. Розумовського
1760 р.	Реформування Генерального військового суду
1763 р.	Здійснення судової реформи в Гетьманщині
1764 р.	Ліквідація гетьманства, заснування Другої Малоросійської колегії
1768–1769 рр.	Третій спалах гайдамацького руху. «Коліїщина»
1768–1774 рр.	Участь Запорожжя та полків Лівобережжя в російсько-турецькій війні
1772 р.	Перший поділ Польщі. Включення Галичини до складу Австрійської імперії внаслідок першого поділу Польщі
1774 р.	Здобуття Австрією Буковини. Укладення Кучук-Кайнарджийського мирного договору між Росією і Туреччиною
17 червня 1775 р.	Зруйнування російськими військами Підпільненської Січі
Січень 1782 р.	Заснування Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництв
1789 р.	Скасування Йосифом II панщини в Західній Україні
1792 р.	Переселення Чорноморського війська на Кубанщину
1793 р.	Другий поділ Польщі
1795 р.	Третій поділ Польщі
1883 р.	Приєднання Криму
1887–1891 рр.	Участь Чорноморського козацтва та полків Лівобережжя в російсько-турецькій війні

А

Абордаж — старовинний спосіб морського бою — зближення з ворожим кораблем і зчеплення з ним для рукопашного бою.

Абсолютизм — необмежена монархія.

Авангарт — 1. Частина військ (або флоту), що рухається попереду головних сил. 2. Найсвідоміша, найпередовіша частина певної суспільної групи, що веде за собою інші суспільні групи.

Автономія (з грец. *autonomia* — незалежність) — право держави на власну внутрішню і зовнішню політику під контролем іншої держави.

Агіографія (з грец. *agios* — святий) — складова церковно-історичної літератури, зосереджена на описанні життя святих.

Адмірал — військове звання вищого командного складу військово-морського флоту, а також особа.

Акрівірш (з грец. *akros* — крайній) — вірш, у якому перші літери кожного рядка утворюють слово або речення.

Амуніція — сукупність речей (крім одягу і зброї), що становлять спорядження військовослужбовця, а також спорядження коня.

Апокрифічний — вигаданий. Апокриф — стародавній релігійно-легендарний твір, зміст якого не цілком відповідав офіційному віровченню, і який не визнавався церквою священним.

Аристократія (з грец. *aristokratia* — влада найкращих, найзначніших) — влада привілейованої знатної меншості, що турбується суспільним благом.

Артикул (від латин. *articulus* — розділ) — стаття, розділ чи параграф закону, договору.

Артилерія — вогнепальна колективна зброя, гармати різних конструкцій, що вражає противника з великої відстані.

Архидиякон — старший диякон, який служить при митрополиті.

Б

Бакаляр, дидакал — дяк — учитель «устанник».

Бароко — стилістичний напрям у європейському мистецтві наприкінці XVI — у середині XVII ст., що характеризувався примхливістю форм і декоративною пишністю.

Братства — релігійно-громадські організації міського населення при православних (згодом і греко-католицьких) парафіях в Україні та Білорусі в XVI–XIX ст.

Братські школи — навчальні заклади в Україні та Білорусі наприкінці XVI–XVII ст., які організовувалися й утримувалися православними братствами.

Броварництво — виробництво пива.

Бруствер — земляний насип або кам'яне підвищення на зовнішній стороні окопу чи траншеї для прикриття бійців од ворожого вогню.

Буджак (турец. *куток*) — історична назва південної частини Бессарабії. У XVI–XVIII ст. ці землі населяли татари-ногайці. Після того, як вони покинули їх, тут поселилися колоністи, переважно болгари й гагаузи, а також молдавани, українці, росіяни.

Будництво — виробництво поташу (соди).

Булла — папська грамота, послання.

Бусурман, бусурмэн — про людину іншої віри (переважно про магометанина).

В

«Віпищики» — козаки, «виписані» з реєстру.

Галера — старовинне вітрильне багатovesлове військове судно.

Галіон — старовинне трищоглове вітрильне судно, добре озброєне (до 100 гармат і 500 моряків).

Гармата — артилерійська довгоствольна вогнепальна зброя.

Готика — художній стиль європейського пізнього Середньовіччя, який найяскравіше виявився в архітектурі й характеризувався будівлями, стрімко спрямованими вгору, та численним оздобленням скульптурами, склом і витонченим різьбленням на камені.

Графіка — Вид графіки, у якому зображення є друкуванням відбитком з малярки, вирізьбленого або витравленого на спеціально підготовленій дошці або пластині.

Гуральництво — виробництво горілки.

Гутництво — виробництво скла і скляних виробів.

А

Дейнеки (від дейнека — дрючок, довбня) — селяни-повстанці Лівобережної України.

Демобілізація — звільнення зі збройних сил військовослужбовців після закінчення війни або строку військової служби; переведення збройних сил і народного господарства із воєнного стану на мирний.

Депутація — група обраних або визначених представників, яка діє за дорученням колективу або організації.

Дипломатія — зовнішньополітична діяльність держави, що послуговується мирними засобами і спрямована на захист національних інтересів.

Діскурс (від латин. *discursus* — міркування, доказ, аргумент) — промова, стаття, побудована на основі системи логічних міркувань, доказів.

Добичництво — військовий промисел козаків, походи по здобич на татарські кочовиська, улуси й фортеці.

Договір — угода між державами, що передбачає виконання обов'язків, узятих за договором щодо іншої сторони, повагу до її прав.

Домініальний (від латин. *dominus* — пан) — панський.

Драма — літературний твір, побудований у формі діалогу без авторської мови і призначений для сценічного виконання; театр, у якому ставляться такі твори.

Е

Експансія (від латин. *expansio* — поширення, розширення) — політика, спрямована на розширення території країни шляхом поглинання чи приєднання сусідніх територій.

Експлуатація — привласнення результатів чужої праці.

Еліта (від фр. *elite* — кращий, добірний) — провідна суспільна верства, що здійснює управління суспільними справами.

Етап — 1. Пункт на шляху пересування військ, де військовослужбовцям надаються нічліг, продукти, медична допомога і т. ін. 2. У дореволюційній Росії — пункт для ночівлі в дорозі груп арештантів — у супроводі озброєного загону; під конвоем. 3. Окремий момент, період, стадія розвитку.

Етнічні українські землі — землі, на яких проживає український етнос, тобто народ.

Є

Єзуїти (від латин. *Jesu* — Ісус) — члени католицького чернечого ордену, заснованого в 1534 р. в Парижі.

З

Залога — військові частини, розташовані в якому-небудь місці; гарнізон.

Значкове товариство — сини полкових і сотенних старшин, які під опікою полковника готувалися до управління полками й сотнями; під час походів та

урочистостей вони йшли за полковим прапором (значком).

Значне військове товариство — загальна назва українського старшинства, української аристократії.

I

Інкорпорація (від латин. *incorporatio* — включення до складу) — приєднання, включення однієї держави до складу іншої.

Інтермедія — (від латин. *intermedius* — проміжний, середній) — невелика драматична п'єса, переважно комедійного характеру, яку виконують між актами спектаклю.

К

Кальвінізм — одна з гілок протестантизму, створена Ж. Кальвіном і У. Цвінглі; головний постулат кальвінізму — учення, за яким Бог навіки визначив обраних для спасіння людей, незважаючи на людські провини й заслуги.

Кант — хвальна врочиста пісня духовного або світського змісту.

Канчук — нагайка з переплетених ремінців.

Карбівня — монетний двір — державне підприємство з виготовлення грошей.

Католицька ліга — об'єднання католицьких князівств Німеччини напередодні Тридцятирічної війни. Союз був організований в 1609 р. за ініціативою герцога Максиміліана Баварського.

Кварта (від латин. *quarta* — чверть, четверта частина) — чверть прибутків з королівщин, що йшли на утримання найманого війська в Речі Посполитій.

Кварцяне військо — наймане військо в Речі Посполитій, що утримувалося за рахунок кварти.

Клейноди (від нім. *kleinod* — скарб, дорогоцінність) — дорогоцінні знаки старшинської влади — булава кошового отамана, пернач полковника, срібна печатка писаря, палиця судді, оздоблена срібними кільцями та ін.

Козак — вільна людина.

Козакування — воєнні походи на татарські кочовиська, улуси й фортеці, що здійснювалися військово-службовим людом, селянами й міщанами прикордонної смуги у відповідь на татарські напади.

Комісар — посадова особа, наділена урядом особливими повноваженнями.

Конгрегація — у католицькій церкві — об'єднання церковних (чернечих) громад, діяльність яких підпорядкована єдиному статуту.

Консисто́рія — установа з церковно-адміністративними й судовими функціями, що підлягала єпархіальному архієреєві.

Конфедерація (від латин. *confederatio* — спілка, об'єднання) — союз окремих суверенних держав, що об'єднуються заради вирішення окремих спільних завдань, наприклад, боротьби зі спільним ворогом.

Копний суд (від копа — сільська громада) — суд, який вели обрані громадою судді — «копні мужі». Він здійснював розслідування злочинів і визначав покарання. Поступово був замінений вотчинним (панським) судом.

Коро́гва — 1. Підрозділ у польсько-литовській армії XVI–XVII ст. та в козацькому війську. 2. Полотнище, яке є емблемою країни, військової частини, організації і т. ін. 3. Прикріплене до довгого держала полотнище чи бляха із зображенням святих, які несуть під час хресного ходу.

Королівщина — державний маєток.

Коронний конюший — придворна посада, вищий чин.

Коронний підचाший — придворна службова особа.

Коронний хорунжий — військова посада; особа, що була охоронцем прапора або корогви.

Ктітор — благодійник, меценат.

Л

Лафет — станок, на якому закріплюється ствол гармати.

Лашт — міра маси, майже дві тонни.

Ліга Європейських країн — союз християнських держав, занепокоєних посиленням експансії турків-османів у Європі.

М

Магдебурзьке право — право міського самоврядування.

Магнати (від латин. *magnatus* — багата, знатна людина) — великі землевласники, представники родовитої й багатой знаті.

Месіанізм — релігійне вчення, яке приписує якомусь народові провідну роль в історії.

Містерія — середньовічна релігійна драма на біблійні сюжети.

Монополія — виключне право на ведення певних справ, тут: ведення торгівлі.

Мушкет — старовинна гнотова рушниця великого калібру.

Н

Нейтралітет (від латин. *neuter* — ні той, ні інший) — невтручання в боротьбу між двома сторонами.

О

Олігархія (з грец. *oligarchia* — влада небагатьох) — влада невеликого угруповання, що, забувши про суспільні інтереси, дбає про власне збагачення

Опозиція (від латин. *oppositio* — протиставлення) — опір, протидія окремої особи чи групи певному політичному курсові.

П

Палаш — зброя з довгим прямим лезом, що використовувалася в XVI–XX ст.

Пані — великі землевласники, що походили від колишніх бояр.

Партач (від латин. *a parte* — збоку) — ремісник, який працював за межами цеху.

Патриціат — найзаможніше, привілейоване населення середньовічних міст більшості країн Європи.

Патронат (від латин. *patronatus* — покровительство, опіка) — право шляхтича призначати і звільняти священників у рамках свого маєтку.

Пікет — невеликий військовий сторожовий загін; застава.

Плацидарм — 1. Місцевість, район, де підготовляється та розгортається військова операція. 2. Територія, країна, яку використовує будь-яка держава для підготовки нападу на іншу державу. 3. Територія для розгортання яких-небудь (зазвичай підготовчих) робіт. 4. Сукупність умов, можливостей для існування або здійснення чого-небудь; основа, база, вихідна позиція.

«Подання хлібів духовних» — право польського короля призначати єпископів.

Полемічна література — літературна творчість церковно-теологічного характеру, спрямування.

Посполіте рушення — назва шляхетського ополчення в Польщі.

Посполитий — в Україні до Народно-визвольної війни 1648–1654 рр. та в перші роки після неї — належний до міщан або до селянства, згодом у другій половині XVII–XVIII ст. — належний до селян.

Право ставропігії — статус незалежності від місцевої єпархіальної влади.

Протекція (протекторат) (від латин. *protego* — захищаю) — військово-політичний союз, що передбачає військову допомогу протегованій державі; часто пов'язаний з частковим чи повним обмеженням зовнішньополітичної діяльності протегованої держави.

Протестантизм — загальна назва християнських течій, що виникли в період реформації в XVI ст. (кальвінізм, лютеранство тощо) та в результаті подальшого внутрішнього поділу.

Псалом — релігійна пісня, молитва як складова частина псалтиря.

Р

Рангові землі — в Україні в XVII–XVIII ст. земельні володіння, що нада-

валися гетьманом і царем козацькій старшині як винагорода за службу на тій чи іншій посаді.

Регент — керівник церковного хору.

Регімент гетьманський (від латин. *regens* — правитель) — гетьманське правління.

Регіментар — тут: призначений польським сеймом керівник посполитого рушення й польського війська.

Редут — квадратне чи багатокутне земляне укріплення.

Резидент (від латин. *residentis* — той, хто залишається на місці) — представник російського імператора, який наглядав за діяльністю гетьмана та органів влади Гетьманщини.

Реляція — письмове повідомлення про перебіг бойових дій; описання бойового подвигу однієї особи або всієї військової частини для представлення їх до нагороди.

Республіка (від латин. *res* — справа, *publicus* — народний) — протилежна монархії форма правління, за якої державні органи влади обирає народ.

Реформація (від латин. *reformation* — перетворення, виправлення) — широкий антикатолицький рух у Європі XVI ст., пов'язаний з переходом від феодалізму до буржуазного суспільства.

Річ Посполита — союзна держава, що виникла в 1569 р. унаслідок об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського.

Роз'їзд — 1. Дія на значення роз'їжджати або роз'їжджатися. 2. Невеликий кінний загін для розвідки, охорони або зв'язку між військовими частинами. 3. Роздвоєння одноколіїної залізниці, що дає можливість розійтися зустрічним поїздам.

Рудництво — виробництво металу, включаючи добування й підготовку руди.

Руїна — назва громадянської війни в Україні-Гетьманщині.

С

Сейм — парламент, що представляв у Речі Посполитій владу шляхти й магнатів.

Сепаратний (від латин. *separatus* — окремий, відособлений) — договір, укладений окремо від своїх союзників.

Сераль — у країнах Сходу — палац і його внутрішні покої.

Синод — найвищий орган управління Російською православною церквою з 1721 р.

Слобода — поселення, на певний час звільнене від податків.

Собор — збори, з'їзд представників духовенства християнської церкви.

Сонм — велика група, скупчення кого-, чого-небудь.

Соціальна боротьба — боротьба суспільних верств за свої громадянські, економічні, політичні та інші права.

Соціальна рівновага — стан суспільства, якого досягає держава, намагаючись урахувати інтереси всіх суспільних станів, угруповань.

Ставропігія (з грец. *stauropigion* — поставлення хреста) — автономна православна церковна одиниця (церква, монастир, братство), яка підлягає безпосередньо патріархові.

Суверенітет — повна незалежність держави від інших держав при здійсненні власної внутрішньої та зовнішньої політики.

Схизма — 1. Розкол у християнстві протягом Середніх віків. 2. Те ж саме, що православ'я.

Т

Терор (від фр. *terreur* — страх, жах) — розправа з політичними противниками шляхом насильства.

Терор державний (від латин. *terror* — страх, жах) — розправа держави над народом з метою позбавлення його волі до боротьби.

Товарне виробництво — виробництво, підпорядковане якнайбільшому продажу товарів на ринку.

Торг, або базар — форма організації торгівлі, яка задовольняла місцеві ринкові потреби (кількох сіл і містечок, окремого міста).

Требник — богослужбова книга, що містить молитви.

У

Уніатська (греко-католицька) церква — християнське об'єднання, створене Брестською унією в 1569 р.

Унія (від латин. *unio* — єдність, об'єднання) — союз держав.

Ф

Фальсифікація (від латин. *falsificatio* — підробка) — підробка чогось, учинена з корисливою метою.

Федерація (від латин. *foederatio* — союз) — союзна держава, що складається з держав, які, визнаючи загальносоюзні органи влади, зберігають власні законодавчі, виконавчі й судові державні органи.

Ферязь — давній верхній народний одяг (чоловічий або жіночий) без коміра та без перехвату в поясі.

Флотилія — з'єднання військових суден; оперативне об'єднання сил військово-морського або річкового флоту.

Форпост — укріплений пункт на кордоні; передня варта, передній пост охоронних частин.

Х

Хроновірш (з грец. *chronos* — час) — вірш, підпорядкований певному числу.

Ц

Цех — спілка ремісників однієї чи споріднених професій у місті.

Ч

Чайка — бойовий човен запорозьких козаків з вітрилами та веслами, обшитий зовні дошками або очеретом для кращої плавучості й захисту від ворога.

Чернецький термін — у давнину мінімальний термін чернецтва від одного до кількох років; бували випадки, коли одяг монаха вдягався всього на кілька годин.

Ш

Шантаж воєнний (від фр. *chantage* — вимагання) — погроза воєнною розправою з метою отримання певної вигоди.

Шляхта — (від нім. *slacht* — родовитий, знатний) — вищий, привілейований стан суспільства в Польщі, Великому князівстві Литовському та в Україні в XIV–XVIII ст.

Ю

Юрідика (від латин. *juris* — право й *dico* — проголошую) — феодальні володіння в межах українських міст, які не підпорядковувалися міському управлінню та суду, не сплачували податків.

Юрисдикція — 1. Право чинити суд, розглядати та вирішувати правові питання. // Повноваження давати правову оцінку фактам, розв'язувати правові питання. 2. Сфера, на яку поширюється таке право.

Я

Ярмарок (від нім. *jahr* — рік, *market* — базар) — щорічний базар. Форма організації торгівлі, яка об'єднувала торговельними зв'язками регіони країни, включаючи й регіони інших країн.

В І Д О М

про чини, посади, належність до прав
малоросійської генеральної старшини
полкової та сотенної старшини й ін.

Чин і посада		Правління або відомство	Грошове утримання (руб.)
1	Генеральний обозний	військове	600
2	Генеральні судді	цивільне	500
3	Генеральний підскарбій	— » —	500
4	Генеральний писар	— » —	400
5	Генеральні осавули	військове	400
6	Генеральний хорунжий	— » —	400
7	Генеральний бунчужний	— » —	400
8	Полковники городові	— » —	250
9	Бунчукові товариші	— » —	150
10	Полковники	полки охочекомонні	150
11	Осаул артилерії генеральної	артилерійське	150
12	Обозні полкові	— » —	150
13	Писар суду генерального	цивільне	150
14	Старший військовий (канцелярист)	— » —	150
15	Судді полкові	— » —	100
16	Хорунжий артилерії генеральної	артилерійське	100
17	Обозні полкові	полки охочекомонні	100
18	Писарі військові	цивільне	50
19	Осаули полкові	військове	50
20	Хорунжі полкові	— » —	50
21	Сотник	— » —	40
22	Військові товариші	— » —	40
23	Писар артилерії генеральної	артилерійське	40
24	Писар суду полкового	цивільне	20
25	Писарі полкові	полки охочекомонні	40
26	Осаули полкові	— » —	40
27	Хорунжі полкові	— » —	40
28	Капітани жолдацьких команд	військове	20
29	Перекладач	цивільне	50

І С Т Ї

ня чи відомства та грошове утримання
полковників, бунчукових товаришів,
х чинів і рядових, складена 1756 р.

Чин і посада		Правління або відомство	Грошове утримання (руб.)
30	Протоколіст	— » —	50
31	Отаман артилерії генеральної	артилерійське	40
32	Отamani городових полків	цивільне	20
33	Архіваріус	— ♦ —	20
34	Канцеляристи військові	— » —	15
35	Сотники або ротмістри	полки охочекомонні	20
36	Значкові товариші	військове	20
37	Осаули артилерії полкової	артилерійське	20
38	Отamani сотенних міст	цивільне	15
39	Городничі полкових міст	— » —	15
40	Отamani ротні жолдацькі	військове	15
41	Писарі сотенних міст	цивільне	15
42	Писарі артилерійські полкові	артилерійське	15
43	Канцеляристи полкові і судові	цивільне	15
44	Осаули сотенні	військове	15
45	Хорунжі артилерії полкової	артилерійське	15
46	Осаули компанійські	полки охочекомонні	15
47	Хорунжі	— » —	15
48	Писарі	— ♦ —	15
49	Отamani	— ♦ —	15
50	Отamani курінні	військове	10
51	Городничі сотенних міст	цивільне	10
52	Отаман сільський	— » —	10
53	Козак	військове	4
54	Солдат	— ♦ —	4
55	Гармаш	артилерійське	4
56	Компанієць	полки охочекомонні	4

УКРАЇНСЬКІ ГЕТЬМАНИ

- Вишневецький Дмитро (Байда) • 1550–1563
- Косицький Криштоф • 1591–1593
- Паливайко Северин • 1594–1596
- Сагайдачний Петро • 1614–1616, 1620–1622
- Дорошенко Михайло • 1625–1626
- Сулима Іван • 1628–1629, 1630–1635
- Федорович Тарас (Трясило) • 1629–1630
- Павлюк (Бут Павло) • 1637
- Гуля Дмитро • 1638
- Острянин Яків (Остряниця) • 1638
- Хмельницький Богдан • 1648–1657
- Виговський Іван • 1657–1659
- Хмельницький Юрій • 1659–1663
- Тетеря Павло • 1663–1665
- Брюховецький Іван • 1661–1668
- Дорошенко Петро • 1665–1676
- Многогрішний Дем'ян • 1668–1672
- Ханенко Михайло • 1669–1674
- Самойлович Іван • 1672–1687
- Мазепа Іван • 1687–1709
- Петрик (Іваненко Петро) • 1696–1712
- (ханської України) • (з перервами)
- Скоропадський Іван • 1708–1722
- Орлик Іллія (в еміграції) • 1710–1742
- Полуботок Павло • 1722–1723
- Апостол Данило • 1727–1734
- Розумовський Кирило • 1750–1764

**ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ
УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ (1649–1764 рр.)**

ГЕТЬМАН

**ГЕНЕРАЛЬНА
ВІЙСЬКОВА РАДА**

РАДА СТАРШИН

З'ЇЗД СТАРШИН

КОЛЕГІЯ ГЕНЕРАЛЬНИХ СТАРШИН:
генеральний писар, два генеральні судді,
генеральний підскарбій, генеральний обозний

КОЛЕГІЯ НИЖЧОЇ ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ:
два генеральні осавули, генеральний хорунжий,
генеральний бунчужний

**ГЕНЕРАЛЬНА
ВІЙСЬКОВА
КАНЦЕЛЯРІЯ**
(генеральний
писар)

**ГЕНЕРАЛЬНА
ВІЙСЬКОВА
АРТИЛЕРІЯ**
(генеральний
обозний)

**ГЕНЕРАЛЬНИЙ
ВІЙСЬКОВИЙ
СУД**
(генеральний
старший суддя)

**ГЕНЕРАЛЬНА
СКАРБОВА
КАНЦЕЛЯРІЯ**
(генеральний
підскарбій)

**ГЕНЕРАЛЬНА
ЛІЧИЛЬНА
КОМІСІЯ**
(генеральний
підскарбій)

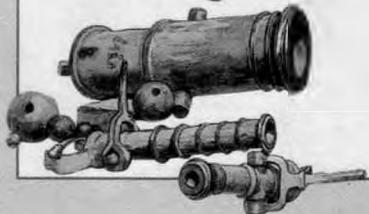
ПОЛКОВНИКИ

ПОЛКОВА СТАРШИНА:
осавул, обозний, суддя, писар, хорунжий

СОТНИКИ

СОТЕННА СТАРШИНА:
осавул, писар, хорунжий

КУРІННІ ОТАМАНИ
Козаки

Навчальне видання
СТРУКЕВИЧ Олексій Карпович
РОМАНЮК Іван Миронович
ПІРУС Тетяна Петрівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Автори розділів і параграфів:
О. Струкевич: «Українські землі в XVI ст.» — §§ 1–5; «Українські землі в першій половині XVII ст.» — §§ 9, 10; «Початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Відродження Української держави» — §§ 15–21; «Українські землі в 60–80-х роках XVII — у першій половині XVIII ст.» — §§ 29–34; «Українські землі в другій половині XVIII ст.» — §§ 35–39;
І. Романюк: «Українські землі в XVI ст.» — §§ 3, 6, 7, 8;
Т. Пірус: «Українські землі в першій половині XVII ст.» — §§ 11–14.

Редактор *Л. Загоронюк*
Художній редактор *В. Мітченко*
Технічний редактор *І. Селезньова*
Художнє оформлення *В. Кушніренка*
Макет, верстка, препрес *О. Здор, В. Кушніренка*
Ілюстровані мапи *В. Кушніренка*
Коректор *Ю. Курйоз*

Підписано до друку 27.05.2008. Формат 70×100/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург. Друк офс.
Ум. друк. арк. 22,1. Обл.-вид. арк. 28,29.
Ум. фарбовідб. 90,35.
Тираж 137 500 прим.
Зам. № 8-0563.

ТОВ «Видавництво «Грамота»,
Кловський узвіз, 8, Київ, 01021.
Тел./факс (044) 253-92-64, 253-90-17.
Електронна адреса: gramota@ukrpost.net

Свідомство суб'єкта видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.
Видруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»
ВАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»,
вул. Енгельса, 11, м. Харків-12, 61012